

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА**

Юридичний факультет
кафедра історії держави і права та політико правових вчень

ІСТОРІЯ ПРАВОВИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ УЧЕНЬ

**Навчально-методичний посібник
для студентів юридичного факультету**

Зміст

1. ПРОГРАМА КУРСУ	- 4 -
2. ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	- 11 -
3. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	- 17 -
I. Першоджерела.....	- 17 -
II. Навчальна та наукова література	- 22 -
4. ТЕКСТ ЛЕКЦІЙ	- 26 -
4.1. Предмет і методи дослідження Історії правових і політичних учень	- 26 -
4.2. Правові і політичні вчення Давнини . Правові і політичні вчення у давніх Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаї, у давніх іудеїв	- 40 -
4.3. Правові і політичні вчення Давнини. Грецька правова і політична думка	- 58 -
4.4. Правові і політичні вчення Давнини. Римська правова і політична думка.....	- 71 -
4.5. Правові та політичні вчення Середньовіччя	- 86 -
4.6. Правові та політичні вчення Нового часу	- 117 -
4.7. Політико-правова думка в Україні (XVII – поч. XX ст.).....	- 151 -
4.8. Сучасні теорії пізнання права і держави.....	- 179 -
5. ДОДАТОК (ВИТЯГИ З ПЕРШОДЖЕРЕЛ)	- 231 -
6. ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	- 250 -

Історія правових і політичних учень є наукою, що вивчає виникнення, розвиток, взаємодію політико-правових учень; їх вплив на існуючі право і державу; закономірності і особливості розвитку певних ідей та теорій в окремих державах та в окремі періоди розвитку права і держави : Давні часи, Середньовіччя, Новий час. Відмінності у процесах розвитку вчень про право і державу у різних країнах змушують деталізувати ці періоди. Не відходячи від традицій, які склались у літературі з Історії правових та політичних учень, акцент робиться на політико-правових концепціях окремих мислителів.

Зважаючи на відсутність у навчальній програмі для правників юридичного факультету окремого курсу Історії української правової і політичної думки, політико-правові концепції українських вчених викладаються у загальному курсі Історії правових і політичних учень.

Плани практичних занять, які є складовою частиною Навчально-методичного посібника, охоплюють 18 тем, питання в яких дають змогу повніше засвоїти найважливіші проблеми Історії правових та політичних учень.

У списку Рекомендованої літератури запропоновано широкий перелік навчальної та наукової літератури, а також першоджерел, що дає змогу студентам самостійно і щонайповніше засвоювати матеріал. Цій меті також має слугувати Додаток (Витяги з першоджерел), де вміщено цитати, які представляють концепції окремих мислителів чи напрямки в Історії правових і політичних учень.

У Навчально-методичному посібнику міститься 900 Запитань для самоконтролю, які одночасно є тестовими завданнями трьох рівнів складності. Відповіді на запропоновані питання студенти можуть знайти у Тексті лекцій та у Витягах з першоджерел.

При викладанні та у запропонованому Навчально-методичному посібнику нами використано тексти лекцій, окремі дослідження та програми, розроблені на кафедрі теорії та історії держави і права професорами В.Г. Сокуреном, М.В. Костицьким, доцентами Є.М. Орачем та Т.Г. Андрусюком, за що автор висловлює щире подяку своїм учителям і колегам.

1. ПРОГРАМА КУРСУ

Тема 1. Предмет і методи Історії правових і політичних учень

Предмет Історії правових і політичних учень. Її місце в системі юридичних наук. Поняття та співвідношення політичних вчень, доктрин, програм, теорій, ідей, поглядів. Методологічні підходи до пізнання історико-правових явищ. Методи Історії правових і політичних учень. Джерела Історії правових і політичних учень. Суспільно-політичні, правові, філософські трактати, історико-правові пам'ятки, нормативні акти. Періодизація Історії правових і політичних учень. Структура курсу. Парадигми в історії правових і політичних учень. Сучасні теорії пізнання права та держави.

Тема 2. Політичні і правові вчення у давнину

Загальна характеристика правової і політичної думки в державах Стародавнього Сходу. Політичні і правові вчення Стародавнього Єгипту. Політична і правова думка Стародавньої Індії. Походження політичної влади. Правові вчення Стародавнього Китаю. Правові і політичні вчення в Стародавньому Ізраїлі. Вплив єгипетської, асирійської та вавілонської правової і політичної думки. Біблія (Старий Заповіт) як джерело правових принципів для іудеїв та християн.

Загальна характеристика політичних і правових вчень Греції. Політичні і правові ідеї Сократа. Форми державного устрою. Критика демократії. Проекти ідеальної держави Платона. Політика як царське мистецтво. Вплив місцевості, клімату і землі на державний устрій. Трактати Аристотеля як джерело політико-правових вчень античності. Держава як політичне спілкування вільних і рівних людей. Держава – продукт природного розвитку. Правильні та неправильні форми держави. Відмінність права і закону. Законодавство як частина політики. Політико-правові ідеї епохи еллінізму. Епікур. Мета державної влади – забезпечення безпеки громадян. Грецький стоїцизм. Значення грецької правової і політичної думки для європейської цивілізації.

Основні напрямки політичної і правової думки у Давньому Римі. Ціцерон про форми правління. Влада народу як “безумство і безчинство натовпу”. Природне право як вищий, істинний закон. Римські стоїки. Римські юристи. Основоположник світської юриспруденції Гней Флавій. Закони XII таблиць, право понтифіків, коментарі до едиктів міського претора як джерела правових ідей. Етичні засади римського права. Роль римської правової думки у формуванні європейської правової науки та системи законодавства.

Виникнення політичних і правових ідей християнства. Новий Заповіт (Євангеліє) як джерело політико-правових ідей християнства. Політичні і правові ідеї у творах ранньохристиянських мислителів. Зародження теоретичних доктрин. Вплив ранньохристиянської правової та політичної правової думки на політико-правові

вчення Середньовіччя та Нового і Новітнього часу.

Тема 3. Правові вчення Візантії.

Християнство як джерело правових і політичних ідей. Автократизм. Звід законів Юстиніана як джерело правових ідей і доктрин. Правовий статус особи: вільного і раба. “Непогрішність давнини” – знаменита формула Юстиніана та її правове значення. Вплив візантійських політико-правових доктрин на розвиток правових ідей в Русі-Україні, зокрема на правові погляди Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.

Тема 4. Політичні і правові вчення в Європі у період Середньовіччя.

Три етапи розвитку Європейської середньовічної правової і політичної думки. Символічність політичної і правової думки цього періоду. Тома Аквінський. Види законів. Елементи державної влади: суть, походження, використання. Значимі форми держави – інтерпретація Т. Аквінським аристотелівської класифікації. Політико-правове вчення Марсилія Падуанського. Структура трактату “Defensor Pacis”: світська теорія держави, роль і призначення церкви. Виявлення головної причини роздорів між церквою і державою. Генезис держави – розвиток із сім’ї як первинного елемента людської асоціації. Трактовка народного суверенітету. Громадянин і громадянське суспільство. Суверен у творі “Defensor minor”.

Проблеми уряду, який приводить закони до виконання. Правові погляди середньовічних юристів. Ірнерій з Болонії. Школа глосаторів. Corpus Juris Civilis. Школа постглосаторів (коментаторів). Генрі Брактон і його трактат “Про закони і звичаї Англії”. Похвала законам Англії Джона Фортескью. Перший політико-правовий трактат в Русі-Україні “Слово про Закон і Благодать”, Правда Ярослава чи Руська Правда та політико-правові ідеї, закладені в ній. Політичні і правові ідеї середньовічних еретичних рухів у Європі.

Тема 5. Правові і політичні вчення епохи Відродження і Реформації.

Повернення до античних принципів у філософії, політиці і праві. Етапи розвитку правової і політичної думки епохи Відродження: гуманістичний або антропоцентричний, неоплатонічний, натуралістичний та їх характеристика. Політико-правові ідеї європейського гуманізму XIV-XVI ст. Політико-правові ідеї в творі Еразма Ротердамського “Виховання християнського правителя”. Правові і політичні ідеї Реформації. Протиставлення політики богословію. Ідеї Джона Уікліфа про зверхність короля над духовенством. Мартін Лютер. Держава і право в його системі. Томас Мюнцер як селянсько-плебейський вождь Реформації. Жан Кальвін. Виникнення утопічного соціалізму. Світська теорія про походження і форми держави Ніколо Макіавеллі. Про завдання і засоби політики, державного управління в його концепції. Ідея сильної централізованої влади. Суть макіавелізму. Франческо Гвічардіні про народне правління як приховану тиранію. Політичні і правові ідеї

тираноборців (монархомахів). Жан Боден про суверенітет як ознаку державної влади взагалі та форми держави. “Очищений” аристотелізм в поясненні держави і права. Жан Боден як апологет абсолютизму та монархії. Родина (сім’я) і держава як “спілкування” родин. Влада глави родини: подружня, батьківська, панська (над рабами і слугами). Види державних утворень: 1. заснованих на нерівності (васальна держава, федерація); 2. заснованих на рівності (конфедерація). Політико-правова концепція Івана Вишенського. Ст. Оріховський-Роксолан про місце влади короля у владному трикутнику.

Тема 6. Правові і політичні вчення в Голландії та Англії в період ранніх буржуазних революцій

Соціально-політична характеристика епохи та її відображення в політичній та правовій свідомості. Юридичний світогляд. Загальна характеристика природничо-правової доктрини. Правові вчення в Голландії. Теорія природного права Гуго Гроція. Погляди на походження держави. Вчення про суверенітет влади та його носіїв. Основні ідеї міжнародного права Г.Гроція. Бенедикт (Барух) Спіноза. Основні напрямки політичної і правової думки в період Англійської революції XVII ст. Політичні та правові погляди роялістів. Концепції абсолютизму. Роберт Філмер. Політичні і правові ідеї прихильників парламенту в передреволюційний період. Індепеденти. Правові погляди противників королівського абсолютизму в період революції і протекторату О. Кромвеля. Позиція поміркованих (грандів). Джон Мільтон і Джейм Гарінгтон. Погляд на організацію державної влади. Захист демократичних прав і свобод. Політико-правові погляди левелерів. Джон Лільберн. Природні права за Дж. Лільберном. Особливості його теорії народного суверенітету. Погляди на організацію державної влади. Політико-правові ідеї діггерів. Проект конституції Уінстенлі. Політико-правове вчення Томаса Гобса. Його трактат “Левіафан або матерія, форма і влада держави”. Теорія природного права, договірне походження держави, форма держави і державний суверенітет. Верховна влада і недопустимість розподілу влади. Право в об’єктивному і суб’єктивному розумінні. Правопорядок і законність.

Тема 7. Правові та політичні вчення в Англії епохи Славної революції, Реставрації та становлення конституційної монархії

Джон Локк і його вчення про державу і право. Теоретичне обґрунтування компромісу 1688 р. “Два трактати про громадянське правління”. Природний стан і держава. Теорія розподілу влади. Система конституціоналізму за Дж. Локком. Демократичні течії в англійській політико-правовій думці. Зародження утилітаризму. Єремія Бентам. Принцип корисності в праві, зокрема в кримінальному. Ідея перебудови держави і права на наукових основах та приведення їх у відповідність з природою людини.

Тема 8. Правові та політичні вчення в Німеччині та Італії на початку Просвітництва

Суспільно-політична характеристика періоду. Ідея побудови юридичної науки на світській основі. С. Пуфендорф, його інтерпретація природного права. Секуляризація політичної теорії. Договори як правова основа держави. Єдина верховна влада як душа держави. Розвиток ідеї звільнення юриспруденції від богослов'я в працях Х. Томазія. Особливості італійської політико-правової думки в епоху Просвітництва. Дж. Віко про циклічність історії та суспільно-політичного розвитку. Фази історичного розвитку: Божественна – з управлінням жерців; героїв – з владою аристократії; людей – з демократичним представництвом та народним суверенітетом. Раціоналістична критика Віко теорії природного права (концепції договірного походження держави). Чезаре Бекарія як родоначальник класичної школи права. Природничо-правова доктрина Бекарія – індивід відчужує частину свободи для об'єднаної інституції – держави. Кримінально-правові погляди мислителя.

Тема 9. Правові та політичні вчення епохи Просвітництва в Україні

Києво-Могилянська Академія як культурний і духовний центр східних слов'ян. Політико-правові погляди професорів Академії. Політичні і правові погляди Б. Хмельницького та І. Мазепи. “Вивід прав України” П. Орлика. Конституція 1710 року – перша європейська конституція. Ідея розподілу влади та баланс її гілок. Ф. Прокопович, його ідея “філософа на троні” та апологетика абсолютизму. Етичні і правові погляди Григорія Сковороди.

Тема 10. Правові та політичні вчення періоду Великої Французької революції

Соціально-економічні обставини. Політичні і правові погляди Вольтера. Політико-правова доктрина Ш. Монтеск'є. Його вчення про фактори, які визначають характер законодавства. Погляди на форму держави. Визначення політичної свободи. Вчення про розподіл влади. Політико-правове вчення Ж.-Ж. Руссо. Руссо про походження і суть держави. Особливості його договірної теорії походження держави. Теорія народного суверенітету. Поняття “загальної волі” і “волі всіх”. Погляди на організацію державної влади. Руссо про міжнародне право. Політико-правові вчення французького утопічного соціалізму. Жан Мельє про походження політичної влади і її зв'язок з приватною власністю. Шляхи перебудови політичного ладу. Морелі про регламентацію в законі державної влади і державного управління. Політична програма Грекха Бабефа. Його ідеї народної конституції. Наполеон Бонапарт. Політико-правові погляди. Державний устрій і політичний режим за Наполеона. Наполеонівська рецепція римського права. Вплив ідей Великої Французької революції на становлення континентальної системи права.

Тема 11. Правові та політичні вчення в США в період боротьби за незалежність

Загальна характеристика основних напрямків політико-правової думки. “Основні уложення” проголошені в Конституції 1639 р. Політико-правові ідеї періоду боротьби за незалежність і вироблення Конституції. Декларація незалежності, прийнята 4 липня 1776 р. Статті про конфедерацію і вічний союз 1781 р. як джерела політико-правової думки. Політико-правові погляди “федералістів” і їх відображення у вченні Гамільтона. Гамільтон про розподіл влади і його практичне здійснення. Б. Франклін про роль північноамериканських штатів і Англії як двох суверенних і рівноправних частин імперії. Політико-правові погляди Т. Джеферсона. Втілення ідей Т. Джеферсона в “Декларації незалежності” та “Білі про права”. Томас Пейн. Джон Адамс як автор першої фундаментальної праці з питань держави і політичної науки: “В захист конституцій урядової влади в США”.

Тема 12. Правові та політичні ідеї класичної німецької філософії

Суспільні відносини в Німеччині в кінці XVIII – початку XIX ст. і їх відображення в політичній і правовій свідомості. Історична школа права: Густав Гуго, Ф.К. Савіньї. Критика природничо-правової теорії. Право за І. Кантом. Ставлення його до природничо-правової теорії. Правовий лібералізм І. Канта. Особливості його теорії поділу влади і вчення про організацію державної влади. Народ як вища влада за Йоганом Готлібом Фіхте. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. Держава за Гегелем. Внутрішній устрій і структура влади в державі. Влада князя. Урядова влада. Законодавча влада. Станове представництво. Міжнародне право і міжнародні відносини. Неогегеліанські теорії держави і права. Значення гегелівської політико-правової доктрини для формування новітніх поглядів на державу і право. Значення класичної німецької політико-правової думки.

Тема 13. Європейська правова та політична думка XIX ст.

Загальна характеристика суспільно-політичних обставин. “Роздуми про Французьку революцію” Едмунда Бйорка. Критика ним народного суверенітету. Держава, суспільство і право – результат тривалої еволюції і не можуть перебудовуватись волею людей (Е. Бйорк). Політико-правові доктрини лібералізму як основного напрямку політико-правової думки першої половини XIX ст. Політичне вчення Б. Констана. Його інтерпретація теорії розподілу влади. Лібералізм політико-правової доктрини Г. Єлінека. А. Есмен про деспотизм законодавчих зібрань. Його трактат “Загальні засади конституційного права. Особливості правового лібералізму в Англії. Є. Бентам. Політико-правові ідеї в позитивізмі. Огюст Конт про заміну “ретроградної аристократії” і “анархічної республіки” на соціократію. Необхідність світської і духовної влади. Юридичний позитивізм (Джон Остін). К. Бергбом як представник юридичного позитивізму. Захист Джоном Стюартом Міллем лібералізму та індивідуалізму. Герберт Спенсер про функції держави і головну з них – захист від

зовнішніх та внутрішніх ворогів. Типи суспільно-політичної організації: військовий і промисловий. Теорія “надкласової монархії” Л. Штейна. Його законодавча, урядова і княжа (монархічна) влада. Політико-правові погляди в неоідеалістичних філософських течіях. Політико-правова доктрина утопічного соціалізму. Анархічні правові та політичні ідеї. Ірраціоналістські філософські течії. Політико-правові ідеї цього напрямку в суспільній думці. Волонтаризм Артура Шопенгауера. Фрідріх Ніцше про “волю до влади”, як силу, що рухає історію. Негативізм до народних мас і демократії. Критика соціалізму як тиранії. Його заклик до вирощування нових пород людей “філософів-законодавців” і послухних людей “низу”. Освальд Шпенглер про соціалізм як суспільство з імперіалістичними цілями. Критика ним демократії, необхідність соціальних антагонізмів між виконавцями і керівниками. Політико-правові ідеї прагматизму.

Тема 14. Правові та політичні доктрини в Україні у XIX ст.

Українська політико-правова думка. Григорій і Василь Полетики. “Руська трійця”. Програмні документи Кирило-Мефодіївського братства і їх значення для розвитку української правової і політичної думки. Ідея політичної незалежності України. Вплив творчості Т. Шевченка на формування національної програми Кирило-Мефодіївського братства. Політико-правове вчення М. Драгоманова. Історія філософії права та Філософія права П. Юркевича. Погляди на суспільство, державу і право Івана Франка. І. Франко про самостійну українську державу. Правові та політичні і погляди В. Подолинського та М. Ковалевського.

Тема 15. Правові та політичні вчення XX-XXI ст.ст.

Правові та політичні ідеї пізнього прагматизму. Теорії “солідаризму” та “інституціоналізму”. Теорія соціальних фракцій Л. Дюгі. Концепція корпоративної держави. Використання її в практиці фашизму. Нормативістська теорія Г. Кельзена. Його міжнародно-правові ідеї. Критика принципу державного суверенітету. Політико-правові ідеї періоду “срібного” віку російської філософії. Правові та політичні ідеї в феноменології. Психологічна теорія права Л. Петражицького. Карл Густав Юнг про “архетипи” свідомості. Політико-правові ідеї в екзистенціалізмі. Соціологічний напрямок в юриспруденції XX ст. Соціологічна теорія права. Соціологія законності. Р. Паунд. “Реалістична” теорія права в США. Школа “вільного права”. Є. Ерліх. Макс Вебер і його трактування соціальної поведінки. “Легітимний порядок”, право, влада і панування за М. Вебером. “Ієрократія” або священний союз як нове соціальне утворення. Національно-демократичні і націоналістичні політико-правові доктрини. Правові та політичні ідеї української національної демократії. М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Петлюра. Правові і державницькі ідеї українського націоналізму. М. Міхновський, Д. Донцов, С. Бандера, Я. Стецько. Суспільно-політичні та правові погляди українських націонал-комуністів. В. Винниченко, М. Скрипник, М. Хвильовий. Політико-правові ідеї націонал-

соціалізму. Теорія і практика державно-правової організації. Тоталітаризм. Неофашизм та необольшевізм. Їх правові та політичні концепції. Політико-правові ідеї в релігійних доктринах. Теоретичне підґрунтя європейських політичних і правових наддержавних структур (Рада Європи, Європейська Комісія, Європейський Парламент, Європейська Судова Палата, Європейська Фінансова Палата). Політико-правові ідеї сіонізму. Правові та політичні ідеї ісламського фундаменталізму. Політико-правові ідеї в доктринах держави “загального блага”, “плюралістичної демократії”. Теорія “конвергенції”. Постіндустріальне суспільство, специфіка його держави і права. Зв’язок демократії і “відкритого суспільства”. К. Поппер і його робота “Відкрите суспільство і його вороги”. Дж. Сорос про державу і право. Богдан Гаврилишин про можливість відкритого суспільства в Україні. Римський клуб про демократію. Процес глобалізації і суверенітет держав та загальне благо у праці Г.П. Мартіна та Х. Шумана «Пастка глобалізації». Теоретико-правові та цивілізаційні основи конвергенції романо-германського та англо-американського типу правової системи. Взаємозв’язок та співвідношення мораль-право-політика у П. Рікера («Право і справедливість»).

2. ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Правові і політичні вчення у країнах Давнього Сходу

2 години

1. Основні риси і особливості правових і політичних учень давнини. Правова і політична думка у країнах давнього Сходу (загальна характеристика).
2. Правові і політичні ідеї давніх Єгипту та Вавілону.
3. Правова і політична думка давньої Індії.
4. Напрямки розвитку китайської правової і політичної думки (конфуціанство, моїзм, даосизм, китайський легізм).
5. Правові і політичні погляди давніх іудеїв.
6. Місце і значення правових і політичних ідей країн Давнього Сходу для подальшого розвитку правових і політичних учень.

Тема 2. Правові і політичні вчення у Стародавній Греції

Частина I

2 години

1. Загальна характеристика правової і політичної думки у античній Греції. Етапи її становлення і розвитку.
2. Політико-правові погляди софістів. Природне право Антифона і Гіпія.
3. Політико-правові погляди Сократа. Сократ про політичне управління як царське мистецтво, про політику як науку, про законне і справедливе.
4. Вчення Платона про державу і політику. Філософська основа його вчення про право і державу.
5. Платон про закон і законність, значення права.
6. Проекти ідеального суспільства і держави у працях Платона «Держава» та «Закони» (порівняльна характеристика).
7. Класифікація форм держави Платоном. Характеристика ним тиранії.
8. Оцінка правових та політичних ідей Платона та їх вплив на подальший розвиток правової та політичної думки.

Частина II

2 години

1. Вчення Арістотеля про право, державу, політику. Теорія походження держави. Три елементи державної влади.
2. Класифікація Арістотелем форм держави, закономірності їх зміни. Ідеальна держава Арістотеля.
3. Арістотель про завдання політики.
4. Основні напрямки розвитку грецької правової і політичної думки в епоху еллінізму.
5. Вчення Епікура та епікурейців про свободу, виникнення права і держави.
6. Грецькі стоїки про державу. Природниче право стоїків.
7. Вплив грецьких правових і політичних ідей на подальший розвиток правових і політичних вчень.

Тема 3. Політико-правові вчення у Стародавньому Римі

4 години

1. Загальна характеристика основних напрямів політико- правової думки у Стародавньому Римі. Вплив грецької політичної ідеології на правову і політичну думку Риму.
2. Держава і право у творах М.-Т. Ціцерона.
3. Класифікація форм держави за Ціцероном. Їх характеристика.
4. Ціцерон про природниче право. Право і закон. Проблеми міжнародного права у творах М. -Т. Ціцерона.
5. Римські стоїки. Загальна характеристика політико-правових ідей.
6. Праворозуміння римських юристів. Римські юристи про природниче право як складову частину діючого права (позитивного права).
7. Виникнення християнства та його вплив на розвиток політичної і правової думки. Головні ідеї раннього християнства. Природниче право. Політична ідеологія святого Августина.

Тема 4. Політико-правові вчення періоду Середньовіччя у країнах Європи

2 години

1. Основні риси і особливості політико-правових учень Середньовіччя. Етапи розвитку середньовічної політико-правової думки і їх характеристика.
2. Розвиток правової доктрини Середньовіччя. Виникнення університетської науки права. Її вплив на розвиток правових і політичних учень.
3. Хома Аквінський про походження і суть держави. Три елементи державної влади. Хома Аквінський про народний суверенітет.
4. Хома Аквінський про право та закони. Неотомізм.
5. Марсиль Падуанський про походження держави. Народ – законодавець у праці Марсилья Падуанського “Defensor pacis”.
6. Українська політико-правова думка в епоху Середньовіччя (Ф. Печерський, Л. Жидята, Іларіон, Д. Заточник та ін.).

Тема 5. Правові і політичні ідеї Відродження і Реформації

2 години

1. Загальна характеристика політико-правової ідеології Відродження. Зародження нової світської політичної науки.
2. Походження та суть держави за Ніколо Макіавелі.
3. Політичний ідеал Н. Макіавелі. Н. Макіавелі про завдання і засоби політики. Поняття макіавелізму.
4. Роль особи правителя у концепції Н. Макіавелі. Межі влади правителя над її підданими.
5. Правові і політичні ідеї Реформації. Основні напрями та вплив на політико-правову науку.
6. Політико-правові погляди Жана Бодена. Ознаки державної влади. Вчення Ж. Бодена про державний суверенітет. Межі влади суверена.

Тема 6. Політико- правові погляди Гуго Гроція

2 години

1. Вчення про природниче право Гуго Гроція.
2. Суть і походження держави та верховної державної влади за концепцією Г. Гроція. Розуміння суті державної влади.
3. Права людини у концепції мислителя.
4. Погляди Г. Гроція на опір владі.
5. Концепція міжнародного права Г. Гроція.
6. Роль та значення концепції Г. Гроція в історії правових та політичних вчень.

Тема 7. Політико- правові погляди Томаса Гобса

2 години

1. Природний стан та природні закони у концепції Томаса Гобса.
2. Т. Гобс про причини та шляхи виникнення держави.
3. Право, закон та права людини у концепції Т. Гобса.
4. Погляди Т. Гобса на державний суверенітет. Форми держави та її суть у концепції мислителя.
5. Т. Гобс про роль та значення законності і правопорядку в державі.
6. Вплив теорії Т. Гобса на становлення і розвиток природничо-правової теорії та концепції “суспільного договору”.

Тема 8. Зародження і розвиток теорії розподілу влади. Політико-правові погляди Джона Лока

2 години

1. Загальна характеристика політико-правової концепції Джона Лока. Зародження лібералізму.
2. Дж. Лок про походження, суть та завдання держави.
3. Питання розподілу влади у концепції мислителя, обґрунтування.
4. Дж. Лок про невід’ємні права людини, їхнє забезпечення та захист в державі.
5. Принцип законності та його роль і значення в державі.
6. Значення наукової спадщини Дж. Лока для становлення і розвитку новітньої європейської правової та політичної думки.

Тема 9. Розвиток теорії розподілу влади у політико-правовій концепції Ш.-Л. Монтеस्क’є

2 години

1. Поняття та суть держави за Ш. Монтеस्क’є, класифікація форм держави та їхня характеристика.
2. Розвиток теорії розподілу влади у правовій концепції Ш. Монтеस्क’є. Обґрунтування необхідності розподілу влади Дж. Локом та Ш. Монтеस्क’є: спільне і відмінне.
3. Роль географічних та політичних факторів у формуванні законів, їхній вплив на “дух законів”.
4. Ш. Монтеस्क’є про політичну свободу та засоби її забезпечення. Співвідношення свободи і законності.

5. Творча спадщина Ш. Монтеск'є та її державно-правове втілення на сучасному етапі.

Тема 10. Політико-правові погляди Жана-Жака Русо

2 години

1. Загальна характеристика державно-правових поглядів Ж.-Ж. Русо.
2. Ж.-Ж. Русо про походження та суть держави. Особливості договірної теорії держави у праці “Про суспільний договір”.
3. Вчення Ж.-Ж. Русо про народний суверенітет. Поняття “загальної волі” та “волі всіх”.
4. Ж.-Ж. Русо про закон. Закон як вираз загальної волі.
5. Права і свободи людини у концепції мислителя.
6. Внесок Ж.-Ж. Русо у розвиток політико-правових учень.

Тема 11. Правові і політичні вчення кінця XVIII-XIX ст.

2 години

1. Основні напрями правової і політичної ідеології у США XVIII ст.
2. Історична школа права та правові і політичні концепції головних її представників (Г. Гуго, Ф. Савіньї, Г. Пухта).
3. Особливості правових і політичних теорій у Німеччині XVIII-XIX ст. Ідеалізм І. Канта.
4. Основні засади теорії правової держави у концепції Г. Гегеля.
5. Ідеї лібералізму у концепціях Є. Беніама, Дж.С. Міля, Б. Констана, А. де Токвіля та ін.
6. Основи позитивістського вчення у концепціях О. Конта, Г. Спенсера, Р. фон Єрінга, Г. Єлінека, П. Лабанда, М. Оріу.
7. Політично-правова ідеологія анархізму (кін. XIX-XX ст.).

Тема 12. Зародження та розвиток лібералізму в XIX ст.

2 години

1. Причини виникнення та поширення лібералізму. Головні ідеї лібералізму.
2. Загальна характеристика правових поглядів Беніама. Суть утилітаризму та критика природничо-правової теорії.
3. Джон Стюарт Міль та його політико-правова концепція.
4. Політико-правове вчення Б. Констана. Суть свободи: античний та сучасний підхід. Індивідуальна та політична свобода.
5. А. Токвіль про демократію та свободу.
6. Л. Штейн про відмінність між державою та суспільством.

Тема 13. Правові і політичні вчення у країнах Європи у другій половині XIX – початку XX ст.

2 години

1. Юридичний позитивізм. К. Бергбом, А. Есмен та ін.
2. Соціологічні теорії права і держави. Соціологічна юриспруденція Р. ф. Єрінга («реалістична» доктрина права і держави). Органічна теорія держави Г. Спенсера – засновника соціал-дарвінізму. Теорія насильства Л. Гумпловича. Школа «вільного права» Є. Ерліха – автора концепції

«живого права».

3. Плюралістична (дуалістична) теорія держави Г. Єлінека.
4. Доктрина солідаризму. Л. Дюгі.
5. Консервативна ідеологія др.пол. ХІХ ст. Ф. Ніцше.
6. «Відроджене» природниче право. Р. Штамлер.

Тема 14. Правові і політичні концепції ХХ ст.

2 години

1. Консерватизм. Засади і розвиток цього напрямку у ХХ ст.
2. Теорія солідаризму Л. Дюгі.
3. Теорія бюрократії М. Вебера. Теорія еліт Г. Моски та В. Парето. Теорія технократії та техnobюрократії. Д. Бел.
4. Соціологічна юриспруденція (функціоналізм) та її напрямки: інституціоналізм та реалізм. Представники соціологічного напрямку Є. Ерліх, Г. Канторович, Ф. Жені. Правовий реалізм К. Ллевеліна.
5. Психологічна школа права. Л. Петражицький.
6. Теорії природничого права у ХХ ст. Ж. Марітен.
7. Органічна теорія права (Блюнчлі, Шефле, Спенсер, Прейс, Вормс).
8. Аналітична юриспруденція. Г. Харт.
9. Школа вільного права (Є. Ерліх Ф. Жені, Г. Канторович).
10. Інтегративна юриспруденція (Хол, Берман).

Тема 15. Правова і політична думка періоду Козацької доби в Україні

2 години

1. Головні правові і політичні ідеї у Березневих статтях.
2. Правові і політичні ідеї в Конституції Пилипа Орлика (1710 р.).
3. «Вивід прав України» та його політико-правова характеристика.
4. Значення Козацької доби в процесі розвитку Української правової та політичної думки.

Тема 16. Українська ідея у правовій і політичній думці середини ХІХ ст.

2 години

1. Програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства.
2. Творчість Т. Шевченка – ідеолога національно-політичної незалежності.
3. «Закон Божий» (Книга буття українського народу) М. Костомарова.
4. «Начерки Конституції Республіки» Г. Андрузького.
5. Рух Галицького національного відродження (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький).
6. Значення провідних ідей, висловлених у період середини ХІХ ст. для становлення української правової і політичної думки.

Тема 17. Основні напрями української політико-правової думки другої половини ХІХ ст. – середини ХХ ст.

4 години

1. Народництво. Федералізм М. Костомарова, М. Драгоманова, С. Подолинського, О. Терлецького, М. Грушевського, Р. Лащенко,

- С. Шелухіна.
2. Консерватизм. Монархічна ідея В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського.
 3. Національно-державницький напрям. М. Міхновський, Ю. Бачинський, І. Франко, С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський, О. Ейхельман, С. Рудницький, Д. Донцов, М. Сціборський, А. Яковлів, О. Лотоцький.
 4. Український «націонал-комунізм» у концепціях С. Мазлаха, В. Шахрая, М. Скрипника, М. Хвильового.
 5. Політико-правова концепція Б. Кістяківського. Теорія природничого права. Правова держава Б. Кістяківського.
 6. Наступність у вченнях цього періоду. Значення політико-правових концепцій др.пол. ХІХ – сер. ХХ ст. у процесі розвитку правових і політичних учень в Україні та за її межами.

Тема 18. Головні правові і політичні концепції сучасності

4 години

1. Неолібералізм (соціальний лібералізм). Дж.М. Кейнс. Концепція “держави загального благоденства” К. Мюрдаля. Теорія плюралістичної демократії М. Оріу.
2. Неоконсерватизм. Авторитарний консерватизм (фашизм). Ліберальний консерватизм. Ф. Гаєк.
3. Ідеї соціал-демократії у правових і політичних вченнях сучасності. Плюралістична демократія Г. Ласкі.
4. Англо-американська традиція у політичних і правових вченнях ХХ ст. Ч. Меріам. Біхевіористський напрям (Г. Ласуел, Дж. Кетлін, Д. Істон, Д. Трумен, Р. Даль). Структурно-функціональний напрям (Т. Парсонс). Герменевтичний напрям (Дж. Мосса).
5. Євроконтинентальна традиція у політичних вченнях ХХ ст. Інституційний напрям (М. Дюверже). Політико-соціологічний напрям (М. Вебер). Елітологічний напрям (В. Парето).
6. Правові вчення сучасності. Теорії юридичного позитивізму. Нормативізм Г. Кельзена (євроконтинентальний позитивізм). Англосаксонська модель неопозитивізму Х. Харта. Соціологічна юриспруденція. Прагматична юриспруденція Р. Паунда, реалістична концепція права. К. Ллевелін, Дж. Френк. Психологічна школа права (Л. Петражицький, П. Сорокін). Теорії природничого права (неотомізм, неокантіанство, неогегельянство, феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика).

3. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

I. Першоджерела

1. Августин Святий. Сповідь. – К., 1996.
2. Академічна юридична думка / Укладачі: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук; За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К., 1998.
3. Аквінський Тома. Коментарі до Арістотелевої «Політики». – К.: Основи, 2000.
4. Антологія української юридичної думки: В 6 т. – К.: Видавничий Дім „Юридична книга”, 2002. – Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права.
5. Аристотель. Собрание сочинений в четырех томах. – М., 1983. – Т. 4. – С. 53-293.
6. Аристотель. Нікомахова етика. – К., 2002.
7. Аристотель. Політика. – К., 2000, 2002.
8. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993.
9. Багрянородный Константин. Об управлении империей. – М., 1991.
10. Бакунин М.А. Государственность и анархия. // М.А. Бакунин. Философия. Социология. Политика. – М., 1989. – С. 291-526.
11. Бакунин М.А. Кнута-германская империя и социальная революция. // М.А. Бакунин. Философия. Социология. Политика. – М., 1989. – С. 188-290.
12. Бакунин М.А. Федерализм, социализм и антитеология. // М.А. Бакунин. Философия. Социология. Политика. – М., 1989. – С. 11-124.
13. Бачинський Ю. Україна Irredenta. – Львів, 1900.
14. Беккариа Ч. О преступлении и наказании. – М, 1939.
15. Бергер П.Л. Капіталістична революція. П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи. – К., 1995.
16. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994.
17. Вивід прав України. – Львів, 1991.
18. Викко Дж. Основания новой науки об общей природе нации. – Москва-Киев, 1994.
19. Вишенський І. Твори. – К., 1986.
20. Володимир Мономах. Повчання; Статут Володимира Всеволодовича. – К., 2006.
21. Г'юм Д. Трактат про людську природу. Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі. – К., 2003.

22. Гаєк Ф.А. Конституція свободи. – Львів, 2002.
23. Гегель Г. Основи філософії права, або природне право і державознавство. – К., 2000.
24. Гегель Г. Філософія права. – М., 1990.
25. Гельвецій К.А. Про людину, її розумові здібності та її виховання. – К., 1994.
26. Гоббс Т. Бегемот. К., 1996.
27. Гоббс Т. Левіафан або Суть, будова і повноваження держави церковної і цивільної. – К., 2000.
28. Гоббс Т. Сочинения в двух томах. – М., 1989. – Т. 1.
29. Гоббс Т. Сочинения в двух томах. – М., 1991. – Т. 2.
30. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. – М., 1956.
31. Джекобс Д. Закат Америки. Впереди Средневековье. – М.: Европа, 2006.
32. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991.
33. Еллинек И. Декларация прав человека и гражданина. – М., 1906.
34. Жидята Лука. Поучение к братии // Златоструй. Древняя Русь. X-XIII вв. – М., 1990.
35. Заточник Даниил. Слово Даниила Заточника // Златоструй. Древняя Русь. X-XIII вв. – М., 1990.
36. Иеринг Р. Избранные труды: В 2 т. – СПб, 2006.
37. Иларион. Слово о Законе и Благодати // Златоструй. Древняя Русь X-XIII вв. – М., 1990.
38. Кант И. Критика практического разума. – Санкт-Петербург, 1995.
39. Кант И. Критика чистого разума. – М., 1994.
40. Кельзен Г. Чисте правознавство. – К., 2004.
41. Кистяковский Б.А. Сущность государственной власти. – Ярославль, 1913.
42. Кондорсе. Про вибори. – Львів, 2004.
43. Конфуций. Я верю в древность. – М., 1998.
44. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991.
45. Кропоткин П.А. Современная наука и анархия. – М., 1990.
46. Кропоткин П.А. Хлеб и воля. – М., 1990.

47. Лашенко Р.М. Лекції по історії українського права. – К., 1998.
48. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк, 1954.
49. Ллойд Д. Ідея права. – М., 2002.
50. Лок Дж. Два трактати про врядування. – К., 2001.
51. Локк Дж. Два трактата о правлении. // Дж. Локк. Сочинения в трех томах. – М., 1988. – Т. 3. – С. 135-405.
52. Луман Н. Почему необходима «системная теория»? // Проблемы теоретической социологии. – Санкт-Петербург, 1994.
53. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. – К., 1998.
54. Макиавелли Н. Избранные сочинения. – М., 1982.
55. Мартин Г.П., Шуманн Х. Западня глобалізації: атака на процвітання і демократію / Пер. с нем. – М., 2001.
56. Марченко М.Н. Конвергенція романо-германського і англо-саксонського права. – Київ, Симферополь, 2007.
57. Міл Дж.С. Про свободу. Роздуми про представницьке врядування. – К., 2001.
58. Миль Дж. Ст. Размышления о представительном правлении. – Санкт-Петербург, 1863.
59. Міхновський М. Самостійна Україна; Справа української інтелігенції. – К., 2007.
60. Монтеस्क'є Ш.Л. Про дух законів // В кн.: Невичерпність демократії. – К., 1994.
61. Монтеस्क'є Ш. О духе законов // Ш. Монтеस्क'є. Избранные произведения. – М., 1955.
62. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. – М., 1996.
63. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. – Львів, 2003.
64. Мунье Э. Персонализм. – М., 1992.
65. На ріках вавилонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини. – К., 1991.
66. На ріках вавилонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини. – К., 1991.
67. Начерки Конституції Республіки Георгія Андрузького // Історія української конституції / Упор. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К., 1997.
68. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. – К., 1993.
69. О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. –

М., 1995.

70. Окіншкевич Л. Вступ до науки про право і державу. – Мюнхен, 1987.
71. Ортега-і-Гасет Хосе. Бунт мас. // Хосе Ортега-і-Гасет. Вибрані твори. – К., 1994.
72. Ортега-і-Гасет Хосе. До питання про фашизм. // Хосе Ортега-і-Гасет. Вибрані твори. – К., 1994.
73. Парсонс Т. Система современных обществ. – М., 1997.
74. Пейн Т. Права людини. – Львів, 2000.
75. Пейн Т. Права человека. // Томас Пейн. Избранные сочинения. – М., 1959.
76. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994.
77. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – Изд. второе, исправленное и дополненное. – Санкт-Петербург, 1909. – Т. 1.
78. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – Изд. второе, исправленное и дополненное. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 2.
79. Печерский Феодосий. Слово о вере христианской и латинской // Златоструй. Древняя Русь. X-XIII вв. – М., 1990.
80. Платон. Держава. – К., 2000.
81. Платон. Собрание сочинений в четырех томах. – М., 1994. – Т. 4.
82. Політологія: кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. – Львів, 1996.
83. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 1: У полоні Платонових чарів. – К., 1994.
84. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 2: Спалах пророцтв: Гегель, Маркс та послідовники. – К., 1994.
85. Поппер К. Нищета историцизма. – М., 1993.
86. Рамзенко В. Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу. – Львів, 1991.
87. Рікер П. Навколо політики. – К., 1995.
88. Рікер П. Право і справедливість. – К., 2002.
89. Ролз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск, 1995.
90. Роттердамський Еразм. Похвала глупоті. – К., 1981.
91. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994.
92. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. – К., 2001.
93. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М., 1969.

94. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія. – К., 1996.
95. Сковорода Г.С. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К.: Наукова думка. – 1983.
96. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української конституції. – К., 1997.
97. Спиноза Б. Избранные произведения в двух томах. – М., 1957.
98. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат. – К., 2003.
99. Сціборський М. Націократія. – Прага, 1942.
100. Теория государства и права: Хрестоматия: В 2 т. – М., 2001.
101. Токвиль А. Демократия в Америке. – М., 1994.
102. Токвіль А. Про демократію в Америці. – К., 1999.
103. Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли. // Людвиг Фейербах. Избранные философские произведения. – М., 1955. – Т. 1.
104. Фейербах Л. Право и государство. // Людвиг Фейербах. Избранные философские произведения. – М., 1955. – Т. 1.
105. Фихте И.Г. Востребование от государей Европы свободы мысли, которую они до сих пор подавляли. // Фихте. Сочинения. – М., 1995.
106. Фрагменты ранних греческих философов. – М., 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики.
107. Франко І. Поза межами можливого // Вивід прав України. – Львів, 1991.
108. Хайек Ф.А. Дорога к рабству. – М., 1992.
109. Хайек Ф.А. Общество свободных. – Лондон, 1990.
110. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М., 1992.
111. Цицерон. Про державу. – К., 2002.
112. Цицерон М.-Т. Про державу; Про закони; Про природу богів. – К., 1998.
113. Читанка з історії філософії: У 6 кн. – К., 1992.
114. Чубатий М. Огляд історії українського права. – Мюнхен-Київ, 1994.
115. Шеллинг Ф. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах // Шеллинг. Сочинения в двух томах. – М., 1989. – Т. 2.
116. Штаммлер Р. Сущности и задачи права и правоведения. – М., 1908.
117. Штирнер М. Единственный и его собственность. – Харьков, 1994.

118. Юркевич П.Д. Вибране. – К., 1993.
119. Юркевич П. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. Вид. друге. – К., 2000.
120. Marsilius of Padua. The Defeuder of Pease. Translated with an introduction by Alan Gewirth. – N.Y., 1967.
121. Six Books of the Commonwealth by jean Bodin. Abridged and translated by M.J.Tooley. – N.Y., 1967.

II. Навчальна та наукова література

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999.
2. Андрусак Т.Г. Історія політичних та правових вчень: Лекції. – Львів, 1997. – Ч. 1.
3. Андрусак Т.Г. Історія політичних та правових вчень: Лекції. – Львів, 1997. – Ч. 2.
4. Андрусак Т.Г. Історія політичних та правових вчень: Навч. Посібник. – Львів, 2001.
5. Андрусак Т.Г. Політична та правова думка українського національно-визвольного руху 40-50 років // Республіканець. – 1995. - № 1-2.
6. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М., 1979.
7. Драгоманівський збірник. „Вільна спілка” і сучасний український конституціоналізм / За ред. Тараса Андрусяка. – Львів, 1996.
8. Дробишевский С.А. История политических и правовых учений: основные классические идеи. – М., 2007.
9. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993.
10. Зарубіжна філософія ХХ століття. – К., 1993.
11. Зейдлер Г.-Л. Політична думка Стародавнього Світу. – Львів, 1958.
12. Зейдлер Г.-Л. Політична думка Стародавнього Світу. Правові доктрини імперіалізму. – Львів, 1959.
13. История государственно-правовых учений / Отв. Ред. В.В. Лазарев. – М., 2006.
14. История политической и правовых учений / Под ред. доктора юрид. наук. В.С. Нерсесянца. – М., 1983.
15. История политической и правовых учений Древний мир. / Отв. ред. доктор юрид. наук С.В. Нерсесянц. – М., 1985.
16. История политической учений / Под ред. проф. С.Ф. Кечекьяна и доц. Г.И. Федькина. – Второе издание. – М., 1960.

17. История политических и правовых учений. Средние века и Возрождение. / Отв. ред. доктор юрид. наук, профессор В.С. Нерсесянц. – М., 1986.
18. История политических и правовых учений / Под общ. ред. доктора юрид. наук, профессора О.Э. Лейста. – М., 1997.
19. История политических и правовых учений / Под общ. ред. члена-корреспондента РАН В.С. Нерсесянца. – М., 1996.
20. История политических и правовых учений XVII-XVIII вв. / Отв. ред. доктор юрид. наук, профессор В.С. Нерсесянц. – М., 1989.
21. История политических и правовых учений. Домарксистский период / Под ред. доктора юрид. наук, профессора О.Э. Лейста. – М., 1991.
22. История политических и правовых учений: Учебник. – СПб, 2007.
23. История политических учений / Под ред. проф. К.А. Мокичева. – Изд. 2-е, испр. – М., 1971. – Ч. 1.
24. История политических учений / Под ред. проф. К.А. Мокичева. – М., 1972. – Ч. 2.
25. Історія філософії України: Підручник / М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин, І.В. Бичко та ін. – К., 1994.
26. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Пер. з нім. – К., 2002.
27. Козлихин И.Ю. История политических и правовых учений. Новое время: от Макиавелли до Канта. – СПб., 2001.
28. Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: Вибрані наукові праці. – Чернівці, 2008.
29. Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність. – К., 2003.
30. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. – К., 1994.
31. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994.
32. Мадіссон В.В., Ларченко Л.І., Степіко В.П., Діденко Л.Я. Історія розвитку політичної думки: Курс лекцій. – К., 1996.
33. Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания. Домарксистский период. – М., 1989.
34. Методы историко-правового познания. – Львов, 1986.
35. Мухаев І.Т. История политических и правовых учений. – М., 2005.
36. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2004.
37. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень. – Львів, 2005.
38. Основи політичної науки: Курс лекцій / За ред. Бориса Кухти. – Ч. 1: З історії

політичної думки: від стародавності до наших днів. – Львів, 1996; Видання друге, виправлене і доповнене. – Львів, 1997.

39. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова). – Нью-Йорк, 1965.
40. Паславська А. Незалежність України в концепції Юліана Бачинського // Право України. – 1998. – № 3. – С. 93-95.
41. Паславська А.М. Суверенність державної влади (в історико-правових теоріях) // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – Вип. 32. – Львів, 1995. – С. 91-92.
42. Паславська А.М. Творчість Тараса Шевченка – джерело відродження української державності // Матеріали ІІІ регіональної науковій конференції. – Львів, 1997. – С. 146-149.
43. Политические учения: история и современность. Марксизм и политическая мысль ХІХ века. – М., 1979.
44. Політологія / За ред. проф. Семківа О.І. – Львів, 1993.
45. Потульницький В.А. Нариси з української політології (1819-1991): Навч. Посібник. – К., 1994.
46. Потульницький В.А. Теорія української політології: Курс лекцій. – К., 1993.
47. Рассел Б. Історія західної філософії. – К., 1995.
48. Себайн Дж. Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. – К., 1997.
49. Скакун О.Ф. Прогресивна політико-правова думка на Україні (ІХ-1917). – К., 1990.
50. Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998.
51. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. Від Декарта до Вітгенштайна. – К., 1998.
52. Сокурено В.Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине ХІХ века (М. Драгоманов, С. Подолинский, С. Терлецкий). – Львов, 1966.
53. Сурия Пракаш Синха. Юриспруденция. Философия права. Краткий курс. – Москва-Будапешт, 1996.
54. Сучасна політична філософія. Антологія. Упорядник Янош Кіш. – К., 1998.
55. Ударцев С.Ф. История политических и правовых учений. Древний Восток: Академический курс. – СПб, 2007.

56. Федущак-Паславська Г.М. Політико-правова ідея суверенітету державної влади та її реалізація в державотворенні України: Автреф. дис. ... к.ю.н. – Львів, 2000.
57. Федущак-Паславська Г.М. Українські державотворчі традиції // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – Вип. 35. – Львів, 2000. – С. 159-162.
58. Федущак-Паславська Г.М. Основні напрямки цивілістичної думки у Європі кін. XVIII – поч. XX ст. // Матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції. – Львів, 2008. – С. 84-86.
59. Федущак-Паславська Г.М. До питання про типологізацію правових і політичних учень // Матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції. – Львів, 2007. – С. 138-139.
60. Хто є хто в європейській та американській політології. – Львів, 1995.
61. Шульженко Ф.П., Наум М.Ю. Історія вчень про державу і право: Курс лекцій / За заг. ред. академіка АпрН України, доктора юридичних наук, професора В.В. Копейчикова. – К., 1997.

4. ТЕКСТ ЛЕКЦІЙ

4.1. Предмет і методи дослідження Історії правових і політичних учень

Історія правових і політичних учень – історико-теоретична дисципліна, зміст якої складають вчення про право та державу, найефективніші форми організації і управління суспільством (або вчення про право та державу і явища з ними пов'язані).

Історія правових і політичних учень є науковою і навчальною дисципліною одночасно теоретичного та історичного профілю, бо, вивчаючи погляди мислителя, обов'язковим є зважати на **історичні обставини**, за яких з'явилося чи дістало розвиток певне вчення, на *умови, у яких творив вчений, на саму особу мислителя та його місце в суспільстві*. Це дає змогу зрозуміти причини появи вчення, його тлумачення з позицій мислителя, *взаємозв'язок між новим вченням і попередніми*. Разом з тим дана дисципліна вивчає **теоретичний аспект** тих знань, які історично виникають і розвиваються; теоретичні концепції, ідеї, положення і конструкції, у яких знаходить своє концентроване логічно-понятійне втілення історичний процес поглиблення пізнання правових і політичних явищ.

Політика, влада, право, держава або право, держава та явища, з ними пов'язані, виступають об'єктами вивчення багатьох наукових дисциплін: історії, теорії філософії, етики, економіки, політології, юриспруденції і в тому числі Історії правових і політичних учень. Кожна із цих дисциплін виділяє свій аспект в аналізі цих явищ. До того ж кожна дисципліна має власний предмет і методи пізнання їх.

Часто вважають, що об'єкт і предмет пізнання співпадають. Це пов'язано із буквральним перекладом терміну "об'єкт" (лат. *objectum* – предмет). Однак, це різні поняття. Так, **об'єкт пізнання** існує незалежно від людини. Об'єкт не є тотожний з об'єктивним світом. Об'єктивний світ виступає об'єктом лише у зв'язку з тою роллю, яку він починає відігравати у житті суспільства. Інакше кажучи, **об'єктом пізнання** стають лише ті, існуючі незалежно від людини речі, які включаються у людську діяльність, починають освоюватися суб'єктом предметно-практично і пізнавально. Об'єктивний світ виступає як об'єкт для особи, яка пізнає у формах діяльності, мови, знань (понять, логічних категорій).

Об'єктом історико-правового пізнання є право і держава на різних етапах розвитку людського суспільства.

Предмет дослідження – зафіксовані у досвіді і включені у процес теоретичної діяльності дослідника сторони, властивості і відносини об'єктів, які досліджуються у певних умовах, за певних обставин.

Відмінність між об'єктом і предметом історико-правового дослідження полягає у тому, що **об'єкт** є один для всіх історико-правових наук – право, держава, пов'язані

з ними явища, в т.ч. політичні погляди, політико-правові вчення (доктрини), а **предмет** – інший для кожної із історико-правових наук. Так, для *Історії держави і права зарубіжних країн* предметом виступають закономірності виникнення і розвитку права і держави у різних народів, особливості їх прояву у різних суспільно-економічних формаціях, тобто історичний розвиток права та держави. Для *історії держави і права України* – особливості виникнення і розвитку права і держави українського народу. Для *історії правових і політичних учень* – закономірності виникнення і розвитку вчень, поглядів і уявлень про існуючі і бажані право та державу.

Тобто, в кожному випадку йде мова про різні ракурси одного і того ж об'єкта – права і держави, явищ суспільного життя, які з ними пов'язані.

Предмет теорії права і держави створюється на базі результатів дослідження не лише галузевих, а і, перш за все, історико-правових дисциплін. Вони ж, у свою чергу, використовують надбання теорії права і держави та філософських наук, зокрема категоріальний апарат та вироблений ними арсенал методів пізнання. Маючи предметом правові та політичні вчення Історія правових і політичних учень як і теорія права та держави, використовує логічний метод дослідження.

Якщо історія правових і політичних учень досліджує історію ідей про право і державу, то філософія має своїм предметом загальні поняття – матерію, будову світу, суспільство, людину тощо.

Предметом політології є політична система з її чотирма підсистемами (політичні організації, політичні норми, політичні відносини, політична ідеологія). Саме політична ідеологія пов'язана з Історією правових і політичних учень, але лише в тій частині, у якій вона стосується права та держави.

Тісно пов'язана Історія правових і політичних учень також із галузевими дисциплінами, оскільки викладає багато положень, які є предметом окремих галузевих дисциплін, у процесі їх виникнення та розвитку.

Отже, предметом Історії правових і політичних учень є сукупність ідей, доктрин, теорій (які дають цілісне уявлення про суть і форми влади, політики, права, держави), закономірності їх виникнення, розвитку та функціонування, їх місце і роль у житті суспільства та людини (на різних етапах історичної еволюції і в конкретних країнах).

Якщо **предметом Історії правових і політичних учень як навчальної дисципліни** є дослідження генези і функцій правових і політичних учень, то **предметом Правових і політичних учень** виступають погляди на суть, шляхи виникнення, організацію та функціонування права, держави та явищ, з ними пов'язаних; концепції основ співжиття між людьми.

Професор **Мамут Л.С.** так визначає предмет Історії правових і політичних учень як історичний процес виникнення і розвитку теоретичних уявлень про державу,

право, політику, законодавство.

У «Історії політичних і правових вчень» **Орач Є.М.** предмет науки Історії правових і політичних учень визначає як історію «виникнення, розвитку і боротьби поглядів, теорій, ідей різних класів, соціальних груп людей про державу і право, вчень про виникнення, суть, форми і соціальне призначення держави і права, способи їх зміцнення, перетворення та вдосконалення».

До предмета Історії правових і політичних учень вчений також відносить **закономірності** виникнення і розвитку правових і політичних доктрин:

- 1) боротьба різних соціальних груп, інтереси яких виражені у вченнях про право і державу. Ця боротьба приводила до посиленої розробки політико-правових вчень (доктрин), які виражали ставлення тих чи інших сил до держави і права.
- 2) будь-яке вчення про право і державу, політику конструється з урахуванням сучасної йому політико-правової дійсності (існування певних конкретних політико-правових інституцій (установ); поняття і способи їх теоретичного пояснення; певні принципи права).
- 3) кожне політико-правове вчення базується на попередніх, відтворює їх. Наприклад, з метою використання старих ідей для вирішення аналогічних завдань історичного розвитку (ідеї римських юристів використовувалися за середньовіччя)
- 4) політико-правові вчення спрямовані на заперечення політико-правових ідей відомих соціальних груп. Прогресивні політичні теорії спонукають ідеологів старого віджилого ладу обґрунтовувати його існування за допомогою надання старому нової форми. Нові ідеї використовуються для обґрунтування старих політичних систем, знову ж таки під гаслом справедливості, прогресу, прагнення до загального блага.¹

Таким чином Історія правових і політичних учень є наукою, що вивчає історичний процес виникнення, розвитку правових і політичних учень (тобто вчень, ідей, поглядів на політику, державу та явища з ними пов'язані), їх вплив на державні та правові інститути; закономірності і особливості розвитку певних поглядів, ідей, теорій в окремих країнах, за різних суспільно-політичних обставин, в окремі періоди розвитку права та держави: Давнина, Середньовіччя, Новий час.

Історія правових і політичних учень вивчає погляди, **ідеї, теорії, доктрини** (вчення), **концепції, теоретичні конструкції** окремих мислителів, філософів, вчених

¹ Орач Є.М. Історія політичний і правових вчень. – К.: Атіка, 2005.

і цілих шкіл та напрямів з питань права, держави, явищ з ними пов'язаних як от: виникнення і суть права, зв'язок права і моралі та інших етичних категорій, влада, політика, політичні відносини та інститути, політичні організації та норми політичного життя, політична свідомість (тобто політична система) тощо.

Ідея (гр. поняття, уявлення) – думка, загальне поняття про предмет або явище, форма відображення узагальненого досвіду та відношення до дійсності чи теоретичної проблеми.

Теорія (гр. спостереження, дослідження) – система провідних ідей в тій чи іншій галузі знання; – наукове пізнання закономірностей розвитку природи і суспільства.

Вчення (доктрина) – сукупність теоретичних поглядів про певну область явищ дійсності або сукупність поглядів якогось із мислителів чи вчених. У цьому лекційному курсі ми вживатимемо переважно у значенні: *правові і політичні вчення* – історично зумовлені погляди на суспільні відносини і перш за все, на право, державу, явища з ними пов'язані, від початків людської культури аж до сучасності. Також правові і політичні вчення – це концепції окремих мислителів-«класиків», які найбільш адекватно і разом з тим видатним способом виразили у формі вчення уявлення своєї епохи; які внесли оригінальний вклад у скарбницю правової і політичної думки; мислителі, які здійснили видатний вплив на майбутні теорії; мислителі, творча спадщина яких «актуалізована» у сучасних умовах.

Розвиток чи модифікація *вчення* у роботах дослідників означає формування *школи*; а сукупність різних модифікацій одного і того ж вчення, яке розвивають різні школи, утворюють *течію*. А *напрямок* є сукупність течій (а отже і вчень), які, незважаючи на свої розбіжності, поділяють і деякі спільні положення, основні ідеї, котрі мають принципове значення.

Концепція (лат. сприйняття) – система поглядів на ті чи інші явища; - система поглядів або керівна ідея при розгляді та трактуванні предмету науки чи певного її аспекту (інституту, явища тощо).

Теоретична конструкція мислителя (лат. побудова, устрій) – теоретична побудова, взаємоузгоджене розміщення окремих ідей у творчості мислителя, яке сприймається у їх взаємозв'язку та співвідношенні.

Інші поняття, які використовуватимемо:

Догма (гр.) – положення, що приймається без врахування конкретних умов його застосування, визнається незмінним, незважаючи на зміну об'єктивних умов розвитку.

Доктрина (лат.) – вчення, наукова теорія, політична система, правове і політичне вчення як форма суспільної свідомості є поглядами на політико-правовий устрій, який творять люди. Отже, це ідеологічна категорія.

Ідеологія – система правових, політичних, моральних, релігійних, естетичних і філософських поглядів та ідей, в яких усвідомлюється та оцінюється ставлення певної соціальної спільноти до дійсності. (Політичні ідеології: лібералізм, консерватизм, радикалізм тощо.)

Кожна політико-правова ідеологія обґрунтовує свою науковість відповідністю загальним інтересам, загальному благу, справедливості тощо. Якщо лібералізм, консерватизм виникають у Новий час, то раніше роль ідеології виконувала релігія, зокрема християнство.

У дослідженні історичного процесу важливе місце посідає історико-правовий напрямок дослідження.

Для історико-правового пізнання притаманний **ретроспективний характер**. Пізнання в багатьох випадках прямує від сучасності до минулого, від наслідку до причини.

Тому дослідження починають від більш досконалих форм, переходячи через менш досконалі, таким чином реконструюючи історичний процес. Залежно від мети і ситуації можливим є і зворотній порядок.

Специфічність пізнання Історії правових і політичних учень, яка пов'язана з історичними науками, теоретичними та загальноосвітніми дисциплінами, полягає власне і у методах дослідження.

Суть методології¹ у цій сфері полягає у встановленні правильного підходу до дослідження конкретного правового чи політичного явища з метою

- класифікації цих явищ;
- виділенню в них найсуттєвішого;
- виділенню і розмежуванню загального, особливого, одиничного.

У зв'язку із специфікою даної дисципліни особливе місце займають *історичний* та *теоретичний* підходи у пізнанні, які і демонструють у своїй сукупності особливості Історії правових і політичних учень порівняно з іншими дисциплінами.

Суть *історичного підходу* полягає у вивченні і розумінні тієї чи іншої теорії, концепції в історичному контексті, який і обумовив її появу.

Цей підхід дає можливість зрозуміти суть ідеї чи теорії, оцінити її з точки зору сучасності (її актуальність чи неприйнятність для практики державотворення чи ін.). Але треба мати на увазі, що уявлення про право, законність, справедливість, мораль і т.д. мають багато спільного на різних історичних етапах навіть у різних народів.

¹ **Методологія** (шлях дослідження, пізнання; логос – вчення) – філософське вчення про методи пізнання.

Теоретичний підхід відображає філософські, загальнометодологічні, пізнавально-гносеологічні сторони вчення, показує як обґрунтовувалися конкретні політико-правові погляди, в які теоретичні концепції вони оформлялися, які вихідні принципи покладено в їх основу, які форми, моделі та конструкції думки відображено у вченні, доктрині, що розглядається і є провідними та визначальними для того чи іншого мислителя або вперше вводяться ним у теоретичний обіг.

Ці обидва основні підходи (історичний та теоретичний) лежать в основі структури політико-правового знання. Єдність і взаємозв'язок їх (історичного та теоретичного) не заперечує, а навпаки передбачає їх відносну самостійність, завдяки чому теоретичні категорії, ідеї, формулювання, конструкції того чи іншого автора минулого вивільняються зі свого конкретно-історичного контексту і входять у **теоретико-методологічний арсенал** людського пізнання.

У зв'язку з тим, що історико-правове дослідження ґрунтується на знанні минулого, суттєвою його особливістю є часова характеристика, а відтак **хронологічний підхід** у дослідженні Історії політичних і правових учень, який належить поєднувати із **проблемним** (проблемно-категоріальним, проблемно-концептуальним) способом дослідження, що дає можливість прослідкувати зародження і розвиток тієї чи іншої ідеї, теорії від найдавніших часів до сьогодення.

Поєднання хронологічного і проблемного підходів дозволяє виявити *загальне* та *особливе* у різних правових і політичних вченнях, співвідношення *об'єктивного* і *суб'єктивного* в Історії політичних і правових учень, взаємодію та взаємовплив *загального* (всесвітня історія політичних і правових вчень), *особливого* (політико-правова думка у певних регіонах і країнах у той чи інший період часу), *одиночного* (концепцій певного мислителя).

Методи (*methodos* – шлях дослідження) – логічні прийоми і засоби, які дозволяють виявити зміст теоретичних знань про правові та політичні явища, сформульовані у концепціях мислителів минулого.

Виділяють три групи методів, які дають змогу розкрити зміст учень, що їх використовують в Історії правових і політичних учень: I) загальнонаукові; II) загальнологічні; III) спеціально-юридичні.

Серед **першої групи** виділяється **історичний метод**, пов'язаний із виявленням місця і значення конкретних теорій і концепцій у системі політико-правових знань конкретної історичної епохи.

Соціологічний метод виявляє залежність теоретичних концепцій від соціальних та економічних структур суспільства; розкриває залежність державно-правових явищ від типу культури, ідеології тощо.

Антропологічний підхід, який пояснює зміст права і держави природою людини як родової істоти.

Нормативно-ціннісний підхід, завдяки якому державно-правові явища розглядаються крізь призму їх відповідності (чи невідповідності) принципам справедливості, загального блага, свободи і т.д. Підхід цей зародився ще в давнину і передбачає вироблення певного ідеалу – ідеального правового чи політичного порядку і оцінку з його точки зору реально існуючих правових чи державних установ. Такий підхід вносить у теоретичні конструкції моральне начало.

У ХХ ст. ця група доповнюється системним, біхевіористським, структурно-функціональним, інституційним підходами (методами).

Призначенням **методів другої групи** є організація пізнавального процесу; у виборі прийомів міркування. Це методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції, абстрагування, переходу від абстрактного до конкретного, єдності історичного і логічного аналізу, моделювання і т.д.

Третє група методів – спеціально-юридичні, які відображають особливості пізнання правових явищ, в тому числі метод правового моделювання, формально-логічний метод, правового експерименту тощо.

Споконвічно мислителі цікавилися питаннями виникнення права і держави. Залежно від рівня розвитку суспільства, від суспільно-політичних обставин, навіть від обставин особистого життя, ці люди по-різному розуміли і висвітлювати ті чи інші питання. Кожен з них шукав відповіді на питання про виникнення права і держави, про їх суть та ідеал, прагнув вдосконалити державний устрій, покращити життя людей, обґрунтувати існуючий лад, встановити справедливість чи знайти істину.

Ці теорії часто містили і практичні вказівки для влади, одночасно базувалися на основних людських цінностях: свободі, справедливості, загальному благу. Тому, при викладі не оминатимемо і моральних, а загально кажучи, філософських основ правових і політичних теорій. Ці засади такі ж важливі для вдосконалення теорій як і суспільні умови та ідеологічний фон правової думки.

Протягом тривалого часу формувалися різноманітні підходи до вивчення та систематизації правових і політичних учень, до розуміння причин їх зміни, місця в реальному житті, які склалися в процесі їх дослідження. Так, відомий дослідник Історії правових і політичних учень Г. Зейдлер називає їх кілька:

1) **політичні доктрини керують історією суспільства**. Ці перебільшення, вважає Зейдлер, виникли під впливом гегелівського ідеалізму. Таким є дослідження Ф. Штала, який трактує політичні доктрини, як відображення об'єктивно існуючих ідей. Ф. Шталь виходить із того, що явища суспільного життя є реалізацією абсолютних релігійних ідей, а філософію права визначає як науку про те, що є справедливим. Заперечуючи гегелівську діалектику розвитку руху, однак *приймає об'єктивне існування абсолютної ідеї справедливості*, а відтак історія політичних доктрин повинна представляти шляхи і способи пізнання людьми цієї абсолютної ідеї

справедливості. Протягом історії – на думку Ф. Штала – філософські правові системи змінювалися залежно від того, яким способом людство реалізовувало і пізнавало, цю об'єктивно існуючу ідею справедливості.

Так само як і Ф. Шталь, Й. Блюнчлі пояснює історію політичних доктрин з точки зору ідеалізму. На його думку, *у державних установах відображається дух епохи*, який розвивається. Погляди на право і державу, що змінюються, віддзеркалюють змінні ідеї епохи, які на відміну від науки про право і державу – формують реальні політично-правові установи у контексті відображення об'єктивної ідеї.

2) Є й інший підхід – *критично-оглядовий* – таке дослідження політичної доктрини, при якому автори здійснюють відбір вчень, класифікуючи їх на правдиві і фальшиві, добрі чи погані, критикуючи їх з точки зору наперед (a priori) прийнятої засади. Наприклад, П. Джанет підходить до політичних вчень з точки зору засад ліберальної етики, а відтак поділяє вчення на помилкові та правильні.

Так само В. Дюнінг вважає, що історію політичних доктрин треба досліджувати на фоні існуючих правових та політичних установ. Правові інститути та установи підлягають процесові вдосконалення, а політичні вчення є "балансом того поступу". Для В. Дюнінга критерієм оцінки вчень є *правопорядок та правові інститути*, які повинні бути підставою "розрізнення і відбору доктрин".

3) *Соціологічний підхід дослідження історії правових і політичних вчень*, при якому певні події, випадки реального життя приймають як причину виникнення і обґрунтування політичних теорій. Відтак один елемент реального життя обирається як основна причина. Л. Гумплович вважає, що теорії держави є відображенням боротьби між суспільними групами. "Теорії держави висувалися як засоби для партійних цілей, але ніколи не в інтересах пізнання. У всіх тертях воювали правовими і політичними теоріями, які були створені для того, щоб їх можна було використовувати у боротьбі". Але з другого боку Л. Гумплович стверджує, що "Природні права, які керують суспільством, не зважають на наші наміри і цілі. Ми прямуємо не туди, куди маємо намір, а туди, куди веде нас природа".

4) Ще одним *способом пояснення історії політичних доктрин* є напрям, представники якого говорять про взаємовплив між вченням і конкретним устроєм. Г. Сабін вважає, що політична теорія є зібранням міркувань, оцінюючих правові та політичні інституції і політичні цілі та засоби їх досягнення. Б. Рассел наголошує на ставленні мислителів до сучасного їм суспільства. Вони або були в згоді зі своїм оточенням, або настроєні революційно, або вважали за потрібне пропагувати зміни на краще, якого можна досягти у найближчий час, або відкидали існуючий лад, розуміючи, що, незважаючи на необхідність змін, вони не будуть реалізовані.

Таким чином, загалом підходи до вивчення історії вчень зводяться до розкриття їх суті; підкреслення вирішальної ролі політичних доктрин при вдосконаленні

існуючого політичного устрою; підходи, які зводяться до тлумачення значення слів, утримуючись від будь-яких оцінок цінності досліджуваного вчення (оксфордський метод дослідження).

Сучасні дослідники Історії правових і політичних учень виділяють етапи її розвитку:

I етап – IV тис. до н.е. – XVIII ст. Перші уявлення про право, владу, державу, політику з'являються ще у IV тис. до н.е. Вони переплітались із віруваннями, традиціями, звичаями. Основні проблеми того періоду – ідеальний державний устрій і справедливий правопорядок, Божественний характер влади.

Формою пізнання права, держави, політики, влади у цей період в основному виступає релігійно-міфологічна форма пізнання.

Однак, довгий час правові і політичні вчення залишалися частиною релігійних, етичних, філософських поглядів. Вважається, що у Давніх Греції та Римі відбулась суттєва раціоналізація та концептуалізація правових і політичних ідей. Це ставлять у заслугу зокрема роботам Платона, Аристотеля, Полібія Цицерона, у яких правові і політичні уявлення набули форми теорій, набули орган цілісності, самостійності та системності.

Хоча більшість дослідників схиляються до думки, що лише Н. Макіавелі, Ж. Боден, Т. Гобс, Дж. Лок, Ш.Л. Монтеск'є заклали основи науки, чітко визначивши її предмет, метод та закономірності.

Уявлення про право і державу та явища, пов'язані з ними, збагачуються, потребують систематизації та узагальнення, виявлення закономірностей еволюції поглядів на право і державу. Так виникає потреба в науці, яка вивчає історичний процес виникнення правової та політичної думки.

Спеціальні узагальнюючі праці з історії вчень з'являються у кінці XVII – XVIII ст.ст. Це такі праці: «Історія природного права» (1695) Буддея; Людовіці (професора університету в Галлі) «Нарис історії божественного природного права і загального позитивного права» (1701). Обидві праці містять огляд літератури з філософії права до часу видання цих праць. Шмаус «Історія природного права» (1754); Хюбнер «Нарис історії природного права» (1757) та ін.

Загалом у цих та інших працях систематизовано висловлювання філософів, правознавців минулого про право, державу, політику, закони, справедливість, мораль та ін.

II етап – XVIII-XIX ст.ст. Історія правових і політичних учень починає формуватися як самостійна юридична наука і юридична дисципліна. Робиться спроба пояснити закономірності виникнення, природу і соціальне призначення права, держави, знайти оптимальну модель їх устрою. В цей період домінує раціонально-

критична форма знання.

Цей період характеризується «забарвленням» учень соціальними факторами (нерівність, власність, ментальність, соціальна структура тощо).

Не будучи ще самостійною галуззю знань, Історія правових і політичних учень розвивалася разом з Історією Держави і права, Теорією держави і права у складі єдиної Енциклопедії права. Зростання кількості концепцій про право і державу викликало у ХІХ ст. потребу опрацювання історії правової і політичної думки на новому – теоретичному рівні. Історія правових і політичних учень постає у ХІХ ст. як окрема наука зі своїм предметом та системою вивчення. Пізніше Історію правових і політичних учень викладають у вищих навчальних закладах і мали різні назви: Історія філософії права, Історія суспільної думки, Історія доктрин.

ІІІ етап – сучасний, ХХ-ХХІ ст.ст. Характеризується помітним впливом на Історію правових і політичних учень суміжних юридичних дисциплін, що вивчають теоретичні концепції права і держави, а також соціології, психології, філософії, політичної науки тощо.

В Історії правових і політичних учень виділяють основні парадигми¹, які основними, відрізняються відповідними відмінностями у поясненні природи права, держави, явищ, з ними пов'язаних. Термін «парадигма» ввів у науковий обіг американський дослідник Т. Кун у 20-х роках ХХ ст. Парадигми не існували ізольовано одна від одної, а були взаємопов'язані, використовуючи навіть аргументи одна одної. Дослідник Історії правових і політичних учень Р. Мухаєв виділяє такі три головні парадигми: **теологічну, природничу, юридичну** (соціальну).

А. Теологічна парадигма – була історично першою, оскільки релігія – найбільш рання форма суспільної свідомості. Відтак маємо надприродну інтерпретацію права, держави, явищ, з ними пов'язаних.

Спочатку теологічна парадигма одержала вираз у *міфологічній формі* у країнах Давнього Сходу. Теологічна парадигма як спосіб інтерпретації правових і політичних явищ має такі ознаки:

- 1) панівним є уявлення про Божественне (небесне, надприродне) походження земних порядків та установ;
- 2) Божественне начало існує у космосі, завдяки чому його система є більш впорядкована, ніж земна;
- 3) Божа воля санкціонує відповідні земні порядки та установи і є основою їх

¹ Парадигма – модель теоретичного тлумачення правових та політичних явищ, яка розглядається як стандарт, зразок постановки і логічного вирішення пізнавальної проблеми.

походження, збереження і розвитку. Тобто надприродне начало є і першоджерелом, і провідним принципом, і основною моделлю земного суспільного та політичного устрою;

- 4) надприродне пояснення влади, держави стає панівною тотальною ідеологією і не має жодної конкуренції;
- 5) оскільки земний порядок, згідно з міфічними уявленнями, є частиною світового космічного порядку – його дотримання є священним.

Протягом періоду Середньовіччя парадигма змінювалась. Її класичний варіант, у якому обґрунтовується примат Церкви над державою в силу гріховності людини, викладений у концепції Аврелія Августина.

Вершиною релігійної політичної думки є **томізм** – вчення Хоми Аквінського, який поєднав божественний характер походження влади правителя з людським аспектом її набуття та використання. Згідно з його доктриною, яка стала офіційним вченням католицької церкви, форми і способи облаштування та використання влади можуть бути несправедливими і такими, що суперечать ідеї Бога, а відтак піддані мають право скинути такого правителя.

З початком XVI ст. парадигма модифікується в результаті *Реформації*. Так, М. Лютер (1483-1546) – засновник протестантизму, вважав, що людина живе у двох світах – земному та духовному. У духовному світі панує Бог, а в земному – влада.

Багато світських теоретичних концепцій (як от: теорія природничого права, концепція прав людини) мали своїм джерелом християнство.

Б. Природнича парадигма. Державно-правові явища обумовлені впливом на них не соціальних факторів, а вроджених і незмінних властивостей людини, географічного середовища. Один із засновників цієї парадигми вважають Ж. Бодена.

Ідею залежності права і держави від характеру географічного середовища розвивали представники різних шкіл: Ш. Монтеск'є, Г. Макіндер, А. Тойнбі, теоретики фашизму, багато мислителів сучасності.

В. Юридична парадигма виникла у кількох державах Давнього Сходу (Китаї, Персії, Палестині), де вплив релігії не був настільки всеохоплюючим. А розквіту ця парадигма досягла у працях філософів Давньої Греції та юристів Давнього Риму. Для юридичної парадигми характерний раціоналізм у підході до аналізу права і держави, що і дало змогу подолати колишні міфологічні уявлення про них.

Для обґрунтування природи влади мислителі не використовують надприродне начало. Владу вони пов'язують з ідеєю права і закону. Право і закон у цій парадигмі не ототожнюються. Їх розглядають як загальний і рівний масштаб поведінки, дотримання якого і забезпечує правопорядок. Правом є все, що відповідає природі

речей і відносин, все, що існує об'єктивно і є свого роду об'єктивним розумом. Закон – юридична форма існування права, закріплена у правових нормах. Закон – продукт людського волевиявлення.

А відтак *Державу* один із засновників юридичної парадигми – М.Т. Цицерон (106-43 рр. до н.е.) визначає як «об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів».

Свого розвитку юридична парадигма досягла у Новий час. У той період релігійне світосприйняття, остаточно замінюється світським юридичним світоглядом. Згідно з яким зміст права і держави виводиться із природи людини, її розуму та досвіду, протилежністю до яких є феодальні порядки.

Юридичний світогляд пройшов три етапи у своєму розвитку: I етап природно-правових теорій (XVII-XVIII); II етап лібералізму (XVIII-XIX); III етап позитивізму (XIX).

На першому етапі зміст всіх природничих теорій зводиться до того, що згідно з вічними та незмінними принципами природничого права феодальний політичний порядок та установи оголошені нерозумними і такими, що не відповідають природничому праву, і тому повинні бути відмінені.

Згідно з теорією *природничого права* автономно існуючий індивід є першоосновою соціуму – суспільства. Сукупність незалежних індивідів складає суспільство у його природному стані. Перехід від природного стану суспільства до державно-організованого здійснюється через укладення суспільного договору.

Проте різними є причини, що на думку авторів, примушують індивідів до укладання договору:

- прагнення запобігти «війні всіх проти всіх»;
- бажання встановити порядок та справедливість;
- потреба підкріпити природну рівність індивідів їх рівністю перед законом.

Другий етап. Ідеологи лібералізму відстоювали самоцінність індивідуальних прав і свобод, включаючи свободу підприємницької діяльності, необхідність обмеження державної влади та її невтручання в економічне життя суспільства.

Третій етап. Юридичний світогляд знаходить своє завершення у нормативізмі австрійського правознавця Г. Кельзена (1881-1973), який визнають крайньою формою позитивізму. Право тут розглядається як «специфічний порядок або організація влади». Характерною рисою права є використання примусу, який здійснюється державними органами. Держава як централізований правопорядок існує у нормативних актах, які створює і застосовує.

Серед інших виділяють також **соціальну парадигму**, яка об'єднує групу різних концепцій, що пояснюють природу та зміст політики, права, держави зовнішніми по відношенню до них соціальними факторами: економікою, культурою, цінностями, ідеологією, соціальними інтересами класів та груп і т.д. Соціальна парадигма виникла у Давній Греції. Марксистську концепцію відносять до соціальних парадигм.

Так, існує політична інтерпретація права, держави, політики, яка виходить із того, що право, держава, політика мають власну логіку розвитку і обумовлені внутрішніми причинами, властивостями, елементами. Її засновником є італійський мислитель Н. Макіавелі.

У Культурологічній концепції, яку розвинув німецький соціолог М. Вебер (1864-1920) право, державу, політику виводять із культурно закріплених мотивацій і форм поведінки людини.

У правових і політичних вченнях також іноді розглядають право, державу, політику як продукт конфлікту інтересів політичних сил (конфліктологічні теорії), консенсусу політичних сил і т.д.

В.С. Нерсесянц¹ вважає за доцільне розглядати історію правових і політичних учень з точки зору поділу існуючих правових і політичних концепцій на такі, що базуються на двох різних типах право розуміння – природничому (юридичному від іus – право) та позитивістському (легістському від lex – закон).

При визначенні типу право розуміння в кожному окремому випадку основоположним є питання про ототожнення чи розмежування права і закону.

Питання «що таке право» притаманне для природничого типу право розуміння. Позитивістський тип право розуміння правом визнає діюче, офіційне право, позитивне право, тобто – закон.

У концепціях, які розрізняють право і закон, під правом (яке позначається як «природна справедливість», «природне право», «природний закон», «природний розум», «природа речей», «ідеї права», «розумний закон» чи просто «право») мають на увазі щось в часі і за змістом випереджаюче, визначаюче закон (як законодавство, як позитивне право). Закон у такому співвідношенні з правом трактують як щось вторинне, штучне, продукт людської творчості. А відтак, вимагають відповідності норм закону праву.

Розмежування права і закону має давню традицію. Саме цю проблему розглядали у своїх концепціях мислителі різних епох: в період Давнини – Демокріт, софісти, Сократ, Платон, Аристотель, стоїки, Цицерон, римські юристи; у період

¹ Нерсесянц В.С. Из истории правовых учений: два типа право понимания // Политические и правовые учения: проблемы исследования и преподавания. – М., 1978; Философия права. – М., 2004.

Середньовіччя та Нового часу – Августин, Гроцій, Гобі, Спіноза, Монтеск'є, Руссо, Кант, Гегель, представники історичної школи права, прихильники соціологічних, психологічних, феноменологічних, екзистенціалістських та інших концепцій права.

Розмежування права і закону як теоретична конструкція виконує дві основні функції: оціночну і пояснювальну. Суть оцінки полягає у характеристиці закону як правового чи неправового. Право виступає як підстава і критерій для визначення цінності закону, його відповідності своєму призначенню.

Позитивістський тип праворозуміння правом визнає позитивне право, тобто те, що в даний час і в даному місці має офіційну законну силу. Такий тип праворозуміння характерний, зокрема, для Д. Остіна, К. Бергбома, Г. Шершеневича, неопозитивістів Г. Кельзена, Х. Харта та ін..

4.2. Правові і політичні вчення Давнини Правові і політичні вчення у давніх Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаї, у давніх іудеїв

Різноманітність правових і політичних інституцій сучасних держав Сходу і Заходу обумовлена зокрема і уявленнями про справедливий соціальний порядок, які виникли ще у Давнину. Ці інституції є відображенням двох культурних традицій – *західної*, яка бере початок в античності, та *східної*. У західній традиції переважають цінності індивідуальної свободи, матеріального добробуту, автономії особи, раціоналізму тощо. У східній – колективізм, традиція, матеріалізм, пошук духовних основ життя.

Специфіка правової і політичної свідомості у країнах Давнього Сходу обумовлена такими закономірностями у їх розвитку:

- уявлення про гармонію і порядок базуються на основі сформованого патріархального натурального господарства і панування колективної власності на землю (у формі державної та общинної);

- зміст уявлень про право і державу визначені культурною традицією – східною культурною традицією (протилежною західній, європейській). У східній традиції визначальним є

- ідея пошуку істини,
- ідея космічної єдності світу і людини, гармонії земного з небесним,
- акцент на кінцевій меті життя,
- відсторонення від мирської суєти.

В основі східної культури лежить традиціоналізм, а відтак правові і політичні вчення і сучасності на сході слабо розвивають проблеми особистої свободи особи, прав людини, демократії, багатопартійності, розподілу влад тощо.

Правова і політична думки Давнини складається з кількох частин:

I. Правові і політичні вчення Китаю, Індії, Єгипту, Вавилону, давніх іудеїв;

II. Значної уваги заслуговує грецька правова і політична думка. Як вдало лаконічно зазначено у польських дослідників: „Греція створила підстави європейської цивілізації”¹. Дотепер теорія права оперує елементарними категоріями, створеними греками, тягнеться до величних грецьких дискусій про право та державу. До сьогодні цитують грецьких софістів, Платона, Арістотеля²; говорять про еллінізм (як синтез східної (орієнтальної) та грецької культур), про стоїцизм, цинізм тощо.

¹ Baszkiewicz J., Ryszka F. Historia doktryn politycznych i prawnych. – Warszawa, 1973. – S. 17.

² Вважається, що розвиток пізньосередньовічної політичної доктрини відбувався під значним впливом Арістотеля, твори якого у той час починають перекладати.

III. Особливо також виділяють римську правову і політичну думку, яка поміж іншими базувалась і на грецькій правовій культурі. Серед римських досягнень аналізують праці М.-Т. Ціцерона, погляди римських стоїків, доктрину римських юристів, політичну ідеологію раннього християнства.

В історії країн Давнього Сходу належить шукати початки правової і політичної думки світу, оскільки вчення народів Сходу, переплетені із їх віруваннями, випередили грецьку суспільно-політичну думку.

На багато віків раніше перед виникненням державних утворень у Греції, сформувалися великі теократичні монархії Сходу, а відтак і перші правові та політичні вчення, що перебували в межах пануючих вірувань.

Божою волею у Давнину пояснювали існування і зміну державного устрою, вважалося, що Небо керує справами держави. А правитель безпосередньо виражає волю Бога, є його намісником чи навіть Богом на землі, чи що Бог через пророків і священнослужителів оголошує свою волю народові (як це було у іудеїв).

Визнаючи залежність державної влади від Бога – пануючі політичні погляди держав Сходу були інтегральною частиною релігійних систем. Звідси і характеристика політичної думки Сходу як вчень релігійно-політичних.

Матеріальною підставою влади у великих державах Сходу були публічні роботи, керовані і плановані центром, врегулювання постачання сільського господарства водою. Влада поширювалась на значні території. Така влада була деспотичною. Божественність влади не допускала жодних проявів бунту і незадоволення. Процес повільних змін привів до того, що в теократичних монархіях Сходу старі суспільно-політичні елементи перепліталися з новими; у цих невільницьких державах поряд із рабством співіснували форми родового ладу або навіть і феодалізму як, наприклад, у Китаї.

Суспільно-економічний як і політичний устрій держав Сходу відрізнявся від класичного зразка рабовласницьких держав античної Греції і Риму.

Так, власником землі у державах Сходу була сама держава, їй належали і раби. Такою була економічна основа деспотичної влади монархів Сходу. Земля крім держави також належала землеробським общинам.

Крім рабів працювали і вільні люди, що не було характерним для античної Греції і Риму. Звідси і значне суспільне розмежування між верствами вільних людей у державах Сходу.

Рабство у державах Сходу не вийшло за межі першої стадії розвитку: крім домашнього рабства раби перебували у колективній власності святинь чи безпосередньо держави.

Вища влада належала єдиновладному монархові, позиції якого зміцнювала

релігія, нав'язуючи підданам послушенство божественній владі.

Притаманний країнам Давнього Сходу релігійно-міфологічний характер вчень проявлявся у тому, що:

- земні порядки вважали частиною загальносвітових, космічних порядків. Суспільні порядки і приписи санкціоновані Божою волею, відтак вони є незмінними і справедливими;
- на стадії релігійно-міфологічних уявлень і право, і закон ще не є окремою системою норм, а існують як частина релігійно-обрядового порядку приватного, громадського і державного життя;
- правові і політичні вчення також ще не відокремлені від міфів, релігійних вірувань, моральних заборон і повчань прикладного характеру, не сформувалися у відносно самостійну сферу суспільної свідомості;
- правда, справедливість (маат /Єгипет/, дике /Греція/, дао /Китай/, рта (ріта) /Індія/) – природно-божественний порядок, якому відповідають право і влада, що пізніше складає основу природничо-правового праворозуміння у вигляді „природничого права”, „природно-божественного права”;
- Божественне джерело існуючих порядків – основна тема стародавніх міфів соціально-політичного та етико-правового напрямків – підтвердження непохитності існуючого устрою, справедливості існуючого порядку;
- різне вирішення питання про способи і форми зв'язків божественного начала та земних відносин обумовлені як історичними, так і матеріальними умовами життя різних народів і держав Сходу;
- та чи інша версія божественного походження земної влади і порядку виступала панівною ідеологією, яка не мала конкуренції з боку інших уявлень, теорій тощо.
- вчення давнього періоду мали тільки прикладний характер і торкалися в основному питань мистецтва управління (політику визначають як мистецтво управління), механізму існування влади і правосуддя, проблеми техніки та методів здійснення влади, а не були теоретичними узагальненнями. Теорії узагальненого вирішення проблем державного устрою замінюють *конкретними порадами*, які, зокрема, стосуються методів здійснення влади. Ця риса також виражена через персоніфікацію державної влади, ідентифікацію держави з правителем. (Соціальні катаклізми у державі пов'язані із недоліками у моральності правителя);

- державна влада ототожнюється з владою царя або імператора, а верховний правитель вважається уособленням держави, зосередженням всього державного життя;
- політичні вчення Стародавнього Сходу не відокремлені від моралі і були етико-політичними доктринами. Закономірністю правових і політичних вчень того періоду є підвищений інтерес до моралі. Так, мистецтво управління державою зводять до морального вдосконалення правителів, до управління силою особистого прикладу. Наприклад, у Китаї доктринальними основами правових і політичних вчень є етико-філософські вчення: конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм;
- у XI-VIII ст. до н.е. скрізь спостерігається тенденція відходу від початкового релігійно-міфологічного уявлення про право та державу до більш раціонального.

Держава у Єгипті склалась у вигляді централізованої бюрократичної монархії, на чолі якої стояв фараон, що зосереджував і світську, і духовну владу. Божественний правитель у Єгипті володіє деспотичною владою. Така божественність правителя була доктринальним виразом процесу формування потужної централізованої імперії. Відголоски цієї єгипетської монархічної ідеології потім відображаються у еллінських державах і в Римі.

Вважалося, що спочатку сам Бог керував країною, а потім почав втілюватися в кожного наступного правителя. Його Божественна сила щороку поновлювалась у ритуалі інтронізації (усаджування фараона на трон, яке символізувало творення Порядку з Хаосу і відродження природи після щорічного відмирання). Божественного фараона проникає божественний флюїд „ка”, спільний для Богів і правителів. Правитель Єгипту рівний з Богами, його вважають двійником Бога, називають Богом і Паном, тобто наявною є теократична доктрина державної влади. Боги не лише створюють законний порядок, а й разом з фараоном продовжують вдосконалювати його, створюючи для цього політичні інституції і законодавство. Правитель все знає і ніколи не помиляється. Він як і Боги, підтримує весь космічний лад („його плечі підтримують Небо”).

Божественна влада фараона покладає на нього такі завдання:

- 1) організатор і охоронець культу богів, будівничий святинь і священнослужитель;
- 2) обороняє країну і розширює її територію;
- 3) фараон – джерело і норма справедливості, справедливим є те, що правитель хоче і що він оголосить;
- 4) керує силами природи і забезпечує добробут.

Ефективність управління у Єгипті залежала від розгалуженого бюрократичного апарату. Часто владу фараона обмежувала бюрократія та релігійні діячі.

Правова культура давнього Єгипту базувалась на розумінні *права* як виміру належної поведінки, обов'язку вчиняти дії і вчинки, обумовлені соціальним статусом і доброчесністю поглядів. Специфікою правового світогляду Давнього Єгипту є нерозривний зв'язок права з ритуалом. Детальне регулювання діяльності державного апарату і, зокрема, візира – найближчого помічника фараона, який мав адміністративні та судові повноваження. В інструкціях візирів містилися правила етикету та принципи судочинства: дотримання закону, а не власний розсуд; відповідність покарання правопорушенню тощо.

Правова і політична думка давнього Єгипту багата пам'ятками права. Так, у «Мемфіському богословському трактаті» описано процес виникнення законного порядку в суспільстві із первинного хаосу шляхом досягнення гармонії Божественного (небесного) і земного (царського) правління.

Замість безпорядку Боги-Творці встановили Порядок та Істину у людському суспільстві, які базуються на загальній гармонії та справедливості. Уособленням справедливості і правосуддя була богиня Маат. Фараон, як і боги, прагне утвердити Маат замість Хаосу. Богиня Маат уособлює справедливість і правосуддя. Маат – природно-божественний порядок справедливості.

У „Повчанні Птахотепа” візир Птахотеп радить своєму синові утримуватись від жорстокості у поводженні з підлеглими, підкреслюючи природну рівність всіх рівних. Радить управлінцям та тим, ким управляють, у своїй діяльності дотримуватися принципу «ка» – правила – доброчесної та справедливої поведінки. «Якщо ти керівник, що віддає розпорядження багатьом людям, прагни до всякого добра, щоб у розпорядженні не було зла. Великою є справедливість...».

У Настанові фараона Тутмоса III новому візиріві знаходимо такі слова: „Пам'ятай, що високий чиновник твого рагну живе на очах у всіх. Вітер і вода розповідають про все, що він робить і ніколи не залишається в таємниці те, що він зробить. Єдиний для такого чиновника порятунок – суворо додержувати букви законів і робити так, як у них написано”.

У повчання гераклеопольського царя Ахтоя своєму синові загалом викладені поради по управлінню державою. Зокрема він пропонує два принципи законного і належного порядку: Божественний характер влади фараона та опора на розумних радників, які створюють справедливі закони. У Повчанні Ах той стверджує, що біднота розкладає навіть військо, але разом з тим говорить: „Оберігайся карати несправедливо. Не вбивай. Недобре це для тебе... Твори істину і ти будеш довго жити на землі. Втішай того, хто плаче, не притісняй вдову, не проганяй людину через майно батька її”.

У своєму Повчанні Аменемопе також звертає увагу на соціальні проблеми: „Стережися грабувати бідних і випробовувати силу на слабких”.

Так само як і в Єгипті, правитель Вавилону є посередником між Богами і людьми (однак більше пов'язаний зі світом людей), належить до обох світів і за допомогою ритуалу забезпечує гармонію між ними.

Правитель є будівничий святинь і зрошувальних систем, верховний серед священнослужителів, пастор народу, відповідальний за добробут і спокій; будує міста і дороги, керує завойовницькими походами, мудрець і мудрий правитель.

Свою волю Боги передають правителеві у снах. Так ніби-то виникли і „**Закони Царя Хаммурапі**”. Вони викарбувані на базальтовій плиті, де зображено як Бог, що сидить на троні, передає закони монархові. Відтак закони – воля Бога. Закони Царя Хаммурапі декларуються як такі, що охороняють слабих і захищають справедливість. Тут, славиться необмежена влада правителя, який, спираючись на бюрократичний апарат, зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу, судову і релігійну владу.

У пролозі зазначено, що Мардук «послав мене (Хаммурапі) управляти людьми і нести країні добробут, я вклав правду і справедливість в уста країни і дав благоденство людям».

Особливо добре у законнику розроблена система кримінально-правового захисту власності.

Специфічною особливістю правової і політичної думки давньої Індії було обґрунтування системи **варн**¹. А також *політеїзм* (багатобожжя) – відсутність єдиного Бога і засновника зумовили релігійну та ідеологічну толерантність, а відтак існувало дві традиції для пояснення права і держави – релігійна і світська.

Згідно з ідеологією **брахманізму** кожна варна повинна слідувати своєму боговстановленому порядку (дхармі²). Перші дві варни – володіють правом управляти державними справами. Кожен повинен виконувати встановлену для його варни дхарму.

Згідно з брахманістським праворозумінням нерозривним є зв'язок права і ритуалу, що зафіксовано і у Законах Ману.

В основі філософії брахманізму – уявлення про те, що весь матеріальний світ, почуття людей є ілюзією („майя”), відображенням реального світового духу – Брахмана.

Брахманізм розвинув анімістичне уявлення про переселення душ. Це стало основою вчення про „карму” – відплату. Перевтілення людей залежить від їх вчинків,

¹ Варни – це соціальні групи вільних, які мали різний обсяг прав.

² Дхарма – боговстановлений порядок, релігійно-моральний закон.

від того, наскільки вони вчиняють у відповідності із визначеною їм „дхармою”.

Противагою брахманізму є буддизм, який говорить, що всі можуть вдосконалюватись і заперечує систему варн. *Ранній буддизм* говорить про те, що правителя обирає народ. І правив він у згоді з народом. *Пізній буддизм* акцентує увагу на ідеї покірності, заперечує опір владі. Людина, яка бажає позбутися життєвих мук і досягти блаженного стану (нірвани) не повинна проявляти злобу, бо це не є шлях досягнення нірвани.

Буддизм проголошував втечу від реальності і до цієї течії горнулися різні народи. Так, від I ст. н.е. з Індії вона проникла через Ірак до Китаю.

Важливим джерелом пізнання політико-правової думки давньої Індії є Закони Ману. У «Законах Ману» вперше держава не обмежена лише правителем. Тут дають його узагальнений образ, вказуючи необхідні складові елементи: цар, радник, країна, фортеця, казна, військо, союзники. Приділено увагу також питанню основних елементів держави, які перебувають у розпорядженні правителя. Їх чотири: армія, скарбниця, місто, територія.

Держава у «Законах Ману» постає у формі деспотії, де управляє одноособово цар. Зміст управління полягає у підтриманні встановленого богами порядку за допомогою вмілого застосування покарання – «данда» (палка). «Покарання управляє всіма людьми», покарання є запорукою дотримання закону. Крім того, „покарання є правитель, це – керівник...” „Якщо б цар не карав постійно тих, хто має бути покараний, сильніші засмажили б слабших як рибу ..., не було б ні у кого власності і нижчі зайняли б місце вищих ..., всі варни були б зруйновані, всі закони були б порушені і настало б всенародне повстання ... Де діє чорне, червонооке покарання, яке знищує злочинців, там піддані не обурюються, якщо вождь добре наглядає”.

Покарання, як бачимо, – дуже важливе для підтримки правопорядку. Не дивно, що у давній Індії мистецтво державного управління називалося „данданіті”, тобто наукою про покарання.

Сильна влада царя – основа порядку. Для реалізації державної влади слід використовувати і радників, і шпигунів; побудована система управління аж до сіл, за ними треба шпигувати.

Правителі повинні поважати брахманів, дослухатися до їх порад. У правителя вся повнота влади: внутрішня і зовнішня політика, суд і т.д.

Ідеї, на яких базується політична теорія брахманізму у «Законах Ману»:

- 1) джерело влади правителя божественне (тому протистояти його владі – смертний гріх);
- 2) головним способом забезпечення порядку є примус;
- 3) верховенство релігійного закону над царським законодавством.

«Закон губить, якщо його порушують, охороняє, якщо його дотримують, тому закон не можна порушувати щоби порушений закон не покарав нас». «Вчинене беззаконня ніколи не залишається без наслідків для того, хто його вчинив».

Світська доктрина права і політики представлена у Індії Артхашастрою.

Трактат „Артхашастра” (Настанови (поради царю) про користь), автором якого є брахман Каутілья¹. Вважається, що у ньому помітний відхід від брахманізму до більш раціональних уявлень про право і державу. Так, на відміну від тогочасних шкіл брахманізму, які наполягали на верховенстві релігійного закону, у „Артхашастрі” серед чотирьох видів узаконення дхарми - царського указу; священного закону, судового рішення і звичаю – вищою силою володіє царський указ. Якщо священний закон не узгоджується з дхармою, встановленою царським указом, то слід застосовувати дхарму, бо інакше книга законів втрачає свою силу. В ієрархії джерел права священний закон мав перевагу над судовим рішенням і звичаєм.

Правитель повинен підпорядковуватись законові, бо він базується на істині. Проте найважливішим принципом політичних дій виступає земна користь (артха). Правитель повинен перш за все керуватися інтересами зміцнення держави, політичною користю, навіть порушуючи релігійні обов’язки. Земна користь має перевагу над дхармою. „Лише земне корисне є головним”. Важливо, що політику Каутілья розглядає як одну із галузей знань поряд з філософією, теологією тощо.

У Артхашастрі чітко видно таку визначальну характеристику правових і політичних вчень давнини, як їх прикладний характер. А саму Артхашастрою часто називають енциклопедією політичного мистецтва.

У вступі до Артхашастри йдеться про те, що в основу трактату покладені різні підручники з політики, створені мислителями минулого з метою завоювання світу, панування на землі. Трактат спирається на багаті традиції давньоіндійської політичної думки.

Панівною політичною ідеологією у давньому Китаї була ідеологія, в якій значне місце займала ідея божественного походження і характеру царської влади.

Міф про божественне походження і характер земної влади був представлений у моноперсональній версії (особа верховного правителя піднебесної (імператора) – єдина точка зв’язку з вищими небесними силами.

Відтак, вся влада сконцентрована в особі правителя у вигляді внутрішньої сили, всі інші службові особи і державний апарат в цілому лише помічники і провідники влади правителя.

Для давнього Китаю характерною є розробка ідей ролі народу в управлінні

¹ Каутілья (державний діяч, міністр) – IV ст. до н.е.

державою, про владу правителів, про її межі, про природниче право, критика насильства і тиранії, ідея верховенства народу та ін.

Із утворенням Іньської держави, у якій панувала іньська знать, була висунута ідея, що це панування є санкціоноване Небом. Державна ідеологія представляла царя надприродною істотою, називала його "сином неба". Вважалося, що цар керує "Піднебесною" (так називали давній Китай) за повеліннями Неба. Для обґрунтування панування іньської знаті існували ідеї дотримання ритуалу ("лі"), дотримання чеснот ("де") і пошани до предків ("сяо").

Ідеї "лі" та "де" тлумачилися у розумінні суворого дотримання встановленого порядку, у чому і полягала основна умова дотримання чеснот. Ідея "сяо" використовувалася з метою консолідації всіх верств в умовах загострення існуючих суперечностей.

Серед численних напрямків давньокитайської правової і політичної думки виділяються чотири основні: конфуціанство, даосизм, моїзм, легізм.

Прихильником традиційних старих порядків виступив видатний мислитель давнього Китаю **Конфуцій**¹ (VI-V ст. до н.е.). Він говорив про себе, що лише викладає традиційні погляди, не придумуючи нічого нового.

Конфуцій мав учнів, яким і викладав свою доктрину. Вони записали його вислови у книзі «Лунь юй» («Бесіди і висловлювання»).

Головним у політичній доктрині конфуціанства є вчення про ідеальну державу, основною метою якого є досягнення гармонії між правителем і підданими, забезпечення такого соціального порядку, де би кожен жив згідно з природою. Політичний ідеал Конфуцій бачив не у майбутньому, а в минулому.

Умовою суспільного поступу Конфуцій вважав **особисті чесноти**: „великодушністю здобувається народ, відповідальність породжує довіру; старанність гарантує успіх; добротою врешті можна змінити і виховати людей”.

Важливою у етичному вченні Конфуція є ідея „жень” (гуманність), яка у його розумінні означала любов, покору і вірність підданих правителеві. Ідея „жень” служила для обґрунтування необхідності об’єднання на основі старих традицій.

Загалом Конфуцій надає великого значення вихованню і проповідує ідею морального вдосконалення людини.

Відповідно виховані – шляхетні люди – повинні здійснити перетворення у суспільстві, почавши їх у **сім’ї**, яку Конфуцій вважав природною одиницею. Влада правителя подібна до влади батька над членами сім’ї чи роду. Так само існуючі у сім’ї залежності і зв’язки (дружини і дітей від чоловіка) мають бути відображені у

¹ Прізвище його Kung-Fu-Tse, яке було у Європі златинізовано і звучало – Конфуцій.

державних відносинах і обґрунтовують природжену і непорушну залежність підданих від пануючих.

Основою підпорядкування і порядку Конфуцій називає правило: «якщо висувати справедливих і усувати несправедливих, то народ коритиметься».

Загальним принципом взаємних відносин має бути принцип: „не роби іншим того, чого не бажаєш собі”. Належить використовувати і як базу системи управління.

„Управляти – означає чинити правильно”. Тобто, правитель одним із обов’язків має також виховання підданих, які, у свою чергу, повинні коритися йому як батькові. Ідеальне правління має базуватися на «взаємності» і «золотій середині», «людинолюбстві», які творять «правильний шлях («дао»), яким іде кожен, хто хоче жити щасливо, тобто в гармонії зі собою, з іншими людьми і зі світоглядом. «Золота середина» означає поміркованість, середина між обережністю і нестриманістю. «Людинолюбство» - повага до батьків і старших; «взаємність» - не робити іншим того, чого не бажаєш собі. Дотримання чи недотримання цих моральних вимог є підставою поділу людей на благородних і простолюдинів.

„Якщо управляти народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, народ прагнучиме ухилитися і не відчуватиме сорому. Якщо ж управляти народом за допомогою чеснот і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором і він виправиться.”

Важливою функцією правлячих є необхідність визначати кожному його місце у суспільстві. Правитель є божеством, „сином неба”, якому всі зобов’язані підпорядковуватися як Богам. Цар у концепції Конфуція одночасно є батьком своїх підданих. „Правитель має бути правителем, підданий – підданим, батько – батьком, син – сином” – «принцип виправлення імен», кожному «імені» відповідає статус, а відтак – обов’язки. Правитель тільки на кілька сходинок вивищується над общинниками, які складають звичайну сім’ю, тільки велику.

Державу Конфуцій розглядає як механізм підтримання порядку і спілкування між людьми, що регулює відносини між тими, хто управляє, і тими, ким управляють.

Сила державної влади не може опиратися лише на накази та систему покарань, бо порядок і спокій у державі гарантує добровільне і свідоме підпорядкування владі. Конфуцій говорив про помірковане правління.

Загалом Конфуцій у своєму вченні прагнув показати засади для об’єднання, централізації Китаю, який був роздроблений на численні царства. Із об’єднанням Китаю у 221 р. до н.е. доктрину Конфуція було офіційно відкинуто, а її прихильників переслідували. Однак, це не було довго і настав ренесанс конфуціанства. Конфуціанство у поєднанні з легізмом у II ст. до н.е. було визнане офіційною ідеологією.

Продовжувачем ідей Конфуція був **Сундзі** (IV-III ст. до н.е.), який розкривав тваринну частину людської природи і говорив про необхідність її стримування. „Пануватимуть війни і розбрат, якщо людська жадоба не буде вгамована рамками права”. Для цього й існують звичаї і право. Він вважав, що доброта – це штучний продукт виховання. А дотримання ритуалу, моралі і права – є засобом виховання.

Конфуціанство як напрямок правової і політичної думки мало уваги приділяло праву. Про позитивний закон Конфуцій говорив, що він пов'язаний з жорстокими покараннями, має репресивний характер. У цьому аспекті протилежністю конфуціанства є легізм.

Лао-цзи (VI-V ст. до н.е.) критикує конфуціанство і є засновником вчення – **"даосизм"**. Погляди мислителя викладені у книзі «Дао-де-цзин» («Книга про дао і де»), яка була складена його послідовниками у IV-III ст. до н.е. Прихильники даосизму висловлювались проти втручання влади у справи суспільства.

Вчення Лао-цзи – це філософсько-етичне і політичне вчення, яке відкидає божественне начало, протиставляючи йому природний закон "дао". "Дао" – невидиме, невідчутне, проте таке, що все проникає, започатковує і завершує всі явища і речі.

Згідно із даосизмом – все соціальне зло є породжене "людським дао", тобто законами, що встановлені людьми і за своїм змістом порушують природний закон, згідно з яким всі люди є рівні. Саме на принципі рівності базується *ідеальний суспільний устрій*, конструйований у вченні. Цей устрій Лао-цзи бачить у первісних порядках.

Критикує позитивне право (тобто закон), віддаючи перевагу природному законодавству (звичай, традиція). Бо закон, створений людьми, як і все інше, що створене людством, є відхиленням від загального закону «дао». Так Лао-цзи говорив: «...Коли у країні багато забороняючих законів, народ стає бідним».

Базуючись на вимогах природних законів люди не повинні втручатись у суспільне життя, вони повинні відмовитись від боротьби і тоді насильство правителів саме по собі буде ліквідоване. Людина може наблизитись до дао, абстрагувавшись від оточуючого світу.

Засуджуючи насильство і жорстокість правителів, мислитель попереджає їх про те, що вони порушують "дао", а це має свої наслідки: "Жорстокі і тирані не помирають своєю смертю".

Підкреслюючи роль мислителів, Лао-цзи говорить про те, що найблагороднішим завданням їх є служіння народові. "Мудра людина не має власного серця. Її серце складається із сердець народу".

Лао-цзи звертає свій погляд і до питання війн: "Хто служить народові за допомогою дао, не підкоряє інші народи за допомогою війська. ... Так, де побували

війська, там росте терен і колючки. Після великих війн настають голодні роки". Однак, оборонні, вимушені війни є необхідними. «Досконало мудрий правитель з повагою ставиться до сусідів і не починає війну перший».

"Найкращий правитель той, про кого народ знає, що він існує, бо все повинно йти своїм природним шляхом".

Держава у концепції Лао-цзи є природним утворенням, яке не залежить від волі і діяльності людей. "Держава є витвором духу і впливати на неї не можна. Будь-які спроби втручання завжди приречені на невдачу і розбивають єдність". Мета держави – відновлення природного стану людських відносин, які були у первісних часах.

Даосизм згодом став релігією і вже не впливав на розвиток політичних ідей.

Вчення Мо-Цзи (479-381 р. до н.е.) (**моїзм**) склалося у дискусії з конфуціанством. Його погляди послідовники виклали у роботі «Мо-цзи».

Мо-Цзи відкинув фаталізм і виходив із визнання *природної рівності прав людей*. А відтак люди мають бути рівними і в політичному житті, брати *участь в управлінні* справами держави.

Критерієм є не походження, а здібності до державного управління, бажання служити народові. Правитель має служити народові, а не збагачуватись.

Мо-Цзи першим висловив ідею договірною походження держави, яка виникає з волі народу. У природному стані існували суперечки і ворожнеча. Тоді люди обрали зі свого середовища наймудрішу людину і проголосили її царем. Ця особа повинна встановити єдиний для всіх зразок справедливості. Причинами виникнення держави філософ вважає: 1) прагнення людей подолати хаос; 2) встановити єдиний зразок справедливості, подібний до небесного.

Для того, щоб держава була сильною і стійкою, слід відмовитися від практики призначати на державні посади за принципом походження, матеріального становища чи родинних зв'язків. Насильство і свавілля пов'язані з тим, що правителі не дотримуються цього.

„У давнину було по-іншому: так мудрий Яо (легендарний правитель давнього Китаю) призначив звичайного каменяра міністром. Те ж і стосовно вчених: якщо їх голосу не чують і не залучають до роботи, держава гине...”

Виступаючи проти передачі влади по спадковості, Мо-Цзи зазначає, що і „син неба” і чиновники, та й глава сім'ї – всі вони „повинні одержати оцінку суспільства, яке і скаже, наскільки їх таланти відповідають посаді, після чого вони і можуть бути обрані”.

«Ідеальна держава» у Мо-Цзи: 1) народ є найвищою цінністю, бо воля народу і неба співпадають; 2) народ обирає мудрого і порядного правителя; 3) правитель має любити народ; 4) мудрий правитель той, який вмiло поєднує «настанови народів з

покараннями»; 5) правителі повинні підбирати радників і чиновників за діловими якостями, а не за знатністю і вмінням лестити їм; 6) міцність влади правителя базується на однаковому виконанні всіма підданими його волі і так буде встановлений «єдиний зразок справедливості у Піднебесній».

Біди народів полягають, „*по-перше*, у нападах одних держав на інші; *по-друге*, у насильствах і образах, яких знатні люди завдають людям слабким і неосвіченим; *по-третє*, у пограбуваннях небагатьма багатьох слабших; *по-четверте*, у пригнобленні слабких, у обдурюванні простих людей хитрунами; *по-п'яте*, у жорстокості і несправедливості правителів...”

Елементами **мудрого правління** за Мо-Цзи є:

- 1) вміле поєднання повчання, покарань та нагород, співмірних із вчиненими проступками, – для забезпечення правопорядку стосовно підданих;
- 2) використання владою не лише насильства і покарань, а й моральних форм впливу;
- 3) на державній службі мають бути наймудріші, незалежно від їх походження;
- 4) мудрий правитель враховує у своїй діяльності інтереси всіх людей, які є рівні перед Небом.

Ідеї гуманності Конфуція Мо-Цзи протиставив вчення про „загальну любов”, бо у Мо-Цзи „загальна любов” означає „взаємну любов і взаємну вигоду”, „віддавання почестей достойним і покарання нелюдів, незважаючи на родинні зв'язки”. «Необхідно окрему любов і вигоду замінити загальною любов'ю і взаємною вигодою».

Якщо Конфуцій закликає народ до покірності правителеві, то Мо-Цзи, навпаки, звертається до правителя: „Люби народ своєю відданістю; принось користь народові своєю чесністю”.

Мо-Цзи, на противагу Конфуцію, виступає і проти фаталізму. Він вважає, що щастя людини залежить від її праці і якщо народ активно боротиметься за свої інтереси, то власними силами зможе досягти „свободи, справедливого з ним поводження, багатства і незалежного становища”.

Мо-Цзи приділяє увагу і питанням міжнародного права. Зокрема, дає визначення *несправедливих війн* – це агресивні завойовницькі війни. Війна суперечить інтересам народів обох сторін, оскільки саме народи воюючих держав страждають найбільше. Мислитель прагнув миру і спокою у воюючому Китаї і тому засуджував агресивні, несправедливі війни. Воля Неба полягає у тому, щоби всі держави любили одна одну. А єдності держави можна досягти, викорінюючи шкідливі вчення та заохочуючи доноси.

Прагнучи раціонально обґрунтувати свої погляди, Мо-Цзи не визнавав аргументів, запозичених із традиції; заперечував природний характер сім'ї і держави; у політичній доктрині не використовував етичних аргументів.

Отже, центральною ідеєю **Моїзму** є *ідея суспільного договору про верховну владу* та її прерогативу встановлювати єдиний і загальнообов'язковий порядок. Метою *вищої влади*, яка має договірне походження, є *ліквідація загальної ворожнечі та хаосу*. На думку Мо-Цзи цей хаос породжений браком уявлень про управління і старшинство, станом, коли кожен має своє уявлення про справедливість.

Так як і Мо-Цзи, котрий на противагу вченню Конфуція висував логічні аргументи, протиставляючи йому утопічний суспільний устрій, представники правничої школи також заперечували погляди Конфуція, але із засад практичної політики.

Легізм. Правнича доктрина виникла у VI-V ст. до н.е. У Академії для наукового опрацювання основ нового централізованого ладу, утворення єдиної централізованої держави точилися дискусії між прихильниками вчень Лао-дзи, Конфуція та Мо-цзи, на базі чого сформувалася правнича доктрина, яка мала назву „фацзя”.

Одним із відомих представників китайського легізму був **Шан Ян** (390-338 рр. до н.е.), який запропонував здійснювати управління за допомогою жорстоких законів. У трактаті «Книга правителя області Шан» він виступив проти конфуціанського управління, яке базувалось на чеснотах. В основі доктрини «зразкової держави» Шан Яна, яку він реалізовував у IV ст. до н.е., лежать такі принципи:

- 1) на чолі розумний і хитрий правитель;
- 2) він не пов'язаний законом, бо «мудрий творить закони, а дурний обмежений ними»;
- 3) для забезпечення порядку у державі має бути багато покарань і мало нагород;
- 4) карати слід жорстоко;
- 5) карати слід навіть за дрібні злочини;
- 6) тотальний контроль держави за допомогою шпигунства і доносів.

Шан Ян ввів принцип «кругової поруки» (колективної відповідальності), коли за скоєне правопорушення несе відповідальність не лише злочинець, а і його родичі до третього коліна.

Теорія закону Шан Яна базується на відмові від ритуалу і методів переконання як способів соціальної регуляції. Утверджуючи верховенство закону («фа») Шан Ян ототожнює його з покаранням.

Закон, на його думку, – форма владних велінь правителя, який вкладає в нього довільний зміст, обумовлений досягненням конкретної мети: чи боротьби за владу, чи

об'єднання Китаю, чи ін.

Шан Ян став жертвою власних реформ: його стратили на основі його ж законів.

Одним із представників фацзя (легістів, законників) був і **Сюнь-цзи** (298-238 рр. до н.е.), який вважав, що організація державного управління має базуватися не на традиціях і ритуалі, а на основі законів, для чого належить провести відповідні реформи. Для того, щоб навести лад у країні, правителі повинні спиратись не на свавілля, а на закон, який є вищим за волю правителя. „Особисті бажання правителів – джерело беззаконня”.

Послідовником Сюнь-цзи був **Хань-Фей**, який розвинув ідеї свого вчителя і створив вчення про політичний устрій суспільства і управління державою на основі писаних законів. А закони, які не відповідають вимогам часу, повинні бути замінені новими.

Хань-Фей вважав, що перевага управління на основі закону полягає у тому, що закони однаково стосуються як знатних, так і незнатних, закон однаково карає за скоєні злочини так само і вельмож, і правителів.

Філософ доповнив управління на основі законів мистецтвом управління. У своїй концепції він звертається до вчень даосизму та конфуціанства, таким чином доповнюючи легізм певними моральними засадами.

Політичним ідеалом легістів була східна деспотія з необмеженою владою у руках правителя-деспота. Основна мета його правління – встановлення порядку і підкорення інших народів.

Отже, для міфологічної свідомості давньокитайського суспільства характерною є абсолютизація зв'язку природного, соціального і морального начал.

Особливості правових і політичних уявлень давнього Китаю відображають як особливості, так і закономірності вчень Давнини:

1. Доктринальною основою правової і політичної ідеології є не міфологія (яка була слабо розвинута), не релігія, а *ритуал*.

Для психології китайців характерне розвинуте почуття покірності владі правителя, що ґрунтується на повазі молодших до старших, повазі до батьків, культурі предків.

2. Підвищений *прагматизм* правової і політичної ідеології, її орієнтованість на пошук ефективних засобів управління, які у змозі забезпечити гармонію і порядок, були підставою співіснування різних за своїм напрямом політико-етичних вчень. Тобто ідеологічний *плюралізм* існував в умовах класичної східної деспотії.

Правова і політична думка давніх іудеїв сформувалась під впливом контактів з багатьма іншими народами, що позначилось на їх релігії, культурі та устрої. Серед

інших – орієнтальні (східні) впливи. Разом з тим у свідомості іудеїв залишилися ідеї пустельної демократії, егалітаризму*, свободи і племінної солідарності.

Монархія з давніх-давен викликала опозицію як з боку народу, так і з боку священнослужителів, які прагнули вирішувати долю народу. Це пов'язують із легендою про те, що Бог на горі Синай уклав із богообраним народом договір і пообіцяв іудеям опіку, вимагаючи від народу виконання наказів.

Старій племінній демократії відповідало уявлення про договірні стосунки, які єднають цілий народ з Богом. Пізніше це сформувалося у рух чистої теократії, тобто ідеї, що тільки обраний народ, і тільки тому, що обраний керується безпосередньо Богом.

Антимонархічні настрої бачимо і у біблійних текстах. Гедеон відмовляє іудеям, кажучи: „Не я буду панувати над вами, ані мій син: Господь буде над вами панувати”. Коли ж іудеї далі наполягають, щоб священнослужитель Самуїл встановив над ними правителя як це є в інших народів, – Бог неохоче на це погодився, але сказав: „Погордили мною, щоб не панував над ними”. Саме на ці тези посилаються і пізніше, обґрунтовуючи антимонархічні настрої. З поділом держави на дві: північну і південну, у північній (Ізраїль) далі сильні антимонархічні течії; у південній (Юдея) критикують правителів, які не можуть піднятися на висоту ідеалу управління богообраним народом.

Закони іудеї одержали безпосередньо від Бога (Закони Мойсея)

Племінна традиція відбивалася у виступах пророків проти урбанізації, військової техніки; за племінні норми співжиття і солідарності.

Монархічна доктрина у іудеїв виникла у такій формі: Бог обрав Давида і уклав з ним договір, який є реалізацією попередньої домовленості, укладеної на горі Синай. Кожних сім років договір між Богом і людьми поновлювався. А за існування монархії це відбувалося щорічно. Це було „повторенням початку”: повернення до джерел урядування Бога над світом і над народом.

Текст Першої Книги Самуеля дає підстави стверджувати, що монархія іудеїв імітувала загалом орієнтальні зразки. Давид зміцнював свою владу племінними традиціями, а Соломон досягнув становища рівного орієнтальній деспотії. Акт побудови єрусалимської святині Соломоном був символом поєднання релігії і монархічної форми правління: святиня була комплексом, єдиним з королівським палацом. Бог Яхве безпосередньо керує народом, а правитель і священники виконують волю Бога.

Псалми також засвідчують орієнтальне забарвлення іудейського монархізму.

* Егалітаризм – рівність, зрівняння власності на основі індивідуального господарства.

1) Правитель - „помазаник Яхви” - наповнений Божим духом, володів надзвичайними властивостями, бо його обрав Бог;

2) Правитель має право сидіти по праву руку від Бога: це символ спільного урядування Бога і правителя над обраним народом; гарантія перемоги над ворогами. Королівський трон (а разом з тим і Божий трон) символізує верх світу, як це є характерно для орієнтальних уявлень. Бог обіцяв правителеві панування над цілим світом „від народу до народу”, як і у Вавилоні „від океану до океану”.

Так само, як і в Єгипті, Бог вчив фараона стріляти з лука, так і в іудеїв Бог керує рукою правителя при стрільбі з лука;

3) Правитель є будівничим святинь, регулював справами святкувань і культу, виконував функції верховного священнослужителя, що також є аналогією з орієнтальною концепцією;

4) Правитель є джерелом добробуту свого народу. Народ живе „у його тіні”.

Але є багато відмінностей між правителем іудеїв і східним деспотом. Східний деспот був Богом. В іудеїв правитель не був об'єктом культу, не мав власної могутності керувати силами природи. Це пояснюється міцністю традицій кочівної демократії і відмінної політичної ситуації. Коли орієнтальна доктрина правителя-Бога спиралася на могутні імперії – вавилонську, єгипетську тощо, то в іудеїв цього не було.

Розвиток монотеїзму ослабив вплив орієнтальних уявлень про Божественного правителя; у релігії єдиного Бога нема місця на правителя-Бога. Також у часи вигнання поширювалась ідея про месію, який прийде на допомогу вигнаному народові. Стосовно ідеї про месію виникло два напрями:

1) віра у месію – правителя з роду Давида;

2) після вигнання виникає течія, що твердить про месію-сина людського, який терпів і помирав. Саме до цих уявлень звернулось пізніше раннє християнство.

Месіанізм проявлявся у тому, що народ виступав за свої права, протистояв владі, критикував її устами своїх пророків.

Суть іудейського месіанізму в історії правових і політичних учень розкривають і через наступні ідеї:

1) Правитель є опікуном церкви, але вся повнота влади у священнослужителів.

2) Виходячи із положення про богообраність народу – правителі іудеїв більше піклувалися про народ. За законами Мойсея господар розпоряджався тільки працею невільника-іудея. Представники ж інших народів прирівнювались до речей.

Отже, у Єгипті, Вавилоні, в давніх іудеїв Боги, будучи джерелами влади

правителя, самі залишаються вершителями людських долі.

У Єгипті, а згодом у Греції Боги виступають як початкові безпосередні правителі та законодавці у заснованих ними суспільствах і державах. У єгипетських уявленнях – правитель має божественне походження і він рівний з Богами. У Єгипті бере свій початок теократична доктрина державної влади.

Закони, правосуддя, справедливість Єгипту уособлювала богиня Маат. Судді носили її зображення і вважалися її жерцями. Божественний характер земної влади фараонів, жерців і чиновників, а також правила поведінки і основні джерела тогочасного права (звичаї, закони, судові рішення) відповідають чи мають відповідати Маат – природно-божественному порядку справедливості, що знаходило свій вираз і у Рігведі у вигляді „рта” („ріта”) (священні книги індоаріїв), дао – у давньокитайській міфології, а потім дике – у стародавніх греків.

4.3. Правові і політичні вчення Давнини. Грецька правова і політична думка

Грецька культура формувалась у взаємовідносинах з іншими культурами Середземномор'я. Зокрема з орієнтальною цивілізацією. Греки узагальнили тогочасні здобутки людства і їх культура стала вже новим кроком в його розвитку.

На відміну від держав Давнього Сходу, де правова і політична ідеологія мала *прикладний характер* і була у вигляді міфів, повчань, настанов, то у Давній Греції виступає у вигляді *теорій* і мала ознаки *раціональності*.

Як і в країнах Давнього Сходу правові і політичні погляди у Давній Греції ще не були самостійною формою суспільної свідомості, але у Греції вони були складовою філософії і тому володіли раціональним способом пояснення права, держави та явищ, з ними пов'язаних.

Філософська свідомість прагне виявити закономірності виникнення і функціонування права і держави, їх форми та описати їх за допомогою системи понять (категорій). До сьогодні політична наука використовує понятійний апарат, закладений ще грецькими філософами (зокрема, визначення права і держави, режимів, політики, влади).

Становлення античної держави викликало увагу до питань ідеальної держави, яка б гармонізувала інтереси, забезпечила загальне благо та справедливість. Тому мають місце концепції, де значної уваги надано формам правління, виділення їх переваг та недоліків, закономірностей їх зміни.

У Греції мислителі акцентують увагу на індивідуальній моралі, оспівують цінності свободи, а не цінності общинної моралі як у країнах Давнього Сходу.

Плюралізм підходів до розуміння права, держави, політики, який не дає змоги виділити єдиний критерій для їх класифікації.

Еволюція форм правової і політичної ідеології, перехід від міфології до раціонально-логічного, філософського розуміння права і держави дає змогу виділити три етапи в розвитку правових і політичних учень давньої Греції:

I. X-V ст. до н.е. пов'язаний із виникненням державності у давніх греків. У цей період помітний відхід від міфологічних до більш раціональних уявлень про право, державу, звичай, справедливість тощо. Це спостерігаємо у творчості Гомера та Гесіода, семи мудреців.

II. V – перша половина IV ст. до н.е.) період розквіту давньогрецьких правових і політичних учень, представлений відомими іменами: софістів, Сократа, Платона, Аристотеля.

III. (друга половина IV – II ст. до н.е.) – період еллінізму, коли занепадають міста-держави і виникають нові монархії. У правовій і політичній думці міцніє

усвідомлення невідповідності політичної системи і права вимогам "природи". Тому часто виникають утопії. А в офіційній ідеології республіканські традиції замінюються обґрунтуванням деспотії, на зміну ідеалам міст-держав приходять космополітичні ідеї. Характерним для цього періоду є змішування культур – грецької і східної. У період еллінізму виникають три доктрини: стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм.

Стоїцизм протягом своєї історії підпадав під різні впливи, зазнавав змін, але був домінуючим напрямом протягом восьми століть. Під впливом філософії стоїків у Спарті була зроблена спроба суспільно-господарської реформи; правителі епохи еллінізму використовували доктрину для обґрунтування своєї божественності; завойовницька політика Римської Республіки прикривалася засадами стоїків; у період імперії римська духовно-розумова еліта самоусунулась від політичного життя, що теж обґрунтовувала цією доктриною; у зміненому вигляді стоїцизм став частиною християнської доктрини.

Загалом, для правової і політичної думки давньої Греції характерна особлива увага до питань державного устрою, кола осіб, які беруть участь у політичній діяльності. Відтак, майже у кожного із грецьких мислителів, шкіл чи напрямків знаходимо відповіді на питання про критерії класифікації та види форм держави, причини їх зміни, про закономірності переходу від однієї форми правління до іншої, про конструкцію ідеальної держави тощо.

У давньогрецького поета Гомера влада монарха походить від Бога, і то від найвищого, від самого Зевса. Добрий правитель в силі забезпечити не лише справедливе урядування, але й добрий урожай та приріст худоби. В «Іліаді» гомерова монархія одночасно є династична і спадкова влада правителя з волі Божої, що переходить від батька до сина в межах «королівської раси». Анаменон з Гомерової «Іліади» є «пастирем народу» (така характеристика прийнята з орієнтальної ідеології), він воєначальник у Троянській війні. Як воєначальник у війні має владу над іншими правителями греків, є *найвищим володарем* (це вже початки суверенності державної влади). Його авторитет є дуже високим, але і він радиться з іншими правителями, а іноді скликає збори всього війська. *Збори* є істотною рисою гомерової державності. Збори можуть критикувати правителя, але остаточне рішення залишається за ним.

Влада правителя ґрунтується не лише на законах, але і на мудрій пораді та індивідуальних рішеннях. Він направлений Божою мудрістю і виступає від імені Бога. У мислителя Гесіода вже можна бачити конфлікти між справедливістю і несправедливими рішеннями «правителів». Проте ще нема дуалізму людського і Божого права, правовий порядок є спільним для Богів і для людей. В своїй засаді справедливою вважалась воля Богів і правителів, що виступали від імені Бога. Гомер зважає на волю Богів, виразниками якої були володарі. Гесіод вже надав більш об'єктивного змісту волі Богів і виявив, що дії влади не завжди з нею співпадають.

В «Одісеї» відображається період ослаблення королівської влади. Тут вже менше

централізації: кожен шляхтич в Ітаці є «королем»: а король (чи Одісей, чи Телемах) – тільки *primus inter pares* (перший серед рівних).

Вже існує думка про те, що бувають розбіжності між тим, що є справедливим (згідне з волею Зевса), і тим, як поступає влада. Тому, праця простого люду і справедливий суд "королів" є умовами загального добра.

Гомер вживає термін "дике" для позначення "справедливості", яка є основою звичаєвого права (теміс). У свою чергу звичаєве право є конкретизацією вічної справедливості, яка панує у відносинах людей і Богів.

У творчості Гесіода вперше виникають два поняття, які протягом історії розвитку правової і політичної думки використовувалися багатьма мислителями, причинами дискусії про їх розрізнення чи співпадіння – природниче право (фесеї) та право встановлене людьми (номо), природне і позитивне право.

Давньогрецький поет Піндар, представник аристократичних поглядів, знав вже троїстий поділ устроїв, який пізніше став одним з канонів політичної доктрини. Отже, на його думку, управляти може 1) володар, король; 2) натовп або 3) група мудреців. Він попередник класичного поділу на монархію, демократію, аристократію. Мислитель на стороні аристократії, панування "добрих, в руках яких шляхетне управління переходить від батька до сина"; демократія для нього – урядування "народної маси з сліпим серцем". Проте хвалить і владу одного, там, де устabilізувалась вона в його часи. Це вже не давня тиранія, що паразитувала на демагогії і незадоволенні народу, а влада квазі-монархічна, яка опиралась на аристократію.

Як і в Гомера, король знаходиться під опікою Бога; влада його походить від Бога; Бог є керівником короля.

Піндар зачіпає ідею меж влади одноособового правителя. Влада одного не може бути визначальною. Кожен король є на вершині, не повинен жадати більшого, ніж йому дано.

Легальність влади не є для нього важливою: важливо щоб тиран, хоч би приведений на трон революцією, здійснював владу шляхетним, гідним способом. Співпраця шляхетних аристократів в уряді, а не визначальність одного – такою є монархія Піндара. Вважається, що у своїй концепції він першим виклав «модель ідеального монарха».

Переважанням раціоналістичної інтерпретації правових і політичних явищ відзначається наступний – другий період у розвитку давньогрецької правової і політичної думки. Саме софісти на місце міфу поставили розум.

Праці софістів до наших днів не дійшли. Про зміст їх концепцій знаємо із праць інших філософів, зокрема Платона, який представляв їх як нігілістичних поборників

найсвятіших засад і традицій. Софісти були учителями, які навчали мудрості за плату, що засуджував Сократ.

Софісти цікавилися передовсім суспільними проблемами. Гегель назвав рух, започаткований софістами грецьким Просвітництвом.

Визначальною рисою софістики є практичний, педагогічний аспект доктрини.

Примітивним традиціям аристократичного виховання софісти протиставили усестороннє виховання, навчання мистецтву і ремеслам, яке дає людям незалежність. Але головну увагу приділяли риториці та діалектиці, мистецтву говорити і переконувати. Це пов'язане із розвитком демократичних форм управління у V ст. до н.е.

Софістика навчала як робити політичну кар'єру у демократично організованому суспільстві: як нав'язати свою волю і погляд співгромадянам на зборах народу.

Історик Фукідід про Перикла говорив, що видатний провідник, вміло промовляючи до натовпу, вміє над ним запанувати. Сила слова нав'язувалася народному зібранню навіть на противагу інтересам народу.

Метод софістських роздумів викладений зокрема у такому твердженні **Протагора**: «У кожній справі є дві протилежні думки. Треба тільки вміти підібрати аргументи pro (за) і contra (проти).» Під її впливом виникла відома **Геродотова** "дискусія про устрої". При виборі устрою для перської держави (демократію, аристократію чи монархію), використавши аргументи pro і contra, віддали перевагу монархії. У **Еврипіда** почергово висловлюється хвала основам демократії і монархії. **Сократ** також використовує гру аргументів "за" і "проти" як метод викладання своїх думок.

Згідно з філософією Протагора: «Людина є мірилом всіх речей: тих, які є, що вони є, а тих яких нема, що їх нема». Людина означає жителя полісу, людина – єдине мірило всіх суспільних установ. Суспільні цінності є загальним добром обивателів. А відтак, передбачаються і певні правила, які є загальнообов'язкові. Право добре доти, доки поліс його таким визнає. Тому у Протагора бачать перевагу (першість, примат) домовленості (згоди) над природою. Первинно людська природа була асуспільна, люди жили у ворожнечі. Але з часом, коли Зевс обдарував людей політичною здатністю, люди відчували почуття права і створили державу, об'єднану приязню. Протагор наголошує, що почуттям права Зевс наділив усіх людей. Але почуття права – лише підстава для здобуття чесноти справедливості, що полягає у дотриманні засад, на які люди погодилися. Пізнання останніх не є справою інтуїції, людина повинна навчитися праву.

Протагор не відкидав права і суспільного урядування, а стверджував, що вони залежать від домовленості людей, від суспільних умов.

Таким чином релятивізм (право як змінна домовленість людей) поєднується у Протагора з позитивізмом (висока оцінка прийнятих правил і вказівка їх вивчати та беззаперечно виконувати).

Відомий моральний плюралізм софіста Горгія означає, з його точки зору, що окремою є мораль чоловіка і жінки, дитини і дорослого, вільної людини і залежної. У таких умовах норма права виступає лише загальним розпорядженням, а її застосування *in concreto* вимагає врахування часу, місця, обставини тощо.

Згідно з **природним правом** справедливість полягає у дотриманні прав держави. Але така справедливість приносить користь лише при свідках: коли їх нема, то краще дотримуватись природних прав. Бо людські закони є довільні, а право природне є обов'язкове. «Більшість законів ворожі природі», – каже Гіпій – вони рідко співпадають з природою, крім того підпорядкування людському законові часто завдає шкоди.

Ідея вищого природного порядку, підтримана Антифоном, санкція якого є ефективніша за примус людських законів, приводить його до радикальних демократичних висновків.

Платон приписує Гіпію тезу подібну до Антифона: всі люди є між собою «родичами», «співгромадянами» з причин природної родинності, «по природі, а не по праву». «Право тероризує людей і в багатьох випадках є насильством стосовно природи».

У «Спогадах про Сократа» Ксенофонт наводить дискусію Сократа та Гіпія. Йде мова про «неписане право», Божественне і справедливе, яке має «автоматичну силу відплати, реваншу», оскільки порушення його завжди каране природою, а не людьми. Людські закони змінні, і до того ж не завжди справедливі. Гіпій пропонує конструкцію ідеального права, сформульованого філософами. Вона, на його думку, є кращим за позитивне право.

У «Міносі» Платона позитивне право може бути недобре, може бути продуктом помилки та невігластва; звідси його різноманітність та змінність. Добре право повинно виходити із природи речей, а тому добрим законодавцем є філософ, який відкриває правду про природу і досконалі правові норми.

Концепція природного права софістів була ще дуже загальною. Право (наказ) природи є природною необхідністю. Тут з'являється дуалізм вищого, досконалого права і права позитивного, далекого від досконалості й змінного.

Софіст **Калікл** виклав діаметрально протилежні висновки з роздумів про природу і людське право. Вважають, що Калікл – постать фіктивна, створена Платоном. Однак, погляди його не вигадані. Вони представляють ідеї олігархічної антидемократичної партії. Калікл – кар'єрист і демагог, який підлабузнюється до натовпу, паразитуючи на демократичній системі, він говорить демосові (афінському

народові) лише те, що він хоче почути. По суті Калікл відкидає філософію і моральні норми (справедливість і стриманість. Це тільки "людські умовності, що суперечать природі").

Філософською основою у нього виступає твердження про природу, яка показує, що "справедливим є аби особа краща мала більше, ніж гірша, і сильніша більше, ніж слабша". Позитивне право є справою слабких, яких є більшість, але людина сильніша від природи відкине ці "формули" і право, що суперечить природі. Природною справедливістю є панування такої особи. Таким чином, відкинуте Гесіодом "право кулака" тут стає програмою.

Історик Фулідід з обуренням стверджував, що схильність до порушення права властива людям. У нього зафіксовано вираз брутальності афінян тезою, що у стосунках між державами "сильніший досягає своєї мети, а слабший уступає".

Подібні думки описані Платоном стосовно софіста Фрасимаха. На відміну від Сократа, який твердить, що влада діє в інтересах підлеглих, а не у власних інтересах, Фрасимах стверджує, що "кожен уряд встановлює права для власного інтересу". Справедливість прирівнюється до інтересів правлячих, які розпоряджаються силою. Можна поставити знак рівності між справедливістю та інтересом сильнішого. Врешті Фрасимах вихваляє крайню диктатуру, "яка все грабує". Те, що люди вважають найбільшою несправедливістю, робить правителя найщасливішим, вважає він.

Такі ж ідеї знаходимо у памфлеті другої половини V ст. до н.е. "Устрій Афінівський", автор якого невідомий. Його називають "старим олігархом", що вважає олігархічний устрій найкращим. А демократію критикує за рівний доступ до урядування, за свободу слова, за участь в управлінні простого люду. Однак, визнає, що саме завдяки цим основам демократія процвітає.

П'яте століття до нашої ери було золотим віком грецької демократії. Але в столиці демократії Афінах і в інших грецьких містах-полісах демократія функціонувала в постійних змаганнях з олігархічними партіями. У сфері доктрин конфлікт зосередився навколо засад демократичного устрою. Найвидатнішими захисниками демократії були Платон і Ксенофонт, а критиками – Ізократ та Аристотель.

Рівність, свобода і панування права – основні ознаки, притаманні грецькій демократії. Звичайно це не стосувалось жінок, дітей, численних іноземців і невольників.

При виборі провідників афінське населення схилося до вибору багатих і видатних за походженням людей для виконання високих функцій. Вважалось, що багатий буде більш освіченим, компетентним і менше схильним до корупції провідником.

Щодо принципу **панування права**, то вважалось, що в демократії право повинно

бути паном, а вільний грек підкоряється лише праву. Але в грецькому демократичному суспільстві громадяни підкорялись ними ж установленому праву. Противники демократії критикували нестабільність її правового порядку, постійні порушення народом власної конституції. Аристотель критикував такий стан, коли "вирішальну роль відіграють одноразові ухвали, а не закони (право)". Це був натяк на афінську практику схвалення на народних зборах декретів, що змінювали конкретизуючи загальні норми. Це створювало безпорядок в правовій системі.

Попри деякі недоліки, Афіни залишили цінну спадщину для правової і політичної думки, зокрема теоретичне обґрунтування народоправства.

Від кінця п'ятого століття до н.е. Греція переживала кризу. В той час зростала роль Македонії з її монархічною формою правління: відроджувалось єдиновладдя в грецьких полісах Малої Азії, Тесалії, Кіпру і Сіцилії. Греки не вважали монархію за можливу, але вже були знайомі з моделлю «доброго правителя» (зокрема з поезій Піндара). В другій половині п'ятого століття до н.е. різниця між добрим королем і злим тираном уточнюється: тиран порушує права, а король їх шанує. На фоні кризи ставиться питання чи не була б монархія відповідним виходом із кризи.

Ствердну відповідь дає учень Сократа Ксенофонт. Його монархізм виходить з різних течій доктринальної традиції.

Від традицій Сократа Ксенофонт перейняв ідею виховання еліти "найкращих". Покору підвладних визнавав за звичайний результат вищості "вождя" так само, як в кожній сфері люди піддаються волі вищих від себе. Це стосується і політики. "Не той є вождем, хто має скіпетр, кого обрав натовп, визначив льос, або хто захопив владу силою чи підступом, а той, хто вміє наказувати". Не достатньо тут бути мудрим, бо наказування є мистецтвом застосування. Не досить знати як щось робиться, треба вміти це робити на практиці. Не досить і талану, мистецтву управління треба навчитись. Інакше правитель є некомпетентним неуком.

У Ксенофонта бачимо притаманний старій аристократичній традиції, культ Спарти, де, на переконання мислителя вміли виховувати еліту. Трактат «Спартанський устрій» є одою спартанському вихованню, яке розвиває вождівські риси: поміркованість, сміливість, суспільну та військову дисципліну. У творі «Виховання Ціріса» викладено історію виховання правителя і організації великої імперії. Метою твору була пропаганда монархізму і захист підпорядкування, яке підтримували Боги, сприяючи заповзятливому завойовникові.

Правитель Ксенофонта не тиран, а батько народу і його пастир. Ксенофонт критикує правителя, який з метою втримати владу змушений застосовувати засоби, які викликають ненависть у народу.

Епікуреїзм разом із стоїцизмом були провідними школами давньої Греції, а також і Риму. Епікуреїзм заснував Епікур, який діяв у Афінах. Його доктрина обіцяла

людям внутрішню свободу від страху перед Богами, смертю, терпінням. "Людина, – як зазначає Сенека, коментуючи погляди Епікура, – своїм існуванням завдячує масі поєднаних між собою атомів". Боги в Епікура – символ вічного щастя, але не істоти, які створили світ і мають вплив на людську долю.

Людина досягає щастя лише у внутрішньому спокої. Епікур не заперечував розкошів цивілізації як циніки, а говорив про розумний вибір.

Епікурейський філософ дбає про свою власність, заробляє гроші, але тримається міри, адже – багатство без міри це великі злидні.

Сенека про Епікура: "Епікур говорить: філософ не повинен брати участь у політиці, хіба що його щось примусить; Зенон говорить: повинен брати участь у політиці, хіба щось йому перешкодить".

Держава за Епікуром – справа корисна. Вона виникає із розумної суспільної угоди. Люди уклали "угоду щоб не шкодити один одному". Держава повинна гарантувати зовнішній спокій. Тобто, епікурейці не заперечують державу, а терплять її за її корисність. Держава створює зовнішні умови для підтримки духовної свободи.

Якщо вихідним пунктом стоїчної філософії було Платонове визначення щастя та епікурейсько-Аристотелеве визначення доброчесності через щастя, то у Епікура щастя – єдина абсолютна мета життя. А у стоїків доброчесність – єдина мета. І. Кант писав: «Епікурейці стверджували, що усвідомлення правил, які ведуть до щастя, є доброчесність, а стоїки усвідомлювали свою доброчесність як щастя».

Найвищою метою життя є задоволення. Доброчесність, як і в Аристотеля, має для Епікура вартість не сама по собі, а тому, що вона робить життя приємним. З цього погляду будь-яка діяльність має для нього умовне значення. Тому суспільне життя мислитель виводить не з прагнення людини жити з подібними собі, а із взаємної домовленості людей спільно досягати задоволення. Договір у Епікура стоїть на першому плані в суспільному житті. Справедливість, яка визначає норми взаємних стосунків людей між собою, має санкцію не у своєму змісті й вартісності, а в договорі звідки вона черпає свій сенс і зміст. Отже, справедливість як самостійну засаду епікурейці відкидають, і її місце займають договори. Внаслідок цього всі злочини не є злочинами проти справедливості, а проти договору. «Несправедливість, – каже Епікур, – не є щось погане, саме собою варте покарання; але внаслідок порушення договору вона підлягає покаранню». Стоїки справедливо роблять закид епікурейцям у тому, що для них не крадіжка само собою погана і заслуговує покарання, а погане те, що злодій не зумів приховати злочину. Цю ж ідею задоволень бачимо у вченні Епікура про політичну діяльність. Ідеальна людина, зображена Епікуром, бере таку участь у державній діяльності, яка потрібна їй для свого щастя або для повноти задоволень.

Принцип Епікура: особа в собі самій повинна знайти джерело самозадоволення і

щастя. Як Платон і Аристотель стверджували, що держава необхідна людині для повного розвитку сил, і отже, для щастя, так тепер Епікур виводить принцип суб'єктивності, за яким особа знаходить своє щастя в собі самій, а не в державі. Внаслідок цього не особа повинна служити державі, як у Платона або Аристотеля, а держава особі. Це сприяло звільненню особи від рабського підкорення державі.

Стоїцизм виник на початку епохи еллінізму і вважається філософією еллінізму, оскільки інші напрями мали другорядне значення. Засновники школи діяли в основному в Афінах. Про їх погляди знаємо, в основному, по цитуваннях та перефразування Цицерона, Сенеки, Августина та ні.

Стоїки продовжували платонівсько-аристотелівську лінію у філософії.

На формування концепції стоїків значно вплинув цинізм. Засновник школи Антисфен був учнем Горгія і Сократа. Серед прихильників цинічної філософії виділяється Крат та Діоген. Цинізм був продуктом епохи, коли занепадали давні установи та інститути. Цей напрямок вважається крайнім, навіть анархічним.

Як і у стоїків, у циніків добродетельність – це єдина річ, необхідна людині у житті. А добродетельність – життя, узгоджене із природою. Однак, природні потреби циніки розуміли дослівно, тобто як біологічні потреби.

Зразком циніка був Діоген, який жив у бочці. У трактаті Діогена "Про державу" йдеться про те, що нічого нема вище за свободу. Відтак відкидали будь-які зв'язки чи то державні, чи то сімейні. Цинік не знає ні власності, ні грошей, ні війська, ні суду, ні шлюбу. На питання про походження Діоген відповідає, що він є громадянином світу, *kosmopolites*. Однак, циніки не мріють про світову державу мудрих людей як стоїки. Вони неохоче сприймають державу, яка утруднює "життя, узгоджене з природою".

Стоїк Зенон був учнем Крата, але стоїки прагнули звільнитись від впливу цинізму і навіть робили чистки у бібліотеках, цензурували праці старих стоїків з метою знищити сліди впливу на них їх філософії. Під впливом цинізму поставали суспільні утопії, що було виразом бажання повернути втрачену справедливість у суспільних відносинах.

Стоїцизм виник коли діячі грецької культури шукали відповіді на питання як повинна жити особа; коли поліс занепадав, точилися постійні війни, монархи втрачали владу. Загальною була ностальгія за правилами життя, які незалежнювали людей від зовнішніх впливів. Стоїки мали простий рецепт: змінити шкалу вартостей. Типовою була теза: "не знаю нікого, хто б міг викрасти знання". Це було подібне із сократівською традицією – тільки внутрішні вартості цінуються насправді. Справжня свобода – це свобода від бажань та емоцій. Філософ, який її досягне, зможе спокійно, "по-стоїцьки" прийняти всі незгоди. Цей стоїцький спокій не виникає через втечу від світу (як в Епікура), а через прийняття загальної природи світу, у якому людина є

маленькою часточкою.

Світ не є випадковим поєднанням атомів як в Епікура, а є розумним гармонійним устроєм. Поняття «природа», «розум», «призначення», «творчий дух», «Зевс» – синоніми, це під різними назвами – дійсність.

Завдяки цьому розумові світ створений живим і розумним, складається з чотирьох натур, за досконалістю ієрархізованих: рослини, тварини, люди, Боги. Боги, крім того мають від природи досконалий розум, а люди досягають його власними зусиллями. Це не є Божа ласка. "Ми є членами великого тіла" – каже по-стоїцьки Сенека. Однак повноправним жителем космосу (kosmopolites) є тільки філософ.

Розум (logos) є в кожній людині. Це тільки Божа іскра, яку повинна роздмухати людина власними силами і досягти доброчесності (чесноти).

Під доброчесністю стоїки розуміли повну реалізацію Божественного logos у людині. Доброчесність – життя, узгоджене з природою, є самоціллю, а не засобом досягнення інших цілей. Отже, доброчесність у стоїків – це щастя.

Не можна бути трохи мудрим. Можна бути мудрим чи не бути ним. Тільки справжній мудрець є вільний, бо добровільно схвалює світовий порядок з його невідпоротним призначенням. Людина як пес, що прив'язаний до воза: розумний сам біжить за возом, глупого, який опирається, тягне силою.

Чеснота (доброчесність) є абсолютна і неподільна вартість, однакова для чоловіків і жінок, вільних і залежних, людей і Богів.

Доброчесність мудреця не полягає у підпорядкуванні людському праву (їх різноманітність і змінність не дає моральних критеріїв), а у підлеглості наказом Божественного ладу, виразом якого є найвище право (у Зенона – право загальне).

Найвище право природи керує всім космосом, вічне і для всіх людей однакове. Це зібрання наказів Розуму відповідає природі світу і людини. Хрісіп називає цей найвищий Nomos "царем всіх божественних і людських речей". Nomos розпоряджається власними санкціями: хто порушує накази розумного найвищого права, якщо навіть уникне людського суду, мучиться страхом перед карою, свідомістю поганого вчинку, втратою внутрішньої гармонії. Тому мудрець і без вимог держави дотримується вимог природного права.

Виходячи із того, що людина від природи суспільна активна істота, – філософ не може бути егоїстом, має дбати про добро вітчизни. Взаємна любов і солідарність людей є наказом природи.

Якщо платонівським ідеалом було виховання державою доброчесних людей, то стоїки не вірили у ефективність публічного виховання. Мудрець власними зусиллями досягає доброчесності.

Якщо закони у державі відповідають наказам найвищого права Розуму, то це

добре для моральної автономії філософа. Але і тоді, коли людські закони суперечать космічному порядку і його праву, автономія філософа залишається непорушною. Бо його свобода є незалежною від зовнішнього світу людських умовностей.

Стоїкам притаманна ідея політичної активності, яка відрізняла їх від анархізуючих циніків та епікурейців.

Схвалюючи політичну активність, Хрисіп говорить, що вона повинна бути джерелом утримання цього філософа.

Зенон, засновник школи стоїків, заохочував філософів до участі в політиці. Так, філософи середнього покоління **Панетій** та **Посідоній** були помічниками сенаторської аристократії, яка урядувала у Римі; стоїцький мислитель **Марк Аврелій** був римським імператором.

Стосовно форми устрою, то стоїки ні не прагнули відновлення полісної системи, ні не жалкували за нею. Діоген Лаертський стверджує, що старше покоління стоїків було прихильним до мішаної форми (монархія + аристократія + демократія), але мирились і з абсолютизмом еллінської монархії.

Стоїки не ставили правителів вище за їх підданих: logos правителя не був іншого сорту ніж logos звичайних людей. А кожен стоїцький філософ не підпадає під людську владу і має у собі щось царське.

Людей не слід ділити за походженням, а за їх добродетельністю чи недобродетельністю. У стоїків старшого покоління знаходимо тезу про рабів від природи. Кожен філософ є завжди вільний, а дурень – завжди залежний від своїх бажань і зовнішніх цінностей: це улюблена тема стоїцьких дискусій. Справжній мудрець (філософ) є вільним навіть у кайданах.

Отже, стоїцизм є одночасно філософією космополітизму та індивідуалізму. Космополітизм полягав у об'єднанні всіх людей (принаймні всіх філософів) у великій наддержавній та наднаціональній спільноті, де нема ні грека, ні варвара, ні пана і раба, а тільки спільне для всіх найвище право Розуму. Стоїцька людина це не витвір держави як в Аристотеля, а витвір суспільства.

Своєю індивідуальною стороною людина є громадянин тієї чи іншої держави; а як розумна істота вона є член одного великого світу, який є цілою державою. Цей космополітизм – усесвітньо-історичне явище. Кожна держава із своїми законами вважалася центром людства. Всупереч цьому стоїки вказують, що розумна людина є громадянин всесвітньої держави, а держава, яка склалася історично, не обіймає всю істоту людини.

Індивідуалізм стоїків полягав у рекомендації правил поведінки для особи. Таким зразком є міфічний "досконалий мудрець", який найвище цінує духовну гармонію і осягає свободу у відчутті відповідності з природним порядком космосу.

Стоїчний космополітизм не схожий із християнським: 1) заснований на запереченні індивідуального ества людини замість того, щоб зберегти індивідуальність і заснувати на ній будівлю космополітизму. Стоїки уявляють людину абстрактно як розум, що є самодостатній; у космополітизмі вони бачать форму абсолютної людини; 2) особлива характеристика космополітизму мала вплив і на різні філософські погляди на право. Якщо у Платона закон є формою для виявлення ідеї права, але він може бути і непотрібний, у Аристотеля закон є цілковите виявлення ідеальної сторони права, то у стоїків закон є абсолютна міра і безумовна моральна форма.

Загальний закон є справжня справедливість. Закон є ухвала царської, Божої і людської волі – мірило права і неправа. Звідси поняття закону увійшло до поняття права. У стоїків поняття ідеї мало другорядне значення. Таке значення мав раніше закон, вартісність якого залежала від змісту. Стоїки виробили інше поняття – обов'язок або повинність. Завдяки Цицерону це поняття набуло особливої популярності, увійшовши до системи права.

Традиції грецького стоїцизму відновились у Римі в особі Сенеки, Епіктета, Марка Аврелія, які представляють новий (римський) період у стоїцизмі. Цих мислителів ще називають представниками напряму філософії скептицизму. Ідеї стоїків також відображені у діяльності та творах римських юристів.

Філософ Пірон заклав школу скептицизму (376-286 рр. до н.е.). Про нього відомо, що він оголошував невіру в людське знання і тому не писав. Ідеї філософа передають його учні. Багато ідей Пірона походять від східних капланів та аскетів. Зокрема, та, що гарантією тривалого щастя є пасивність і байдужість стосовно оточуючого світу. Утримання від висловлювання роздумів – єдине, що може забезпечити спокій і щастя.

В етиці скептики наголошували на утриманні від моральних оцінок, тому що, на їх думку, не є можливим встановити однакові для всіх оцінки добра і зла, у політиці пропонували дотримання байдужості відносно будь-яких суспільних справ. Розумна людина утримується від діяльності і висловлювання думок, перебуваючи у повній нейтральності.

Релятивізм софістів полягав у відносності етичних оцінок, а також умовному характері всіх суспільних відносин. У поєднанні з прийнятою Піроном східною нейтральністю стосовно до життя релятивізм знайшов прихильників серед тих греків, які не бачили виходу із кризи. Скептицизм мав досить сили щоб знеохотити людей до релігійних догм та філософських спекуляцій, але не запропонував нічого на зміну.

Всі три напрями еллінізму – стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм вели до філософії пасивності, говорячи, що для щастя людина повинна жити відособлено. Це напрямки, які виникали і розвивалися у законодавчій традиції, коли на світовій арені виступав Рим.

Загалом, можна підсумувати, що розвиток політико-правової думки давньої Греції характеризується: пошуком ідеальної моделі держави, здатної забезпечити справедливість і порядок; розглядом політики як єдиної форми цивілізованого буття людини, що припускала нерозчленованість держави, суспільства й окремого індивіда; відсутністю чіткої межі між філософією, етикою і політикою, що визначило моралізаторський, повчальний характер робіт з політичної проблематики; обмеженим раціоналізмом політичної думки, обумовленим помітним впливом релігії.

4.4. Правові і політичні вчення Давнини. Римська правова і політична думка

Довгий час правова і політична ідеологія Давнього Риму розвивалась шляхом запозичення і пристосування до римського суспільства досягнень філософської думки Давньої Греції. Цьому зокрема сприяли такі обставини:

- 1) елінізація римського суспільства, яка виразилась у розповсюдженні цінностей та інститутів грецької культури в результаті перетворення Греції у провінцію Риму у II ст. до н.е.;
- 2) подібність соціально-економічних укладів Греції і Риму;
- 3) існуючі суперечності, які були джерелом розвитку правових і політичних поглядів Греції (демос та аристократія) та Риму (патриції і плебеї, рабовласники і раби).

Вплив на розвиток правових і політичних поглядів у Римі здійснили, зокрема, вчення Демокріта, Сократа, Платона, Аристотеля, софістів, стоїків, епікурейців, Полібія тощо. «Конституція» афінського реформатора Солона стала основою першого давньоримського закону – Законів XII таблиць (451-450 рр. до н.е.).

Вищий рівень розвитку товарного виробництва, відносин приватної власності у межах не міста-полісу, а імперії зумовив і значні відмінності давньоримської правової і політичної ідеології від давньогрецької.

Уявлення про право і державу, які переважали у Давньому Римі, характеризувалися *раціоналізмом*, що уможливило створення самостійної науки – юриспруденції у Римі III ст. до н.е. Разом з тим, тенденція раціоналізації розвивалась разом із формуванням у III ст. доктрини права і держави, пов'язаної із утвердженням християнства.

Теоретичні конструкції римських мислителів базуються на узагальненні реального досвіду правового і політичного розвитку римської держави, що дало змогу подолати колишні міфологічні уявлення.

Природу влади і держави бачать не у надприродних началах, а у зв'язку влади з ідеєю права та закону. Відтак *державою* – публічно-правова спільнота, яка базується на згоді громадян у питаннях права. *Право* ж – загальний і рівний масштаб, який відповідає природі речей.

Правова ідеологія у Римі розвивалась в основному юристами у процесі їх практичної діяльності – *interpretatio* (тлумачення) права. Вони ж створили юриспруденцію як самостійну галузь знань. І найбільшого розвитку досягли правові інститути та галузі права, пов'язані з реальною практикою: правовий статус особи, речове, зобов'язальне, спадкове право, які регулювали майнові відносини.

Загально визнано, що у римському приватному праві досконало були розроблені інститути договору та приватної власності.

Серед політичних ідей переважають обґрунтування абсолютної влади імператора.

Основою римського устрою була ідея магістратур. Тут вже відсутня еллінська ідея божественної влади. Акцент робиться на обов'язках урядовців стосовно суспільства, а державу (*res publica*) трактують як загальне благо народу (*res populi*). Однак влада не є демократичною, залежною від народу. Через складну диференційованість Народних Зборів, їх структуру і засади діяльності народ був обмежений владою небагатьох (т.зв. олігархічні обмеження). До них були виставлені певні вимоги, які реалізовувались у публічному житті. Виразом їх була вимога доброчесності, яка полягала у посіданні посад у магістратурах, вмінні урядувати у Сенаті, військова слава, ораторські здібності, компетентність у викладанні права.

Ідею колективних чеснот римського народу протиставив попереднім уявленням Като Старший. Він вважав, що держава – витвір багатьох геніальних людей і твориться не протягом одного життя, а протягом життя кількох поколінь. Мислителя засмучувала експлуатація підкорених Римом провінцій, якій він протиставив концепцію "справедливої влади" (*imperium iustum*).

Проникнення Риму до Середземномор'я викликало проникнення до римського суспільства еллінських ідей. Однак треба мати на увазі, що грецькі мислителі говорять про ідеальну державу, а римські ідеалізують існуючу. Їм також характерний позитивізм (право справедливе, бо установлене державою).

Серед еллінських політичних систем можна було вибирати, і римляни зробили такий вибір. Вони відкинули платонізм, забарвлений скептицизмом. Натомість сприйняли стоїцизм з його раціоналізмом, культом космічного ладу, обов'язком послушенства наказам розуму, ідеєю чеснот, що гарантує щастя. Ідеї грецького стоїцизму та епікуреїзму активно розвивалися римською політико-правовою думкою. Стоїцький космополітизм добре підходив до римської ідеї світової експансії. Ця давньогрецька ідея космополітизму розвинувшись в подальшому заклала основи теорій світової держави, світового громадянства та природничого права (як права загального, спільного для всіх). Таким чином корені цих теорій сягають грецької політико-правової думки. У свою чергу згадані теорії сприяли формуванню двох основних течій у вченнях про право і державу: одна із них, яка розвивалась під впливом стоїцизму, започаткував римську юриспруденцію; друга – базується на принципах раннього християнства, згідно з якими право і держава є наперед визначені і покликані керувати життям людей. Ці два напрями розвивалися, зокрема, римським політичним діячем, філософом Сенекою та римським політичним діячем, оратором М.-Т. Цицероном. Вчення Сенеки набуло релігійного забарвлення, а Цицерона – політичного.

На межі III-II ст. до н.е. грецькі філософські ідеї проникали до Риму. Римлянам зокрема відповідала ідея загального права, виголошена учнем Зенона Хризипом: "Право – правитель над всіма речами божественними і людськими, суддя добра і зла, справедливості і несправедливості, найвищий володар сотворінь, дружніх від природи. Воно наказує те, що має бути і забороняє речі, які цьому суперечать". Джерелами загального права є Бог, який є найдосконалішим правом і справедливістю.

Римляни вважали, що вони покликані реалізувати це право. Їм підходили твердження Хризипа про те, що кожна людина має обов'язок добре виконувати ті завдання, до яких вона покликана; заклики до послухенства, посилаючись на волю Бога. У загарбницькій політиці прикривалися запозиченими від стоїків засадами етики, проголошенням загальнолюдської справедливості, порядку, який відповідає природі.

Філософ Панетій змодифікував стоїцизм, використавши доктрину про особисту відповідальність та обов'язок займатися публічними справами, але передовсім надавав ідеалістичне забарвлення римській імперській політиці.

Свідоцтвом того, як далеко відійшов цей стоїцизм від первісного вигляду, є заміна тези про самодостатню особистість, відірвану від зовнішнього світу ідеалом служіння державі. Стоїки нового покоління вважали, що розум є чинником, який запроваджує порядок і право до розрізненого суспільства, де є місце як мудрецам, багатим, так і звичайним людям, яким гарантований мінімум прав. Ця концепція схвалювала та ідеалізувала існуючі суспільні відносини. Перші ж стоїки протиставляли ідеальне суспільство мудреців сучасному суспільному устрою.

Дослідники вважають, що саме Панетій та Полібій пристосували грецьку стоїцьку доктрину до потреб аристократичного Риму.

Для розвитку римських вчень особливе значення мав доробок грецького історика II ст. до н.е. Полібія, який жив у Римі і хвалив республіканський устрій. Його концепція склалась під впливом стоїцизму, Платона, Аристотеля.

Полібій виклав ідею циклічного розвитку держав і устроїв, що була більш емпіричною і простою, ніж схема Платона. Однак, як і останній, Полібій вважав, що еволюція устроїв прямує до дегенерації. А для того, щоб цьому запобігти треба створити стабільний змішаний устрій. Традиційний поділ устроїв на монархію, аристократію і демократію є обмежений: рідко державний устрій можна звести до однієї простої формули (так само як і Аристотель).

За Полібієм устрій Риму створився природним шляхом, спонтанно і є саме досконалий мішаний устрій, що поєднує елементи монархії (два консули), аристократії (сенат) та демократії (народні збори). Всі ці чинники разом творять систему ідеальної рівноваги. Грецький вплив був виражений у переконанні Полібія, що історія (в якій Римові припадає провідна роль) є історією розширення цивілізації,

а виразом цивілізації є універсальне панування права.

До теорії Полібія про внутрішню рівновагу і стабільність мішаного устрою часто звертались в давні часи, в середньовіччі та в нові часи. Але вона була ідеалізацією дійсного устрою римської республіки. Насправді в II ст. до н.е. це була держава з сильними аристократичними рисами, що виражене було перевагою сенату і обмеженням ролі народних зборів.

Полібій застерігав від порушення внутрішньої рівноваги на користь народу в ім'я гасел свободи і демократії, які гарно звучать, але є згубними.

Політична криза республіки проявилась у боротьбі між політичною "народною" партією (популярів) з консерваторами (оптиматами).

Монархічні тенденції в Римі в I ст. до н.е. росли. Конфлікти партій, а потім громадянські війни породили ностальгію за сильною владою, здатною забезпечити зовнішній спокій.

Характерна для давньогрецької думки ідея взаємозв'язку політики і права отримала свій подальший розвиток і нове втілення у трактуванні Цицероном держави як публічно-правової спільноти. Погляди грецьких стоїків щодо відповідного індивіда були використані римськими авторами при створенні по суті нової концепції – поняття юридичної особи.

Значним досягненням давньоримської думки було створення самостійної науки – юриспруденції. Римські юристи детально розробили значний комплекс політико-правових питань у галузі загальної теорії держави і права, а також окремих юридичних наук. Давньоримські юристи внесли суттєвий вклад в історію вчень про право та державу. Їх ідеї продовжували розробляти мислителі Середньовіччя і Нового часу.

Марк Тулій Цицерон у філософії шукав рецептів для подолання політичної кризи. Написав трактати „Про державу”, „Про закони”, „Про обов'язки”; його політичні і судові промови, листи зробили значний вплив на розвиток політичних ідей. Твори філософа були переказом платонівських та стоїцьких ідей для наступних поколінь, в тому числі і для багатьох християнських письменників.

Державу Цицерон визначає як справу, надбання всього народу, «об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і єдністю інтересів». Держава у трактуванні Цицерона виступає не тільки як втілення інтересів всіх її членів, що було характерне і для давньогрецьких концепцій, а як узгоджене правове спілкування.

Головну причину виникнення держави Цицерон вбачає у потребі людей жити разом. Як і Аристотель, Цицерон вважав сім'ю початковою основою суспільства, з якої поступово, природнім шляхом виникає держава. Тобто держава не є штучним

утворенням на основі договору. Залежно від кількості правителів, мислитель розрізняє три прості форми правління: царську владу; владу оптиматів (аристократів); народну владу (демократію). «Коли верховна влада знаходиться в руках однієї людини, ми називаємо її царем, а такий державний устрій царською владою. Коли вона знаходиться в руках у виборних, то кажуть, що ця спільнота керується волею оптиматів. Народною ж є така спільнота, в якій все знаходиться в руках народу». Кожна з цих форм має свої позитивні і негативні риси. При царській владі всі, крім одного, усунуті від участі в прийнятті рішень і законів; народ не користується свободою і усунутий від влади при пануванні оптиматів. При демократії, який би справедливий і поміркований народ не був, все ж таки сама рівність вже несправедлива, якщо при ній немає відмінностей у суспільному становищі.

Головним недоліком цих форм Цицерон вважає їх нестабільність, яка може привести до тиранії, панування кліки ("коли найбагатші люди вважаються найкращими") чи "безумства і свавілля натовпу". Цицерон вважає, що ці види панування вже не є державою, оскільки тут відсутні спільні інтереси і загальнообов'язкове для всіх право, відсутня сама держава. Щоб цього не сталося Цицерон пропонує як засіб – змішану форму державного устрою, яка містить позитивні риси трьох простих форм і має забезпечити стабільність та правову рівність громадян. Саме такою Цицерон вважає Римську сенатську республіку. Мішаного устрою вимагають і розміри римської держави. Носієм царського начала тут є повноваження консулів, влади оптиматів – повноваження сенату, влади народу – повноваження народних зборів і народних трибунів. Між цими трьома частинами повинна бути рівновага, рівномірний розподіл повноважень, прав і обов'язків, бо самого тільки мішаного устрою мало, потрібна ще і внутрішня рівновага.

Характеризуючи три форми державного устрою Цицерон пише: "Благоволінням своїм нас приваблюють до себе царі, мудрістю – оптимати, свободою народи" і разом з тим зазначає, що "нічого нема менш певного, ніж натовп, нічого менш ясного, як його воля".

З поглибленням кризи, в хаосі внутрішньої боротьби, Цицерон сформулював тезу про вплив видатної особистості на долю держави. В кризовій ситуації порятунок держави може залежати від однієї людини.

Державу Цицерон визначає не тільки як узгоджене правове спілкування усіх її членів, а і як певне правове утворення, «загальний правопорядок». В основі *права* за Цицероном лежить притаманна природі справедливість. При цьому під *справедливістю* розуміється вічна, незмінна і невід'ємна властивість як природи в цілому, так і людської природи.

Суспільство у концепції М.-Т. Цицерона є космополітичним об'єднанням людей, оскільки всі вони підкоряються єдиному універсальному закону природи, творцем якого є Бог. Універсальний закон природи – природне право – є критерієм

справедливості.

Велика увага у творчості Цицерона приділяється праву. Говорячи про вимоги, які ставляться перед державним діячем, він підкреслює, що крім того, що така людина повинна бути мудрою, справедливою, стриманою і красномовною, вона повинна бути обізнана з вченнями про державу і володіти основами права, без знання яких ніхто не може бути справедливим.

Цицерон дає таке визначення природного права: «Природний закон – це розумне становище, яке відповідає природі, розповсюджується на всіх людей, постійне, вічне, яке закликає до виконання обов'язку, наказуючи, забороняючи, від злочину відлякує, воно, однак, нічого, коли цього не потрібно, не наказує чесним людям і не забороняє їм, і впливає на безчесних людей, наказуючи їм що-небудь чи забороняючи. Пропонувати повну чи часткову відміну цього закону – святотатство; частково обмежувати його дію не дозволено; відмінити його повністю неможливо, і ми ні постановою сенату, ні рішенням народу звільнитися від цього закону не можемо». Цей «істинний закон» - один і той же завжди і всюди, і «на всі народи і на всі часи» буде розповсюджуватися один вічний і незмінний закон; при цьому, він буде спільним наставником і повелителем усіх людей, яко Бог, творець, суддя, автор закону. Той, хто, зневаживши людську природу, свавільно не підкоряється цьому закону, на думку Цицерона, є втікачем від самого себе, який неминуче понесе найбільшу кару, навіть якщо він зуміє уникнути звичайного людського покарання.

Розглядаючи *справедливість*, Цицерон вважав, що вона полягає у тому, щоб кожному віддавати належне і зберігати рівність. *Рівність* полягає у тому, що всі люди однаково в рівній мірі, але з різними фактичними передумовами та наслідками, підпадають під дію загального принципу, який вимагає віддавати кожному своє.

Закон, який встановлюється людьми, не повинен порушувати порядку у природі і створювати право з безправ'я, благо зі зла, чесного з нечесного. Відповідність або невідповідність людських законів природі і природному праву виступає як критерій та мірило їхньої справедливості чи несправедливості. Справедливість має бути в основі права. Крім цієї спільної для всіх народів основи закону, Цицерон зазначає і про те, що закон має відповідати встановленому у державі ладові, традиціям і звичаям предків.

Цицерон підкреслює, що «під дію закону повинні підпадати всі».

В разі, якщо правителі чинять зло і несправедливе (тобто суперечне природному праву) право, то воно правом не є. І держава, яка керується таким правом, не є державою. Разом з тим закон не лише примушує, а й переконує. Аргументи переконання містяться у преамбулі, яка є обов'язковою частиною закону, згідно з уявленнями Цицерона.

У трактаті „Про державу” з'являється епікурійський погляд на тему влади і

права (угода для оборони від страху і кривд), але як цитата, а не як власний погляд Цицерона.

Цицерон у своїх працях порушує проблеми права власності, розподілу влади, відповідності законів справедливості.

Цицеронові належить першість у закладенні деяких основ міжнародного права. Так ним сформульовано важливий принцип необхідності дотримання зобов'язань за міжнародними договорами (*pacta sunt servanda*). Мислитель також розрізняв справедливі та несправедливі війни. Несправедлива війна – та, що не була оголошена. Війна – крайній засіб, можливий при безуспішності мудрих переговорів. Метою ж справедливої війни є встановлення миру. Відоме *jus gentium* він трактує як поєднання позитивного права різних народів та природного права міжнародного спілкування.

Цицеронові також належить виділення форм діяльності римських юристів: *respondere, cavere, agere*.

Цицерон – перший із мислителів, який розглядав державу абстрактно, а не тільки свою – Римську державу. Разом з тим філософ обґрунтовував існуючий порядок як ідеальний, хоч розумів, що він вже відживає.

Багато ідей, висловлених Цицероном, запозичено ним у стоїків, які першими висловили думку про доцільність розподілу влади .

В період після смерті Цицерона Марк Антоній надалі прагнув до надання Римові монархічного устрою в еллінському стилі.

Август Октавіан з перемогою над Антонієм мав амбіції творця „найкращого устрою”. Формально він зберіг республіканські інституції: сенат, магістратури, збори. Хвалився, що „віддав владу сенатові та народові”, а також стверджував, що перевищував всіх авторитетом, але не мав більшої влади за інших урядовців. Критикував диктатуру і відмовився прийняти титул *dominus*, пан, що має орієнтальне деспотичне забарвлення. Охоче виступав у ролі першого у державі громадянина (*princeps civitatis*, звідки і назва устрою – принципат). Але ці республіканські декорації не змінили того факту, що Рим вступив в епоху єдиновладдя.

За наступників Октавіана посилювалось безладдя. Монархія мала ненадійні ідейні основи: династичні аргументи були слабкі і нестійкі; правові аргументи – надання принципсові влади народом на підставі т.зв. *lex regia* – нагадували про установчу роль народу.

Представник римського стоїцизму Сенека пропагував суспільство всіх добродесних, загальнолюдську солідарність, рівність. У його концепції значне місце займає проблема правителя – доброго монарха.

Добрий монарх добровільно дотримується права і керує за прикладом Бога: творець світу не змушений займатися земними справами, відколи дав людям свого

намісника – імператора. В імперії, що складається з великої кількості людей, різноманітних вірувань і традицій, божественність правителя була чинником єдності держави, а віддавання йому шани було тестом на громадянську лояльність.

Такий монарх є „душею держави” і слугою державної спільноти, образ Бога на землі, батько народу і вітчизни і т.п. Коли була втрачена надія побачити Нерона як доброго імператора, Сенека став учасником змови, а коли її розкрили, то «відійшов» по-стоїцьки – покінчив життя самогубством. Згідно з постулатами стоїцької школи Сенека вважав, що цінність світу полягає у космічному розумі, а цінність людського життя – у розумі людини, який містить частку всесвітнього розуму. «Розум не є нічим іншим, як часткою Божого духа, який міститься у людині». «У непохитній позиції є дух, який відкидає зовнішні речі...» Оголошена байдужість до зовнішніх справ не перешкоджала, однак, Сенеці пильно турбуватися про земні справи. Він був одним із найбагатших людей свого часу. Ідея про доброго монарха довгий час займала думки філософів Риму.

Сенека був одним із перших, хто порушив традиційне для античного світу уявлення про державу як засіб реалізації найвищої моральної досконалості. Її місце в концепції мислителя зайняли влада, наділена засобами примусу для реалізації свого завдання – зробити земне життя стерпним. Критикуючи ідею рівності громадян, Сенека пропонує ідею загальної рівності всіх людей і станів як творінь Божих. Він відкинув доктрину перших стоїків, згідно з якою індивід є членом одночасно двох спільнот: держави (полісу) та всесвітньої держави, яка об’єднує всіх людей як розумних істот. Більше об’єднання – всесвітню державу – Сенека розглядає не як державу, а як громаду, об’єднану моральними, релігійними зв’язками. Тут не йдеться ні про політичні, ні про правові зв’язки. Такою формою організації невдовзі стала християнська церква.

Якщо Сенека тільки проголошував стоїцьку філософію відречення, то практично її застосував Епіктет (50-120 рр.). Його роздуми записані послідовниками у «Розмовах». Зібравши навколо себе учнів, Епіктет проповідував байдужість до зовнішніх справ.

У межах людських прагнень повинно бути тільки добро – вважав Епіктет. *Свобода* – є моральною властивістю і означає свободу від зовнішніх проблем. «Не бажай, щоби події відбувалися згідно з твоєю волею. А будь щасливий, якщо вони відбуваються так, як відбуваються, і досягнеш внутрішній спокій».

Учнем вільновідпущеника Епіктета вважав себе римський імператор Марк Аврелій. У своїй праці «Роздуми» Марк Аврелій як і Епіктет проявився як філософ-песиміст.

У «Роздумах» він повторює всю мудрість стоїків, щоб обґрунтувати марність світу: 1) зовнішні випадки не торкаються душі, а неспокій є результатом зовнішніх

роздумів; 2) все, що бачиш, підлягає зміні і врешті зникне. «Завжди пам'ятай, скількох змін ти був свідком. Світ – це зміна; життя – це уява».

Досягнення спокою є ідеалом щастя змученого імператора, який говорить: «Яким нікчемним є те, до чого прагнемо».

В даний період панує обґрунтування влади релігійними елементами. З часом, зокрема, посилюється орієнтальний (в основному сирійський) вплив, що виражався особливо в успішності солярної теології: сонце ототожнюється з непереможним імператором. Розквіт солярного культу сприяв монотеїзмові. Згідно з уявленнями, які все більше поширювались, над світом панує найвище божество. З'являється ідея, що саме божественне непереможне сонце є правителем імперії, а імператор – його намісник. Виразно проявляється зближення з пізнішими християнськими тезами про імператора – намісника Бога; одночасно спостерігається подібність з поняттями неопіфагорійської філософії. Для неопіфагорійців III-IV ст. правитель є творінням найвищого Творця, що дав свій образ. Імператор є інкарнацією Божої сили на землі та утримує гармонію в державі, віддзеркалюючи універсальну гармонію.

Іноді в імператорському дворі брали верх більш інтелектуальні ідеї. Так один із імператорів робив спробу впровадити до імперської теології основи неоплатонізму Плотина. Хоч у своїй основі неоплатонізм був аполітичним, імператор мав намір використати його як універсальну єдину філософію римської імперії. Таким чином у III ст. ідея найвищого Бога і спільної віри народів імперії проклала собі дорогу у Римі. Монотеїзм ставав політичною потребою. І цю проблему Костянтин Великий розв'язав, прийнявши вже добре організоване християнство, яке в ідейній сфері було більш прийнятним, ніж спекулятивний неоплатонізм.

Під впливом еллінської (передусім стоїцької) філософії вдосконалювалась наука римських юристів. Основні поняття (природниче право, природа, *ratio*) мали стоїцьке забарвлення. Так само і способи доведення, дефініції, дедукцію, аналогію правники запозичили із еллінського доробку. Це і впливало на доктрину правників. Натомість власним оригінальним доробком римських юристів були форми наукової праці юриста: правові експертизи для урядів, трактати, підручники, відповіді на правові питання в окремих справах. Найвищого розквіту наука права досягла у період імперії у II ст. – на початку III ст. Саме тоді діяли найвидатніші вчені Сальвій Юліан, Гай, Павло, Панініан, Ульпіан. Пізніше у покласичний період посилювався вплив інших вчених, які менше були пов'язані із правовою практикою, натомість більше просякнуті еллінськими впливами і частково християнськими.

Римські юристи систематизували правові норми у три категорії: природниче право, право народів, цивільне право. Іноді цей поділ спрощувався: *ius gentium*, *ius civile*. Іноді *ius gentium* зливалось поняттєво з природничим правом як правом універсальним, що диктується природним розумом (*ratio*). Думка про те, що норми права повинні відповідати *ratio naturalis* очевидно походила від стоїків. Стоїцьким

елементом також була теза про природну свободу і рівність людей.

Згідно з дослідженням українського філософа XIX ст. Памфіла Юркевича право у спеціальному значенні, на відміну від справедливості та інших моральних ідей, уперше усвідомлено і визначено саме практичним генієм римлян. Слово “*ius*” виявляє особливість римського погляду на право. Власне “*ius*” (від “*iubeo*” – “веліти”) означає певне ставлення, за яким воля одного стає якимось чином панівною волею. Я маю право, тобто поставлений у таке відношення до іншого, що велю йому або зобов’язую його. Це не той дух, який шукає права і добротності разом. Питання в римському “*ius*” не про добротність, а про становище особистої волі, яка велить. Римляни так розуміли, що на ґрунті практики може існувати форма – визначення права без морального ставлення до іншого і поза всяким зв’язком із ним, це “*ius strictum*”¹.

Основним змістом права є – “*neminem laede*”². Але за значенням “*ius*” навпаки: нікого не ображає той, хто користується своїм. На перший погляд, є право на все, що не ображає інших; і навпаки – не ображає інших те, на що є право. Коли особа користується своїм правом, ніхто не повинен ображатися, хоч яке б це право не було суворе. Цей погляд на ідею права втілювався у житті римлян. Римська цивілізація не знала суспільного життя як морального; Рим зібрався з різних людей, яких не могла з’єднувати товарицькість. Кожен різко виявляв свою особисту волю й досягав через право своєї мети, хоч би інші й страждали від цього. Щоб утримувати спокій у такому суспільстві необхідно було визначити точно й чітко норму права, абстраговано від усіх інших стосунків. Унаслідок цього абстрактного поняття про право виникла допоміжна ідея “*aequitas*”. Значення її – ідеальна справедливість, яка повинна пом’якшувати суворість права.

Таким чином, як зазначає далі П. Юркевич, у понятті “*aequitas*” міститься примирення формального права з правом природним. “*Aequitas*” так впливало на “*ius strictum*”, що формальна сторона права була з ходом історії значно пом’якшена. “*Ius*” вимагало послуху, а “*aequitas*” – пом’якшення тяжких стосунків. А з ідеї, яка міститься в “*ius*”, виникло точне визначення “*suum cuique*”³. Доки існує моральна симпатія, нема точного визначення “мого і твого”, а коли кожний бажав знати і мати своє, то потрібна була форма, яка визначала б “моє і твоє”.

Універсальність римського права філософ пояснює як таку рису, яка виникла від того, що на особу в Римі дивилися абстрактно, звільнившись від усього часткового, наприклад, від релігії і т.п. Універсальне римське право має на увазі громадянське суспільство віддалено від держави. Це право однакове у будь-якій державі, бо завжди воно зайняте розмежуванням між “твоїм і моїм”. Саме тому воно називається “*ius*

¹ лат. суворе (тверде) право.

² лат. нікому не зашкодь.

³ лат. кожному своє.

civile”.

Особу з її інтересами римляни розглядали так, що право встановлювало “кожному своє”. У праві було дві особи, які постійно протистояли одна одній: одна велить, а друга виконує зобов’язання. Цей напрямок обумовлюється тим, що в основу держави було покладено етично не поєднані елементи.

П. Юркевич наводить уявлення Ляйнбніца, чудового знавця римського права, який порівнює його з геометрією за витонченістю, якістю, чіткістю й глибиною визначення. Це порівняння справедливе. Але римське право має в собі й усі недоліки геометрії, яка займається формальними відносинами.

Римські юристи користувалися грецькою філософією, зокрема, стоїчною. Однак основні ідеї: “*ius naturae, gentium, civile*” виробив практичний римський геній.

Важко втриматись, щоб не навести систематичного, чіткого викладу основних проблем права авторства П. Юркевича. Отже, визначення, класифікація, джерела права, обов’язкова сила права, зміст та суб’єкт права.

1. *Визначення права* запозичене у грецьких філософів, зокрема у стоїків, сформульоване Цельсом: “*ius est ars boni et aequi*”¹. Воно базувалося на розумінні справедливості як рішучому і постійному бажанні віддавати кожному своє. У цьому визначенні поєднуються Аристотель, стоїки і Цицерон. Недоліком бачать у тому, що в основі права є «воля» замість моральної якості або моральної норми волі.

2. *Класифікація права*. Римські юристи таке явище як право розглядали в різних аспектах: 1) “*ius naturae, gentium, civile*”, а також 2) “*ius naturale*”, природне право. «Природне право є те, чому природа навчила всіх живих істот. Бо право є властиве не самому людському роду, а й усім тваринам, які родяться на землі й у морі. Звідси веде початок спілка чоловіка і жінки, яку ми називаємо шлюбом; звідти народження дітей і виховання їх. Бо ми бачимо, що й іншим тваринам відоме це право». Отже, натуральне право, за визначенням римських юристів, спільне у людини з тваринами.

3) Крім цих різновидів римське право поділялося ще: а) на публічне і приватне; б) на писане і неписане; в) на право загальне і індивідуальне.

4) Право, яке стосується осіб, яке стосується речей, яке стосується дій.

3. *Джерела права*. Стосовно природного права, то воно має своє джерело в природі або в “*naturalis ratio*”, тобто в Богові. Джерелом “*ius gentium*” є народи і держави, оскільки вони згодні в деяких правових стосунках, наприклад, щодо шлюбу, народження і виховання дітей, самооборони. “*Ius civile*” впливає із правомірної діяльності членів окремої держави.

4. *Основа обов’язкової сили права* Кожне право черпає свою санкцію у своїй основі. Так “*ius naturale*” ґрунтується на тому, що людина підвладна Богові й природі;

¹ Лат. право є мистецтво добра і справедливості.

“*ius gentium*” засноване на тому, що всі народи й держави є частинами одного людського роду; і що частини повинні підкорятися цілому; або, кажучи іншими словами, воно ґрунтується на згоді всіх народів стосовно деяких визначень права. “*Ius civile*” знаходить свою силу в згоді членів одного суспільства. Отже, три види права і три види “*consensus*”: а) узгідненість із природою (стоїчне) і Богом (пантеїстичне) складають санкцію “*ius naturale*”; б) згода різних народів і держав у деяких визначеннях права складає санкцію “*ius gentium*”; в) згода членів одного суспільства складає санкцію для “*ius civile*”.

5. *Загальний зміст права* або верховні визначення. Питання: до яких небагатьох визначень звести величезні кодекси законодавства? Ульпіан каже: «Настанови права такі: чесно жити, не шкодити іншому, віддавати кожному йому належне». У Християна Томазія під впливом Ульпіанових міркувань стосовно вищого сенсу права зроблено таку різницю: «Чесно жити, віддавати кожному його належне, не шкодити іншому». А настанова доброчесності сформульована так: «роби так, як ти хочеш, щоби інші робили». Йдеться про те, щоб так виконувати свій обов'язок, як хочемо, щоби робили це інші.

Ще одна настанова – настанова пристойності звучить так: Роби й іншим те, що ти хочеш, аби робили тобі. Вона стосується сфери допомоги, вдячності тощо. Настанова справедливості у Х. Томазія така: «Чого не хочеш, аби сталося з тобою, не роби іншому».

6. *Суб'єкт права* В “*Corpus iuris civilis*” на цей пункт є мало вказівок, але все ж таки із цих вказівок можна вивести потрібний висновок. Суб'єктом “*ius naturae*” є кожна тварина; у “*ius gentium*” – вільна людина, але не будь-яка. Для “*ius civile*” суб'єктом права є громадянин певної держави. Ось увесь філософський елемент, який формулює і систематизує, який панує в усьому римському праві.¹

Цікавим елементом політичної доктрини римських юристів було визнання, що воля правителя є правом. Але це так є лише тому, що народ так хоче. Бо ж народ передав правителю всю свою владу. Ульпіан підкреслював роль народу як джерела первинної суверенності. Правитель є носієм влади, яка делегована народом. Тобто, римські юристи говорили про роль народу, як джерела суверенності, та про волю народу, яка творить право (Гай: Закон – це те, що народ наказує і встановлює). Хоч це і не заважало їм віддано служити монархії, яка ставала щоразу більш абсолютною.

Все ж певні елементи правової та політичної доктрини римських юристів, зокрема, на тему влади і права з волі народу, стали імпульсом для пізньосередньовічної доктрини.

Аналіз філософських основ римського права дав підставу вже згаданому П. Юркевичу зробити висновок про те, що завдяки стоїцизму до римського

¹ Див.: Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник К.2000 - С. 130-137.

квіритського, точного і суворого права було внесено вищі ідеї гуманності й справедливості. Памфіл Юркевич додає також, що значним змінам у праві сприяли християнські ідеї, зокрема християнство розвинуло ідею досконалого суспільства, зняло суперечності між організацією і волею, організувало нові форми влади, створило нові органічні життєві інститути, надало нового стану особі. А тапер дещо детальніше про це за творами філософа.

У давньому світі все – сім'я, господарство, суспільство, влада – ґрунтувалося на засадах пригнічення прав особи. Християнство відкинуло існуючі форми і на їх місце поставило цілком нові, на інших засадах.

Коли у давній Римській державі жив здатний до самопожертви знаменитий патриціанський дух, він виявився в «Законах XII таблиць» у законі, заснованому на суворій квіритській справедливості. Але коли моральний дух падав, тоді «кожному своє» могло бути визначене тільки принципом егоїзму.

Римляни, розуміючи під назвою “*ius strictum*” право, уявляли його у формі вічної, неблаганної й незмінної ідеї справедливості або вічної правди. Грекам, як ми вже бачили, така абстрактна ідея права не була зрозуміла; тому вони й не могли сформулювати права з тією точністю, з якою воно виявилось у римлян. Але це абстрактне право “*ius strictum*”, за влучним висловленням Цицерона, «є найбільша несправедливість».

Основне правило для розрізнення права і неправда у римському праві: “*Volenti non fit iniuria*” – хто чого бажає, то його право. Та через те, що кожен бажає (“*vult*”) настільки, наскільки він сильний, то тут відкривається широке поле для експлуатації сильними слабких; бо вся ця експлуатація освячується законом.

У душі християнської любові “*Volenti non fit iniuria*” – усякий вчинок, викликаний любов'ю до іншого, є правомірний. (Любов не егоїзм; інший мотив поведінки – те ж саме правило “*Volenti non fit iniuria*” і вже інший результат.) Відповідно до цього, вчинок, викликаний егоїзмом, неправомірний. З цього видно, що любов перетворилася на стимул приватного права, цілком вилучивши егоїзм.

Софістичне вчення, що право є сила, в практичному житті суспільства здійснювалося доти, доки принципом життя був егоїзм.

Суспільство, з погляду християнства, є цілим живим організмом, члени якого необхідні для цілісного складу організму; члени його, маючи потребу одне в одному, взаємно служать одне одному, до того ж так, що про слабих піклуються більше, ніж про сильних членів. У грецькому світі переважав динамічний погляд на суспільство, у римському – механічний, а органічний тільки в християнстві. Динамічний погляд полягає в тому, що сили членів суспільства з'єднавшись в один потік усе затискували своїм бажанням і перетворювали на підвладний стан. Так, греки не могли прийняти в члени свого суспільства не тільки варвара, але й еліна, не применшивши його прав. Для набуття повноправності вимагалася неодмінно спорідненість. Отже, сила, яка виявлялася гармонійно, тяжіла над тим, що не складало її: раби, обмежені особи і т.д.

Римський механічний погляд на життя й право полягав у тому, що різні сили борються одна з одною і все мистецтво політичної діяльності полягає в тому, щоб одну силу урівноважити іншою. З цього випливає, що тут не може бути й мови про органічне, цілісне суспільство: воно все розбите на рівносильні, діаметрально протилежні партії.

Тільки у християнському вченні ми вперше знаходимо погляд на державу й суспільство як на органічне ціле; у християнському суспільстві кожен член існує для суспільства і всі для кожного. Цей організуючий дух християнства в той же час відбився в появі на всьому просторі світу християнських спілок, церков без цезарів, консулів, сенату. Саме ці зневажувані громади були верхом досконалості, тут кожен спирався на силу всіх і всі на силу кожного.

Згідно з цим могутнім організуючим духом християнства і перша його епоха вирізняється особливою здатністю організовувати всю приватну діяльність особи. Цією епохою вважаються середні віки, коли були організовані верстви, корпорації, гільдії, цехи, університети, школи. Одне слово, тут скрізь особа спирався на силу корпорації й разом з тим є необхідним членом цієї корпоративної одиниці.

Від періоду відродження наук починається реакція, на чолі якої стає держава: вона розбиває всі ці спілки, організуючі громади, щоб надати особі індивідуальної волі. Ця індивідуальна воля полягає не в тому, що в цілому організмі кожний ставиться на своє місце, а в тому, що кожний відлучається від нього і стоїть ізольовано. Коли людина стоїть одна, ставлення держави до неї важке для неї, бо це стосується її безпосередньо.

Християнство знищило суперечності між організацією й волею. Досі ще є багато юристів, які стоять на ґрунті римського права, протиставляють організації волю як щось необхідне: або людина вільна й стоїть поза організацією, або не вільна, коли входить до спілки.

Християнство поставило в цілком інші стосунки владу й підлеглих. «Ви знаєте, – казав Христос своїм учням, – що князі панують над народами і вельможі владарюють над ними. Але між вами хай не буде так; хто поміж вами хоче бути більшим, хай буде вам за слугу. Бо Син людський не для того прийшов, аби служили Йому, а щоб послужити». Цей принцип нових стосунків влади з підвладними потужно діяв у історії. Основа влади, з цього погляду, полягає в служінні суспільству, а не суспільства – владі, як у деспотичних державах Азії. «Нині кожен вінець є водночас і терновий вінець»; бо обов'язки дуже великі. Згідно з цим значенням влади, кожна європейська держава є система не тільки юридичних інститутів, але й моральних обов'язків. Всяка влада має своє право не у своїй силі, а в поклику служити тим, стосовно яких вона є владою. Більший є всім слуга.

Уряд (представництво) – це принцип, який і за духом, і практично запровадило християнство. Давньому світові цей принцип був невідомий. Окремі сили склали ціле або так, що вони зливалися безпосередньо одна з одною, або так, що більша сила

єднала їх. У християнстві будь-яка влада представницька, тобто її моральне значення полягає у тому, що вона є речник осіб і гаразду підвладних. У міру ухилення від цього принципу вона переходить у силу.

Християнство сповістило про нове становище особи. Християнство вперше надало людству свободу віри. Цей принцип «свободи віри» був невідомий давнім, для яких релігія була національним інститутом. Право визначалося або прагнуло визначатися заслугою (привілеєм), і в заслугі перед державою містився початок права.

Держава великодушно дає своє заступництво і тим, які не рідня їй, але працювали і працюють на її добробут. Для неї особистість, сама собою вже має гідність, завдяки чому їй надаються всі відповідні права незалежно від служби в державі. Це надавало новій державі здатності приймати до свого національного середовища все людське.

Християнство змінює, хоч і повільно, але нестримно, і становище особи перед карним кодексом. Система виправлення злочинця як мета покарання є найвищий ідеал для кримінального права.

Деякі ідеї грецьких і римських стоїків (зокрема, індивідуалізм, котрий вони відстоюють, а також суспільно-правові положення) спричинили вплив на погляди римських юристів.

Творча спадщина Цицерона, в тому числі і його вчення про державу і право, справила великий вплив на всю подальшу культуру людства. Його праці в центрі уваги римських (стоїки, юристи, історики) і християнських авторів.

Творчість римських юристів мала великий вплив на подальший розвиток правової думки. Це зумовлено як високою юридичною культурою римської юриспруденції, так і тією роллю, яка випала на долю римського права у подальшій історії права. І в кодифікації Юстиніана (30-ті роки VI ст.), і в інших актах, які відіграли роль чинного права, положення римських юристів посідали визначне місце.

Вчення і теоретичні розробки римських юристів знаходили своє відображення та інтерпретацію у творчості всіх визначних представників правової думки Європи, і багато сучасних понять, термінів та юридичних конструкцій беруть свої початки у працях римських авторів, у римському праві.

Загалом, однією із основних засад античного світогляду є уявлення, що споконвічний природний порядок є основою універсального діючого, об'єднуючого усіх права, а людський розум є органом пізнання цього права.

4.5. Правові та політичні вчення Середньовіччя

Початок Середньовіччя пов'язують із падінням Західної Римської імперії 476 р., а закінчення – з буржуазними революціями (у Європі – це дванадцять століть, у Азії – чотирнадцять) та поділяють на три періоди:

I. (V-X) Падіння Західної римської імперії (476 р.) започаткувало історію середньовіччя.

II. (початок XII – середина XIII) розпочинає епоху пізнього середньовіччя, політична доктрина якого розвивалась під впливом відкриття творів Аристотеля (Х. Аквінський, Д.Аліг'єрі, М. Падуанський).

III. (XIV-XVI) третім періодом є епоха Відродження і Реформації; коли формуються національні держави та абсолютні монархії (Н. Макіавеллі, Ж. Боден та ін.).

Термін «*середньовіччя*» ввели італійські гуманісти для позначення періоду від падіння Західної Римської імперії до сучасного їм Відродження. Середньовіччя вони характеризували як період суспільного регресу.

У XVIII ст. діячі епохи Просвітництва пов'язують Середньовіччя із розвитком феодалізму, під яким розуміли соціальний порядок, який суперечив ідеальним уявленням про «природні права» і мав такі ознаки:

- роздробленість політичної влади;
 - поєднання політичної влади із земельною власністю;
 - станова, ієрархічна структура суспільства, що базується на відносинах сюзеренітету-васалітету, «пан-слуга»;
 - панування релігійного світогляду і особливе становище Церкви та духовенства.
- А відтак правові і політичні уявлення розвивались у боротьбі світської і духовної влади.

Розвиток правової і політичної ідеології у Середньовіччі характеризується зміною доктринальних основ уявлень про право і державу. Міфологічне та філософсько-етичне пояснення природи державно-правових явищ, яке панувало в давнину, витісняється релігійним, носієм якого виступає католицька церква.

Головні правові і політичні проблеми, навколо яких дискутували середньовічні мислителі:

- 1) теза про примат духовної влади над світською, тобто Церкви над державою, бо «немає влади не від Бога, а існуюча влада від Бога встановлена»;
- 2) теза про верховенство релігійних норм над правовими як прояв могутності церковної влади.

Дуалізм духовної і світської влади зумовив плюралізм у поглядах на право і державу. Католицька релігія стала доктринальною основою різноманітних теократичних теорій, які обґрунтовували політичні посягання Церкви. А проблема співвідношення Церкви і держави стимулювала аналіз суті держави, її цілей і завдань, які відрізняють її від Церкви. Таким чином, поряд із релігійною традицією у дослідженні права і держави продовжує розвиватись і раціоналістична. Завдяки їй формуються: концепція державного суверенітету, виявляється різниця між власне правом як засобом, що регламентує зовнішню поведінку індивіда, органами державної влади і законами віри, совісті, моралі, які звернені до внутрішнього світу людини.

Однак, саме у період Середньовіччя посилюється раціоналістична критика теологічного світогляду, яка відобразилась у культурі Відродження (Ренесансу). Філософи, вчені, діячі мистецтва замінили вивчення Бога вивченням людини. Гуманізм став основною темою західного мислення, у зв'язку з чим право і держава раціоналістично інтерпретувалися, виходячи із природи людини.

Одночасно відбувався рух за реформу Церкви, що привело до релігійної революції – Реформації. Результатом Реформації було виникнення *протестантства*, що проповідувало свободу віросповідання.

У XVI ст. у країнах Західної і Центральної Європи виник рух за реформування Церкви згідно із вимогами раннього християнства, коли не було ієрархії. Церковна реформа мала полягати у поверненні до первісного християнства, яке було спотворене духовенством.

Церква була централізованою організацією, влаштованою за ієрархічною системою, мала свої суди, збройні сили, систему норм, встановлених Церквою, - канонічне право.

Відродження – революція у свідомості західного суспільства, яке довгий час перебувало під впливом католицької церкви.

Обидва культурних явища – реформація та відродження – сприяли секуляризації (звільненню від церковного впливу) суспільної свідомості і переходу від релігійного до світського світосприйняття. Тобто, вони стали духовними передумовами виникнення ідеології, що стала доктринальною основою правових і політичних учень Нового часу.

Джерела раціоналізму мислителі Відродження черпали в ідеалах античності. Особливості розвитку правових і політичних учень в епоху Відродження полягали у тому, що:

1. Політика як самостійна сфера людської діяльності остаточно сформовується, бо вже відокремлена від моралі, інтереси суспільства

відокремлені від інтересів їх окремих громадян. Політику розглядають як відносини між людьми з приводу влади. Найважливішою проблемою світської політичної теорії стає проблема людини, її взаємовідносин з державою.

2. На зміну теологічному світогляду приходить юридичний світогляд, згідно з яким всі суспільні відносини базуються на формальному праві, тобто рівності всіх перед законом, на безпосередньому зв'язку влади і держави з ідеєю права і закону. Політичні вчення епохи Відродження дали початок європейській політичній традиції, в основі якої лежать концепції природного права і суспільного договору. Вихідними ідеями цих концепцій були свобода людської особи у її вчинках, а, отже, – відповідальність за їх наслідки.
3. Суспільні відносини з того часу розуміють двояко: як юридичні (політичні) та етичні (моральні), залежно від того, за власною чи не за власною волею вступають у них громадяни. А звідси – концепції прав людини, громадянського суспільства і правової держави.

Правова і політична ідеологія періоду абсолютної монархії (сер. XVI – др.пол. XVII ст.) розвивалась під впливом двох тенденцій. Перша полягала у протистоянні королівського абсолютизму і феодалного сепаратизму. Закінчення релігійних війн (католиків і протестантів) та утворення централізованих держав до початку XVI ст. означало завершення боротьби між папською курією та світською владою королів на користь монархії. Однак посилилось протистояння між королем і феодалами, які прагнули обмежити королівський абсолютизм і зберегти незалежність від королівської влади. У той час, однак, саме королівський абсолютизм об'єктивно сприяв розвитку нових (буржуазних) відносин та створенню націй, єдиного ринку. У Франції, наприклад, феодалний сепаратизм обґрунтовували тираноборці, а ідею централізованої держави сформулював Ж. Боден у доктрині державного суверенітету.

Друга тенденція проявилась у концепціях раннього комунізму. Це було зумовлене розчаруванням у можливості реалізації принципів формальної рівності, індивідуальної свободи, приватної власності, які принесли звільнення від експлуатації. Тому виникають концепції соціального порядку, протилежного існуючому, де є спільне майно, соціальна справедливість і соціальна рівність.

Переважно цей період подають з великими скороченнями і зводять до процесу використання Церквою окремих фрагментів античної думки. Разом з тим гносеологічне походження, родовід доктрин Середньовіччя і їх окремі ідеї виходять поза межі античного світу.

Насправді це був час, коли: християнська доктрина була офіційно визнана багатьма правителями; одночасно існувала боротьба за владу між світськими правителями і представниками Церкви; виникали ідеї боротьби проти Церкви, проти насильства феодалів, ідеї боротьби міщан за свою незалежність, за новий тип господарювання; зароджувалися ідеї новітньої політичної думки.

Європейська правова і політична думка зазнала впливу *ісламу* та *Візантії*. У першій половині XIII ст. у результаті нападу монголів Європа навіть зіткнулася із Сходом. Саме на Сході можна побачити ідейні зв'язки антицерковних доктрин Середньовіччя. Адже саме звідти джерела *аріанізму*, найширшого руху опозиції, який потряс фундамент Церкви. На Сході зародився *маніхеїзм*, який навчав людину на протигагу Церкві – почуттю власної гідності та самостійного управління своїм релігійним життям. У світі ж ісламу бере свій початок латинський *авероїзм*, найстрашніша загроза догматичної філософії.

Близько 320 р. у Александрії католицький священник Арій стверджував, що наука Церкви про Святу Трійцю містить помилки, які не відповідають світовому природному порядку. Погляди Арія, які знаходили прихильників серед широких верств, виражали протест проти християнства як нової доктрини пануючих, так і проти нової церковної організації, яка значно відрізнялася від раннього християнства.

Грізною опозицією пануючого у Візантії устрою були творці маніхеїзму. Вони відкидали все земне, відкидали дійсність, засуджували суспільні інститути, правові і політичні інститути, бачачи у них прояв вічного зла. Осуд матеріальної сторони життя довів прихильників маніхеїзму до відкидання власності, пропагування вбогості, закликів до утримування від всіх благ цього світу.

Як вже зазначалося, розвиток правових і політичних вчень у пізньому середньовіччі відбувався під значним впливом аристотелівської концепції. Праці Аристотеля були відомі і раніше. Але у XII ст. поворот до давнини набув значного поширення на Заході. У той час почали перекладати на латину грецькі оригінали праць Аристотеля. У середині XIII ст. було перекладено і „Нікомахову Етику”, „Політику”, де порушувались політичні проблеми. Аристотелізм надавав філософське обґрунтування відбудові авторитету монархії, що на той час була дуже актуальною.

У середньовічному аристотелізмі бачать дві тенденції: 1) християнське відродження ідей Аристотеля Хомою Аквінським та 2) відродження його ідей арабським філософом Ібн Рошем (Аверос), який жив у XII ст. у арабській Іспанії. Напрямок назвали авероїзмом.

Аверос пояснюючи метафізичні праці Аристотеля, доходив до висновків, які суперечили Коранові. Він висловлював думку, що віра і філософія належать до різних площин, які не перетинаються, що віру не можна перетворювати у науку.

У XIII ст. погляди Авероса були вже відомі на Заході, зокрема у Парижі, де

дискутували з приводу авероїстських ідей. Предметом дискусії була теза, що не існує особистого безсмертя, що після смерті душа людини поєднується з душею людства, тільки все людство як цілість володіє безсмертям. Людина повинна прислухатися до голосу природи. Добродієність – це тільки те, що узгоджене з природою.

Тези авероїстів про перевагу необхідності над вільною волею людей, відкидання індивідуалізму обґрунтовували концепцію переваги загалу над одиницею. Однак, не всі зробили з цього настільки радикальні висновки, як Марсилій Падуанський, який говорив про суверенітет народу.

Ідея безсмертя загалу у спрощеній версії наближалася до роздумів над безсмертям держави, яка існує, хоч змінюються правителі, вимирають покоління жителів. Звідси акцент на невідчужуваності суверенних прав держави.

Занепад і слабкість політичних структур V-VIII ст. на Заході сприяли амбіціям Церкви. Папи і духовенство робили спроби керувати, контролювати починання правителів, надавати церковному праву значення державного права. Разом з тим і правителі робили спроби панувати над Церквою, усуваючи і навіть страчуючи священнослужителів.

Священнослужителі розвивали думку про непідпорядкування негідному правителеві. У Іспанії єпископ Ізидор (VI-VII ст.) стверджував, що грішний король не є королем. „Будеш королем, якщо поступатимеш справедливо, якщо ж ні, то королем не будеш”. А управляти справедливо для нього означало дотримуватись Божого права, охоронцем якого і є Церква.

Таким чином, християнський правитель одержує свою владу з Божої волі, але підлягає контролю не лише з боку світських можновладців, але й духовних.

У сфері правових уявлень виникла засада *персоналізму права*. Причиною цього була етнічна неоднорідність держав, у яких народи прагнули до збереження своєї окремішності. Кожен керувався своїм правом. Існував *правовий традиціоналізм*, який виходив із переконання, що правила людської поведінки вічні, їх ніхто не творить, люди їх успадковують із традицій предків. Тільки старе право є добре і тільки тому, що старе. Персоналізм добре з цим узгоджувався, бо кожен керувався правом, яке успадкував від предків. У IX ст. персоналізм права занепадав, уступаючи місце *територіальному праву*, яке зобов'язувало всіх на території держави. Однак, традиціоналізм був живучим і надалі утримувався примат давнього звичаю над новим правом.

З кінця XI ст. у Північній Італії відновлено дослідження кодифікації Юстиніана. Осередком досліджень стала Болонська школа. Після встановлення мовного змісту кодифікації, зайнялися правовою інтерпретацією. Виникла *школа глосаторів* (Ірневій, Ацо та ін.), тобто правників, які коментували римське право протягом 1100-1250 рр. Їх робота була підсумована Акурсієм у *Glossa Ordinaria*.

На середньовічного монарха переносили юстиніанівські поняття про владу імператора. Імператор в їх розумінні – володар світу, керівник над Церквою.

У національних монархіях римське право викликало несприйняття, бо нівечило старі звичаї. А із централізацією держав, монархи почали підтримувати вивчення римського права в університетах, використовувати знання правників, які його навчали, в управлінні і у судах. Юстиніанівський зразок імператора був показовим для монарха. На межі XII-XIII ст. університетська юриспруденція насичувала вивчення римського права змістом, запозиченим із матеріалів сучасності (право звичаєве різних країн і міських комун, ленне право).

Другим комплексом університетських досліджень було канонічне право.¹ Наука канонічного права мала міжнародний характер. Серед каноністів були представники різних народів, зосереджені у трьох головних школах: паризькій, болонській, англо-норманській. Погляди каноністів вплинули на світську теорію репрезентації (представництво), на тезу про невідчужуваність суверенних прав держави, на концепцію особи – суб'єкта права, на розвиток світського процесуального права, на світське кримінальне право, на інститути подружжя та ін. У XIII ст. правники вивчали римське і канонічне право, що були підставою університетської науки права протягом багатьох століть.

У XII ст. у багатьох країнах почався процес відродження авторитету монархії. Для подолання партикуляризму з метою централізації держав треба було сконцентрувати владу в одних руках – зосередити її в руках короля.

До того ж свідомість людей того часу потребувала символу, і ним став правитель.

З'являються також патріотичні гасла про оборону країни (військовою силою) або непрямо (через сплату податку). Ці процеси стали ідейною передумовою розвитку доктрини суверенітету держави. На цій стадії незалежність країни та ідея влади короля, яку він мав від Бога, ще становили одне ціле.

Ніхто, крім Бога, не може судити короля, „над королем нема нікого вищого, крім Бога”. Порівняння влади короля з владою Бога підкреслювало її характер як влади ніким не обмеженої і ні від кого не залежної. Король править королівством так, як Бог світом: „То є та ж сама влада”.

На переломі XII-XIII століть модель вже стала іншою. Вивчення права Юстиніана дозволило побачити ідеальну модель суверенного володаря у римському імператорові. І тепер визнають, що влада короля рівна імператорській. „Король є імператором у своєму королівстві”. Це була новіша формула від простих декларацій

¹ Згодом до римського і канонічного права в університетах Європи додається вивчення природничого права.

незалежності („Нема нікого вищого над королем, крім Бога”). Обидві формули служили тезі про повну свободу країни. Але стара формула виходила із заперечення (Нема нікого вищого), а нова давала позитивний виклад повноважень правителя (король має стільки прав, скільки їх має імператор).

За зрівняним з імператором королем, заснована на римському праві доктрина визнавала суверенні права (*iura maiestatis*):

- 1) призначає і усуває уряд (спрямоване проти пожиттевості іноді і спадковості та безвідповідальності урядників);
- 2) є найвищим суддею, рішення якого є остаточним і оскарженню не підлягає (проти імунітету суду) бо король – джерело справедливості;
- 3) тільки король має право ведення війни: окрема особа не може самостійно ні визначати справедливість, ані вести приватні війни;
- 4) король має право на публічну казну і право збору податків (Це право ламало традиційні погляди, що король має свій домен для того, щоб не посягати на майно підданих, та що податок є чимось надзвичайним, що його можна або взяти силою, або випросити. Проникає думка, що податок не є даниною невольника, а патріотичним обов’язком громадянина, який таким способом підтримує країну);
- 5) король має право законодавства. І раніше правитель був джерелом справедливості, але це розумілося швидше так, що він повинен дотримувати старого права, а не творити нове. Тепер на короля перенесено юстиніанівські тексти про імператора як живе право і про волю правителя, яка має силу права. Виникають такі тези, що „не народ володареві, а володар народів дає право” (Фредерік Барбаросса – Німеччина, XII ст.);
- б) за королем визнавалися ще й інші *суверенні права*: заснування університетів, зняття *infamia* (безчестя), узаконення позашлюбних дітей та ін.

Іноді серед *iura maiestatis* з’являлись повноваження, яких пануюча думка не могла схвалити і які демонстрували тенденції абсолютизму, наприклад, право втручання короля у сферу приватної власності незалежно від потреб держави чи ін.

Перелік повноважень правителя розширювався і доктрина залишила можливість доповнення їх переліку новими прерогативами. Єдність (цілість) цих прав складала суверенітет держави, яку представляв правитель. Поступово в доктрині вдосконалювалася теза про те, що єдність (цілість) суверенних прав короля, які визначають статус королівства, є невідчужувана; ці права поєднані з особою короля та не можуть бути від нього відділені.

Перші кроки відокремлення королівства від особи короля зустрічаємо вже в XI ст. У XIII ст. щораз частіше чути твердження, що лише королі змінюються, а держава („корона”, „тіло королівства”) триває. Король є опікуном, адміністратором, чоловіком Корони і зобов'язаний дотримуватись її прав, не обмежуючи і не зменшуючи їх обсягу.

Протягом XI-XIII ст.ст. у політичній літературі розв'язуються такі чотири політичні ідеї: дуалізм влади; договірний характер устрою; феодалне підданство; феодална концепція права.

1. Ідея дуалістичного устрою була новою. Для прийняття її Захід відкинув концепцію влади короля, що поєднував світські і духовні повноваження, характерну для вчення іудеїв, римської і візантійської думки. Натомість почали запроваджувати думку про відокремлення світської і духовної влади.

Питання відокремлення духовної сфери від світської, духовної влади від світської викликало спори стосовно компетенції.

Загалом виділилось два напрями стосовно цієї проблеми у вченнях XI-XIII ст.ст.: 1) верховенство Папи над світською владою (папалісти або капоністи); 2) обмеження і навіть виключення втручання Папи у коло світських справ (легісти).

У Середньовіччі ніхто не сперечався про божественне походження влади та її етичний характер, а відтак, головним обов'язком правителя було дотримання засад справедливості і доцільності, зафіксованих у праві, а передовсім у звичаєвих нормах.

Різною проте була оцінка монарха, який поступав не у відповідності із правом і справедливістю. Папалісти вважали, що несправедливий монарх перетворювався у тирана, якого належало дискваліфікувати, одночасно звільнивши підданих від підпорядкування такій владі.

Апологети світської влади, посиляючись на Божественний характер влади, вимагали безоглядного послуху і підпорядкування.

Від прихильників папалізму походить думка, що джерелом влади є народ, а Бог її тільки схвалює. Відтак, світська влада має підпорядковуватись Церкві (Церква як зібрання загалу).

Із цього аналізу джерел світської влади у XI ст. монах Мейнгольд творить свою політичну концепцію. По-новому інтерпретуючи юстиніанівський *Lex Regia* /право корони/, який до того часу розуміли як остаточну і безповоротну передачу влади імператорові. Мейнгольд переконаний, що народ єдиний і справжній суб'єкт влади, ніколи не віддасть панування тиранові, а лише особі, яка відрізняється етичними рисами, а відтак гарантує справедливе правління і захист від свавілля.

У доктрині Мейнгольда правитель перестає бути намісником Бога, він є виконавець волі народу і навіть слуга народу. Народ зберігає за собою право

відкликання монарха. Тут *Lex Regia* – є видом двосторонньої угоди з перевагою ролі народу, який контролює свого правителя. Обов'язок підпорядкування народу зумовлений взаємним зобов'язанням монарха поступати справедливо.

Ця смілива концепція Мейнгольда про суверенітет влади народу однак не знайшла розуміння у його сучасників.

Ян із Сальсбері (середина XII ст.) у своєму трактаті *Policraticus* стверджував, що монарх одержує силу панування за допомогою Церкви, яка володіє повнотою влади, а отже, розпоряджається світськими і духовними повноваженнями.

Концентруючи свою увагу на межах влади правителя, мислитель стверджує, що монарх не має права свавільно поступати, оскільки покликаний реалізовувати справедливість через дотримання права. Монарх від тирана відрізняється ставленням до права. Монарх панує згідно з правом. Тиран своїм свавільним урядуванням перетворює підлеглих на невільників. Монарх – образ Бога на землі. Тиран – уособлення гріха, який заслуговує на знищення. Таким є наказ справедливості стосовно правителя, який порушує право.

У XIII ст. кожна доктрина обґрунтовувала єдине і неподільне правління Церкви над світом, відходячи від дуалістичної ідеї влади.

Прихильники світської влади боролися за її повну самостійність та верховенство: піддані повинні підпорядковуватись будь-якій світській владі, а опір навіть грішному правителю є безбожним.

Вчення про монарха на Заході розвивалося під впливом різних елементів. Так, – у *Саксонському Зерцалі* (перша половина XIII ст.) йдеться про право опору неналежному правителю; відомою була ідея, яка походила від *римських юристів*, про те, що єдиним джерелом влади є народ, який своєю волею передає силу правління імператорові; – існували ідеї про невідокремленість інституту королівського урядування від особи, яка здійснює владу (*германська традиція*); – Церква визнавала Божественність королівського правління, одночасно схвалюючи династичні права, турбуючись, щоб особа, яка претендує на трон, відповідала курії (*християнство*); – але поряд із впливом романських, германських, християнських елементів на формування уявлень про становище світської влади, позначилися *візантійські устрій і вчення* (все частіше правителів називають „святіший”, „святий”, а його радників прирівнюють до апостолів, наголошують на необхідності згоди світського правителя при виборі глави Церкви).

Тоді ж законник Гуго стверджує про потребу участі імператора у виборах Папи. Він сприйняв концепцію подвійної влади над християнським світом, але розглядаючи взаємні стосунки між владами, віддає перевагу владі імператора, що видно із такого образного порівняння: король є прирівняний до Бога, а єпископи символізують особу Христа – звідси їх залежність від світської влади.

Якщо ідея дуалізму викликала спори, то наступні три ідеї Середньовіччя були сприйняті і не викликали суперечок. До середини XIII ст. розповсюдженим поглядом було те, що устрій суспільства організований і працює, спираючись на політико-правові інститути, які є запереченням природного порядку. Вважалося, що існує виразна суперечність між зобов'язуючим суспільним устроєм і природним порядком, якому не відомі матеріальні і суспільні відмінності.

2. Грішна поведінка людей покладала край щасливому бездержавному існуванню. Природний порядок був замінений *договірним устроєм*. За Сенекою Середньовіччя повторювало, що амбіції і жадання панування зруйнували природний порядок.

Це були елементи стоїцької концепції, які у примітивній формі проникли до християнської доктрини, далі без великих змін проіснували до часів *Хоми Аквінського* (1226-1274). Він замінив стоїцькі ідеї змодифікованою доктриною Аристотеля. Природний характер державної організації і суспільну нерівність філософ трактував як наслідок природжених властивостей людини, а не наслідок угоди. Доктрина Аристотеля у інтерпретації Х. Аквінського обґрунтовувала ідею, що зобов'язуючий суспільно-політичний порядок не є результатом гріха, а навпаки – найвідповідніша організація, яка відповідає природі людини.

Згідно з офіційною доктриною, договірний порядок має божественну цінність. Політико-правові установи згідно з волею Бога, повинні виправити і спрямувати схильну до гріха людську натуру. У вступі до книги прав Нормандії (*Summa de legibus Normaniae*) – XIII ст.: Бог покликав земну владу і наділив правами, щоб вгамувати грішні прагнення людей, що творять неспокій і хаос.

Отже, нагадування про втрачений природний порядок без приватної власності, панування і рабства могло легко в очах експлуатованих мас викликати незадоволення існуючим устроєм. Щоб цього не сталося у другій половині XIII ст. було залучено ідею про договірний (умовний) характер зобов'язуючого устрою.

Якщо дві попередні ідеї були успадковані думкою Середньовіччя з минулого, то дві наступні, про які йтиме мова – були результатом феодалних відносин. Ідея підпорядкування та феодална концепція права формувалися від X до середини XIII ст.

3. У другій половині XIII ст. у збірнику звичаїв уже зафіксовано звільнення васала від послушенства сеньйорові, якщо той закликає його до війни із королем. Тут йдеться про суверенного короля, який приймає рішення, що пов'язують всіх підданих держави.

Врешті уявлення про короля як найвищого сеньйора над васалами було усунено і замінено уявленням про короля, який має загальну публічно-правову юрисдикцію над усіма підданими. Це визнавали і дослідники ленного права. Так, французький

правознавець XIII ст. Жан Бланот писав, що «ті, які не є підпорядковані королю на підставі ленного права, є однак під владою короля на підставі природної юрисдикції, яку король має у своєму королівстві».

4. Модифікація ідеї лояльності співпадає із зміною поглядів на тему права. Бо концепція феодального права суперечила романістичній доктрині як і ідеї суверенітету. Думка, що право є свідоме рішення, прояв волі суверенного органу суперечила феодальній концепції. Згідно з нею правом є звичаї, а законодавча діяльність зводилася до кодифікації звичаїв. Видання нових правових норм могло мати місце лише за умови їх узгодженості зі звичаями. У Декреті Граціана (*Corpus juris canonici*) написано, що нові права повинні мати підтвердження у зобов'язуючих звичаях.

Англійський суддя XIII ст. Генріх Бректон, розкриваючи феодальну концепцію права, також віддає перевагу звичаєвому праву; стверджує, що монарх підлягає лише Богові та праву. Управління всупереч праву є гріхом. „Нема монарха там, де шириться безправ'я”. Порухення права королем могло викликати розгляд питання на раді, відмову послуху, позбавлення його трону і навіть страту тирана.

В кінці XIII ст. вже переважає погляд про свідоме творення права, яке конкурує зі звичаєвим правом. Визначальну роль тут відіграло *римське право*, яке вивчають після шести століть забуття. Завдяки Дигестам середньовічні юристи пізнали методи, ясність і лаконічність римського права. Зростання державницької свідомості зменшувало значення локальних звичаїв на користь загальнозобов'язуючих норм, що запропонувало римське право. У ньому знаходили свої аргументи як прихильники абсолютизму монарха, так і верховенства народу.

Церковна наука права дуже відрізнялася від світської. Якщо *каноністи* захищали позиції Церкви, спираючись на феодальний порядок, то *легісти* виступали на захист світської влади і міщанства.

Каноністи обґрунтовували існування феодальних установ Божою волею, традицією і звичаєвим правом. Легісти приписували велике значення правотворчій діяльності світської влади, трактуючи позитивне право як головний елемент формування суспільних відносин.

Для легістів джерелами права були: справедливість (*iustitia*) та правильність, слушність (*aequitas*). Якщо ідея правильності (слушності) буде характеризувати волю і людські цілі – можна буде говорити про справедливість, уособленням якої є норми писаного і звичаєвого права. Приймаючи справедливість як джерело права, вони перетворили юриспруденцію в етичну дисципліну.

Для професорів Болонського університету справедливість була найвищою моральною цінністю, а юриспруденція – наукою про неї та про мистецтво її застосування. І якщо зовнішній вираз справедливості – право підлягає різним змінам,

приспосовується до змінних умов життя людей, то справедливість – ідея стабільна і незмінна.

Від римських юристів легісти запозичили поділ права на *ius naturale*, *ius gentium* і *ius civile*. Однак були ускладнення з суттю природничого права. Легісти вважали, що це право є незмінне і має найвищу силу. В той час каноністи вважали право природне – Божественним правом, таким, що міститься у святих книгах. Вчений-юрист Ацо перелічив різні погляди стосовно розуміння природничого права свого часу: 1) це природний інстинкт, спільний для всіх живих істот; 2) загальні засади, які лежать в основі всієї правової системи, сформульовані людьми; 3) Божественні норми, що містяться у Старому і Новому Заповіті; 4) наказ дотримання і виконання укладених угод.

Концепція волевстановленого права легістів суперечила теологічно-феодалному уявленню про верховенство звичаєвого права. Захисники сильної світської влади не сумнівалися у домінуючій ролі волевстановленого права. Але професори Болонської школи по-різному розуміли ставлення влади пануючого до народу. Одні висловлювалися про передачу влади імператорові без будь-яких обмежень і назавжди. Інші ж, захищаючи права народу, доводили, що він має постійне право відкликання правителя. Перші (Плаценті зокрема) говорили, що народ позбувся і всіх прав, і можливості впливу на творення волевстановленого права. Натомість інші (Ацо, Хуголінус) стверджували, що тільки народ є сувереном і може будь-коли позбавити влади імператора, який є тільки тимчасовим його представником.

У системі каноністів поряд із Божественним правом, яке ототожнювали з природничим правом, існували тільки норми, натхненні Богом. Як аксіому вони приймали те, що звичай – єдине джерело людського права. Граціан у своїй праці, яку називали Декрет Гроціана, виклав систему, у якій поділяє право на Божественне (яке є природним правом і міститься у Старому Заповіті та у Євангелії) і людське (це звичаї). Основний зміст природничого права (*ius naturale*) у „золотому правилі”: поступайте з іншими так, як хочете щоб поступали відносно вас. *Ius gentium* – норми, узгоджені зі звичаями всього людства; обсяг зобов'язуючої сили *ius civile* визначають звичаї держави.

Щоб мати силу норми волевстановленого права повинні бути ратифіковані звичаєм. Інакше вони втрачають силу.

Свобода, будучи наказом природничого права, повинна міститися і в нормах позитивного права, і фактично реалізовуватись.

У каноністів відомі також інші варіанти розуміння природничого (Божественного) права: правда (*veritas*) та *ratio*. *Veritas* – писані основи природничого права; *ratio* – основи неписаних норм природничого права.

Іноді зустрічаються думки про існування кількох видів Божественного права, а природне право є одним із них. Однак, переважає ідентифікація основних засад природничого права і Божественного права. Це узгоджувалось із ідеєю, що Бог ідентичний з найвищою творчою природою.

Основною рисою природничого (Божественного) права було його верховенство над людським волевстановленим правом. Христос говорив про себе як про „Правду”, а не про „звичай”. Відтак звичаї повинні поступитися Божественному (природничому) праву.

Виникають спроби пояснення природного права, джерелом якого виступає природний розум, зокрема Цицероном. Таке тлумачення також базується на *Corpus iuris civilis*, де використано *стоїцьке ratio*, як джерело права. Відтак, право походить від природного розуму, а тому розумний монарх не може помилятися. Правитель є інтерпретатором раціонального вищого порядку, що окреслює зміст людських прав, він носій природного людського права.

У XII-XIII ст.ст. ще існував правовий традиціоналізм. Ленне право виключало можливість заміни звичаю законом. Звичай південноіталійських міст (Салерно, 1251 р.) підкреслювали, що „закон є святою санкцією, але звичай – святіша санкція, і там, де говорить звичай, закон мовчить”.

Однак, у науковому римському і канонічному праві, де правитель (імператор та Папа) виступає „паном права”, - навпаки, підкреслюється примат закону перед звичаєм. У юстиніанівських текстах не було однозначності: то закон має підкоритись звичаєві, то вимога щоби звичай не керував законом (Ірнерій, Плацентин).

Серед каноністів подібну думку висловлював Граціан. Але це не було реалістичним, бо слід розрізняти звичаї у державі та звичаї у Церкві.

Разом із піднесенням ролі звичаю в правовій науці акцентується на ролі народу як творця звичаю. З Дигестів видно, що народ передав усі свої права імператору. Тепер починають задумуватися, чи був той акт остаточним і безповоротним.

Глосатори початків XIII ст. (Ацо, Хіголінус) стверджували, що народ не віддав монархові своєї влади, правитель є тільки уповноваженим представником (*procurator*) народу. Імператор не має влади більшої, ніж цілий народ. Його влада переважає тільки над кожною окремою особою з народу. Таку ж тезу побачимо у XVI ст. в гугенотській літературі, зокрема в трактаті „Права проти тиранів” Юлія Брута.

Співвідношення права, створеного монархом (закон) і народом (звичай) виражалось у визнанні, що перевагу одного чи іншого висловлено у загальному правилі: *lex posterior derogat legi priori* (наступний закон ліквідує попередні). На практиці ця теза вчених-правників не давала повної відповідності. Бо пізніший закон ліквідував кожен суперечний з ним звичай, а пізніший звичай ліквідував закон лише за визначених умов: 1) щоби не було помилки стосовно закону, якого

ліквідував звичай; 2) закон міг бути ліквідований звичаєм, якщо у його тексті виразно виключалося створення протилежних звичаєвих норм. Закон за один раз міг ліквідувати давні звичаї, а звичай набирив сили подалу. Однак, незалежно від наукових теорій, багато законів у Середньовіччі залишилися на папері, а звичаїв, до яких звикла свідомість, витримали не одну дерогацію законами.

Обидві системи права – римське і канонічне – підкреслювали вищість публічної користі над користю приватною. Одночасно, стверджували, що привілей, якого надають заслуженим особам, є публічною користю, бо стає прикладом і заохоченням для інших.

Однак, наголошувалось, що привілей не може завдавати шкоди загальному праву і загальній користі і тому правитель може відкликати привілей з міркувань "публічної користі", незважаючи на непорушність наданого привілею.

Завдяки університетській правовій науці римське право значно впливало на розвиток правових норм і на правничу практику. Але як цілість, римське право застосовувалось у ролі субсидіарного, тобто в тому випадку, якщо норми королівського права чи звичаєвого права не могли вирішити спір. Це стосується Південної Франції, частково Італії, пізніше Німеччини.

Правова наука визнавала за правителем право змінювати давні звичаї, зробила його господарем позитивного права. Але постало питання чи пов'язаний правитель позитивним правом, тобто нормативними актами, які сам видав чи його попередники, чи звичаями, яких не змінив своїми законодавчими актами. Така пов'язаність була б міцніша, ніж пов'язаність природним правом.

В римському праві знайдено різні тексти. З одного боку правитель був "живим правом", а його волі надавали силу права, тобто звідси будь-яке розпорядження правителя є правом, незалежно від його відповідності чи невідповідності зобов'язуючим загальним нормам. З другого боку, згідно із Кодексом Юстиніана володар визнається пов'язаний правом.

У правовій доктрині переважив погляд: монарх є пов'язаний позитивним правом при урядуванні. Але ця пов'язаність – лише моральна (без санкції). Вже згаданий вище Генріх Бректон, який писав про право Англії твердив, що король повинен бути "під правом" (*sub lege*), що урядувати повинно право, а не воля короля. Однак, покарання невідповідного короля – справа Бога. Піддані можуть тільки просити про зміну, але не дискутувати про вчинки короля (*fact regis*) чи чинити опір.

Видатними представниками пізньосередньовічних правових і політичних учень були вже згаданий Хома Аквінський, а також Марсилій Падуанський, Вільям Оккам, Данте Аліг'єрі та ін.

У концепції Хоми Аквінського держава виникає від того, що люди від природи є суспільними істотами. Кожна держава творить своє право, що і є виразом її

суверенності. Основною засадою природного порядку є ієрархія: те, що нижче має підпорядковуватися вищому. Природна нерівність людей має знайти свій вираз і в політичній ієрархії, на вершині якої – *найвища влада*.

Формально визнаючи аристотелівський поділ на три добрі й три недобрі устрої, Х. Аквінський віддає перевагу монархії, в якій монарх, що "турбується про народ і представляє його", найкраще гарантує єдність держави. Мислитель визнавав потребу сильної, зосередженої в одних руках, абсолютної влади правителя.

В національній державі визначальною є саме сильна влада монарха. Але сила монарха сприяє виродженню його влади, вважає Х. Аквінський. Король контролює всю управлінську ієрархію, не пов'язаний примусом права. Але якщо він править несправедливо, то підлеглі, згідно із природним правом, мають право опору, який не вважається бунтом.

Х. Аквінський дав загальну характеристику тирана. На його думку, це правитель, який нелегально здобув владу, а також легальний, який використовує владу для своєї користі, а не для загального блага.

Згідно з концепцією *Марсилія Падуанського* (біля 1275-1343), викладеною у праці "Defensor pacis" ("Захисник миру"), для дотримання спокою функції примусу мають бути зосереджені в одних руках. Уряд ні з ким не може ділити влади встановлення і застосування примусу, бо інакше держава розпадається. Уряд має монополію на адміністративне функціонування, судочинство. Влада абсолютна. Така розстановка була спрямована проти привілеїв церкви і шляхти. Виборна монархія – найкраща форма правління, бо народ завжди може обрати кращого, тоді як при інституті спадкового правителя це не завжди вдається.

Проте навіть монархічний уряд не міг бути тиранічний, оскільки він – охоронець і виконавець права. А право творить народ.

За М. Падуанським поділ на окремі країни є природною необхідністю: відокремлення географічними кордонами, відмінності в мові і звичаях – обґрунтовує велику кількість країн. В кожній спільноті є найвища влада, яка не визнає зверхності: народ-законодавець.

Випереджаючи мислителів Нового часу М. Падуанський головною рисою суверенітету визнав право встановлення прав (законів), законодавчі повноваження. І це право він визнав за всім народом держави. Обґрунтував цю незвичайну тезу аргументом, що люди швидше дотримуються закону, який вони самі встановили. Воліють навіть гірше право, якщо вони створили його самі. Законодавство народу забезпечує більшу ефективність норм. Загал краще може розпізнати загальне добро та енергійніше його прагне, ніж одиниці чи групи, які схильні бачити партикулярну користь.

Народ-законодавець має ще й інші права: встановлює (вибирає) уряд; контролює

уряд; коректує його, коли той недобре управляє, може його змінити, регулює вибори до Великої ради – виборного представницького органу, скріплює прийняті нею закони. Тобто уряд "інструментальна або виконавча" складова держави. На цій підставі М. Падуанського називають піонером теорії розподілу влади. Але в класичній теорії виконавча гілка стоїть поряд з законодавчою гілкою, а у М. Падуанського законодавча над виконавчою.

Ухвалювати право не обов'язково мусить весь народ, а "значніша частина" (*valentior pars*) народу. Ця частина є значніша "кількістю і якістю": якість (політична активність, громадські чесноти тощо) не може переважати над кількістю, обидві вони йдуть в парі.

Експерти, які готують закони, переваг над народом не мають. Бо сили праву надає схвалення його народом.

Пристосовуючи теорію суверенітету народу до дійсності Марсилій Падуанський висуває ідею делегування суверенних прав народу урядові. В певній частині чи на деякий час народ може передати право законодавства урядові. Суверенне право вибору уряду може бути передано колегії виборців (у Німеччині – цісаря обирала колегія князів – виборців).

Еволюція веде до виникнення "ідеального громадянського суспільства або держави", стверджував М. Падуанський. Тільки в державі, а зовсім не в сім'ї чи суспільній общині, виникає власне *політична влада*. Влада людська одна може надавати праву примусовості, що є юридичним атрибутом людської влади. Закони базуються на волі законодавця, а не тільки на розумі, як це було в античності.

Людські закони з одного боку – регулюють відносини в державі, є суддею справедливості і загальної користі, а з другого боку – мають завдання утримувати людську владу від сваволі та пристрастей, тобто контролюють здійснення влади правителем на основі права.

У Другому трактаті – "Defensor minor" («Захисник меншості») – правитель ототожнюється із законодавцем. Основна формула тут: людський законодавець чи правитель їх владою. Якщо народ передав свої повноваження творити закони (свій суверенітет) правителеві, то можна вважати, що останній ним володіє. Правитель і тут встановлений владою людського законодавця, але, одночасно, він і посланець Бога.

М. Падуанський притримується формули античних римських юристів: "народ – суверен". Влада правителя, який є посланцем Бога вже не підконтрольна народові. Народ позбавлений законодавчих повноважень і права вибору уряду. У праці "Defensor minor" вже йде мова про імператора як законодавця. Це пов'язують з тим, що М. Падуанський став на той час залежним від Людовіка Баварського.

М. Падуанський випередив Н. Макіавелі, акцентуючи увагу на засобах і техніці

урядування, Т. Гобса – у ідеї суспільного спокою, охорона якого належить монополізованому уряду, що зупиняє анархічні виступи окремих осіб чи груп, Ж. Бодена – у визнанні, що право видавати закони є суттю суверенітету, Ж.-Ж. Руссо – у визнанні найвищої суверенності за народом-законодавцем, який контролює уряд, твердячи, що народ краще бачить загальний інтерес та енергійніше його охороняє. Проте, відрізнявся від Руссо тим, що допускав делегування суверенних прав. Його теза про суверенітет народу не є чисто полемічною і спрямованою проти Папства як про це часто твердять в науці. Адже, істотними рисами права він вважав походження його від легітимного законодавця, та примус, а це початки позитивізму.

Англійський філософ *Вільям Окам (1290-1350)* не прийняв тези про суверенітет народу: спільнота – лише первинне джерело влади. Якщо люди її добровільно встановили, то не можуть владу у володарів відібрати. Тобто, народ лише джерело влади, але не носій.

XIV-XV ст.ст. принесли дальший поступ в об'єднанні та централізації держав. В нових політичних доктринах основне місце займає патріотизм. В цей період йшлося і про необмежену владу короля. Визнано, що вона має бути справедлива, але не допускалося жодних санкцій стосовно уряду: ні через контроль парламенту, ні через опір чи вбивство тирана. Тираном не є правитель, який недобре урядує, але піддані, які бунтують, зрадники, що повстають проти правителя. Гарантією доброго урядування є тільки моральні чесноти короля. Йшлося про безоглядний обов'язок підпорядкування, про повну владу короля над особою і майном підданих, про святий обов'язок оборони королівства, який стосується всіх, без будь-яких привілеїв.

Обґрунтовували династичне правління (безперервність, вічність влади): ніхто не може усунути старшого сина короля від автоматичної наступності. Навіть він сам не може самоусунутись. Із смертю батька він починає урядувати. Звідси відомий вислів: «Король помер, хай живе король», який вперше прозвучав, коли помер Карл VI у 1422 р. Захисники єдиновладдя не цінували республіканської свободи. Вони віддавали перевагу безпеці і порядку.

Вже з XIII ст. парламенти давали станам можливість участі в управлінні, а королю – можливість порозуміння з активними силами суспільства і вирішення політичних проблем. Теоретичне обґрунтування представництва мало різні корені, зокрема, теорію юридичної особи. Фізична особа може діяти сама, а юридичній особі (державі) потрібний представник. Традиційно представником держави був монарх. У XII ст. це було звичайно і не викликало інших думок. Король не повинен був мати згоди підданих на представництво їх. Так само представники міст не потребували мандату, щоб їх представляти. З другої половини XII ст. з'являються представники міст і провінцій, які уповноважені на представництво (*plena potestas*¹). Інститут

¹ Plena potestas – представництво.

представництва відомий з римського права і застосовувався в судах середньовіччя (той, що віддав повноваження, пов'язаний зобов'язаннями чи правами, які в суді візьме на себе його представник). Тепер цей інститут застосовувався і в політиці. Правителі вимагали, щоби представники з місць володіли необмеженими повноваженнями. Це сприяло швидкості вирішення справ і забезпечувало від опору проти прийнятих рішень.

Депутати були представниками станів і територіальних одиниць. У парламенті король представляв державу, а депутати – складові частини держави.

В Англії, завдяки включенню короля до складу парламенту, однією із його трьох частин (король, лорди, територіальні одиниці) цей процес розпочався швидше. Вже на початку XV ст. англійський парламент порівнювали з Трійцею: творить єдність в трійці своїх частин.

Основною метою представництва було досягнення *консенсусу*, тобто згоди представників з найважливіших питань. Це було взято з римського права і в короткій формулі звучало так: „що стосується інтересу всіх, має бути зі всіма погоджене”. Але згоду всіх замінено згодою представників від всіх.

Справами, які стосуються інтересу всіх, визнано ті, які вирішують долю держави: нові і спірні закони; надзвичайні податки; війни і важливі міжнародні ініціативи; обрання претендентів на високі посади і т.д.

На практиці вплив парламенту залежав від розстановки сил між монархом і станами. В політичній теорії противники абсолютизму і захисники прав станів акцентували на потребі короля радитися з парламентом і співпрацювати зі станами. Правителів залишали господарювання в державі. Парламент короля не контролює. Монарх не зобов'язаний реагувати на поради парламенту. Нормативні акти, які видає парламент, не є правом без згоди на це правителя.

Із виданням *Glossa Ordinaria* Акурсієм дослідження римського права помітно ослабли. Знову вони відродилися школою права в Орлеані на початку XIV ст. Форми праці постгослаторів (коментаторів) розповсюдились по всіх країнах, які мали університети.

Коментатори сприяли пристосуванню римського права до потреб своєї епохи. Вони також наповнили свої дослідження римського права елементами, запозиченими із звичаєвого права міст, ленного права, королівських законів, міських статутів,

канонічного права. Використовуючи аристотелізм, етику християнства, номіналізм¹, вони надали своїм висновкам філософського забарвлення.

Коментатори прагнули проникнути у зовнішній механізм права, шукали його джерела, засади, функції; підкреслювали високу роль правової науки, прирівнюючи її до теології, стверджуючи, що вона є вершиною людських знань.

Разом із поглибленням теоретичного рівня, школа коментаторів пов'язувала правову науку (науку права) із практикою, а також з політичними потребами. Порушувалися, зокрема, проблеми як регламентувати зобов'язання, угоди, спадщину, в яких учасниками виступали особи і майно, що належали до різних правових систем. Коментатори розвинули теорію торговельних спілок, теорію *pacta nuda* у торговельному праві, право заповіту, інститут емфітевзису у феодалських відносинах, правові проблеми обміну і виробництва.

Стосовно політики коментатори цікавились проблемами обсягу суверенних прав монархів і міських республік, теорією репрезентації, тиранією і міжнародними відносинами (війна, репресалії²).

Вплив коментаторів був найсильнішим у Італії, але також був помітний і у Франції, Іспанії, Німеччині. На Заході лише Англія не підпадала під ці впливи. Бо її право на той час мало вищий рівень, ніж континентальне, формувалося під впливом судової практики королівських судів та доктрини визначних знавців звичаєвого права.

Європейському Середньовіччю в **Україні** відповідав період - **княжа доба** (IX-XIV ст.ст.), поділена на три етапи: для першого етапу (IX-XI ст.ст.) характерна відсутність чіткої ієрархії влади у Київській Русі, формування дрібних князівських держав, християнізація Русі; другий етап (XI-XII) характеризується концентрацією політичної і військової влади, єдністю адміністративної та судової влади. На цьому ж етапі бачимо роздроблення влади між родичами правителя, між князями, відбувається розподіл судової влади (світські і церковні суди). Так, у "Статуті святого князя Володимира, що хрестив Руську землю, про церковні суди" визначено місце церкви в державі; введено, зокрема, церковне судочинство; проведено розмежування судів єпископського і гродського; визначено також межі світської юрисдикції; перелічено пункти широкої юрисдикції церкви; відмова князя від втручання в справи церкви, які

¹ Філософія номіналізму обґрунтувала тенденції до індивідуалізму і проглядалася ще у XII ст., коли йшлося про одиницю, яка виступає проти всеохоплюючих великих структур, підкреслювалася роль людської волі у містицизмі; чи ересі висували поняття персоналізму та індивідуалізму. А концепція В. Окама (1290-1350) може вважатися попередником новітньої теорії суб'єктивних прав. Згідно з номіналізмом: норма досконалої справедливості є волею Бога і Бог завжди може змінити порядок природи.

² Репресалії – засоби примусу, що полягають у застосуванні однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави таких самих дій до її органів, громадян тощо.

були їй передані; поділ церковної і світської судової компетенції; було визнано патронат князівської влади над церквою; матеріальне забезпечення церкви у вигляді десятої частини від централізованої феодалної ренти та інших прибутків.

Як видно із тексту Статуту в Українській державі періоду княжої доби порушувались актуальні проблеми, властиві епосі середньовіччя у всій Європі. Так, у цьому документі визначено повноваження Церкви; розмежовано церковну і світську судову компетенцію, зазначено про патронат князівської влади над Церквою тощо. Тут влада світського правителя має верховенство.

На третьому етапі (XIII-XIV) – **Галицько-Волинське князівство**, де було здійснено централізацію влади, починає формуватися абсолютна монархія (князь Данило Галицький). Світська князівська влада підпорядковує собі церковну владу. Данило був коронований.

В Україні, як і у багатьох інших державах періоду Середньовіччя, зростання продуктивності хліборобства і скотарства, поширення ремесел, активізація торгівлі стали засадами формування державності. Відбувалося зростання міст; передача землі (власності князя) у володіння васалам. Запровадження християнства сприяло верховенству влади Володимира, “визволенню” Київської Русі від пут родоплемінних традицій. Володимир роздавав лени із зобов’язанням військової служби та організації оборони в ленах. Тривав процес концентрації політичної і військової влади. Розвивалися тенденції до формування абсолютної монархії. В концепції митрополита Іларіона бачимо заклики до єдиновладдя, зміцнення монархії, прагнення, щоб світська королівська влада підпорядковувала собі і церковну владу. Стосовно цієї проблеми в українській політичній думці існувало два головні напрями: I. згідно з традиціями Візантії визнавався патронат князівської влади над церквою (“Імператор є для церкви вищим володарем і охоронцем віри”); II. у Київській державі виникло церковне вчення про “богоугодного володаря”, в основі якого лежала ідея родового династичного князювання.

Отже, типова для середньовічної політики боротьба за панування в державі точиться між світською і церковною владою, яка і відобразилась в українській політичній і правовій думці того часу.

Церква в Київській державі прагнула піднятися над великокнязівською адміністрацією і стати об’єднуючим центром удільно-роздрібленої держави. Це знайшло своє концептуальне відображення у церковному вченні про “богоугодного володаря”, яке заклав *Ігумен Феодосій* (теологічна концепція богоугодного володаря). Відповідно до цієї концепції світські володарі не зберігають, а лише захищають “правовір’я”, стоячи на процерковних позиціях. Із послабленням політичної влади київських князів Церква підтримувала удільну систему. Пізніше, виступаючи за централізацію держави, представники духовної влади вважають можливою і необхідною централізацію держави, але під керівництвом Церкви. Феодосій

(Печерський), вважаючи служіння Богу вищим проявом людського буття, висуває програму духовного контролю над світською владою. Його побажання і рекомендації звернуті до князя Ізяслава Ярославовича. Ігумен – духовний вчитель князя, а князь – захисник монастиря.

Погляди Феодосія розвинув печерський диякон **Нестор** – творець головної ідеї першої православної церковної доктрини - *династичного князювання*, якою пройнята відома пам'ятка XII ст. "Повість врем'яних літ".

Нестор вважає, що благочестивий князь повинен слідувати настановам Церкви. Основною з них є настанова династичного князювання, згідно з якою кожен князь панує у своєму уділі. Така форма оголошується єдиною, встановленою Богом, формою правління. Єдність держави зосереджена не у великокнязівській владі, а у Церкві.

Іншу концепцію представляє творчість митрополита Київського **Іларіона** і зокрема "Слово про Закон і Благодать", де автор вихваляє князя Володимира, що хрестив Русь.

Закон – „Старий заповіт” – основою якого є „закон”, даний Мойсеєм. Закон звертається до біологічної природи людини. Благодать – „Новий заповіт” – священні книги християнства. Благодать звертається до духовної суті людини. Спочатку був даний закон, а потім – благодать. Спочатку тінь, а потім – істина. Закон притісняв Благодать як сини рабині синів вільної. „І побачивши, що діти її, християни, потерпають від образ іудеїв, синів рабського закону, звернулася вільна Благодать до Бога: вижени іудеїв разом із Законом і розсій їх між язичниками, бо що є спільного між тінню та істиною, іудейством та християнством?” Так як зникає Місяць із сходом Сонця, так „і Закон минув із появою Благодаті. І вже не тісниться людство у ярмі Закону, а вільно крокує під покровом Благодаті”.

Іудеї задовольнялись земним, християни – небесним, для них важливим є спасіння у майбутньому. „... римляни полонили Єрусалим і зруйнували його до основ. Тоді іудейство дійшло до загибелі, а далі закон як вечірня зоря згас й іудеї розсіяні були серед язичників, щоб зло не перебувало все разом”.

За Іларіоном християнство зрівнює рабів і вільних, старих і молодих, бояр і простолюдинів, багатих і бідних, тобто у християнстві закладені основи рівності.

Мудрість, мужність, справедливість князя Володимира, благочестивість, поєднані з владою, – ті риси, якими має володіти правитель за концепцією Іларіона.

Єдиновладдя служить опорою християнської віри, яка нероздільна з єдиновладдям (Закон і Благодать). Церква повинна служити державі і володарю. Великокнязівський централізм – опора східного православ'я. Єдиновладна монархія – на думку Іларіона – гарант єдності і сили держави. Тому завданням християнства є служити консолідації країни, стояти на охороні централізму. Іларіон пропонує

перетворити християнство з релігійної в державотворчу ідеологію.

Володимир Мономах також виступив за зміцнення великокнязівської влади, зокрема, у „Повчанні”, яке датоване 1096 роком. Володар у цьому творі – зразок досконалості.

Це Повчання, адресоване дітям, а також майбутнім правителям. В ньому автор вимальовує образ ідеального правителя – ідеального християнського володаря. Але це не є монарх з дарованими Богом повноваженнями (тип якого склався у Візантії та на Заході). Володимир Мономах закликає князів пам’ятати про обов’язки влади, про відповідальність влади за долю народу і землі. Хоч ще і дотримується уявлення про добрі справи як головну умову і засіб „спасіння”.

Однією із характеристик правителя є відчуття справедливості, мірилом якого є знання; він також повинен бути незалежним, а це передбачає вміння робити все. Князівська сила, справедливість і мудрість залежать від його знань та розуму. Правитель також має бути благочестивим, стриманим, справедливим, працьовитим, милосердним.

Даючи оцінку Повчанню Володимира Мономаха, дослідники зазначають, що воно вигідно відрізнялося від аморальних постанов, які відомих із світової політичної літератури щодо практики політичних відносин, і в тому, зокрема, його непересічне значення.

Серед інших українських мислителів середньовіччя – Новгородський архієпископ *Лука (Жидята)* мало не перший церковно-політичний діяч Київської Русі, який залишив свої твори. До нас дійшов твір „Поучение к братии” (Повчання архієпископа Луки до братії). Він ще не подає тих жорстких вимог до поведінки людини, виконання яких є обов’язковим для спасіння душі, як це було в книжників кінця XI-XII ст.ст., а оголошує основні принципи християнського вчення. У Повчанні – християнська етична проповідь початкового етапу утвердження християнства на Русі, коли на перший план виходила боротьба нового християнського світогляду із старим, язичницьким.

Данило Заточник XII-XIII ст.ст., автор «Слова», з яким він звернувся до князя Ярослава Володимировича, зачіпає такі проблеми: про захист князем свого народу від вельмож; про багатство й бідність; про те, щоб дотримуватися вимог до ідеального християнського правителя і за це одержати царство небесне. Центральною політичною ідеєю твору власне і є образ ідеального князя.

Автор прославляє князя, влада якого для держави є як м’язи для людини, як корені для дуба. Влада правителя сильна і справедлива як корені дуба. Ідеальний правитель, наділений християнськими чеснотами, який для блага держави і народу має дбати про людей і не давати обдирати їх своїм вельможам, оскільки саме *бідність породжує злочинність та інші негативні явища в суспільстві*.

Крім християнських моральних чеснот Данило Заточник прославляє мудрість і засуджує глупоту. Рисами ідеального правителя також є: сила, хоробрість, розум, мудрість, хитрість.

Помилки у вчинках князя є результатом недобрих радників. Ці особи мають бути мудрими, але не за віком, а за „змістом”. З добрим радником князь великої влади здобуде, а з недобрим і малого позбудеться.

Тут також йдеться про військову могутність держави, яка, знову ж таки, здобувається не так хоробрістю, як розумом. Взагалі, можна підсумувати, що Данило Заточник виступав проти роздробленості, за єдину могутню державу, якою би управляв мудрий і сміливий князь зі своїми радниками. Ця влада має бути опорою і захистом для підданих.

Отже, майже всі праці цього періоду в українській правовій і політичній думці порушують актуальну на той час проблему єдності, централізації держави. Цьому служить ідеальний правитель, Церква, “богоугодний володар” тощо.

Як вже зазначалося на початку розділу, поняття „відродження” застосовується від середини XVI ст. у розумінні відродження (ренесансу) надбань античної цивілізації, які були втрачені в період Середньовіччя.

У XI ст. також було відродження у формі розвитку освіти і культури у франкській державі; ренесанс XII ст. – зацікавленість греко-римською давниною серед середньовічних вчених. У XVI ст. маємо зацікавленість знаннями про світ і людину, здобутими у античності. Також звертаються до іудейської та християнської давнини, до біблійних книг. Тобто, ренесанс XVI ст. – поворот до минулого, пошук правди про людину і її діяльність у досвіді поколінь.

Мислителі Відродження досліджували концепції Гомера, Платона, римських юристів із першоджерела, а не з тлумачень коментаторів. Мислителів того часу звинувачують у тому, що вони настільки захопились вивченням античності, що не створили нічого нового.

У XIV ст. в Європі починають формуватися національні держави, незалежні від Папи Римського (а християнська ідеологія у її первісних формах, не передбачала національних держав). Адже один Бог – один імператор. Створення сильної державної влади означало послаблення економічної і політичної могутності Церкви.

Найкращим для обґрунтування абсолютистської національної держави виявився дещо видозмінений *правовий теїзм*¹ у його волюнтаристській версії. Відтак, волі

¹ Загалом правовий теїзм є моделлю, яка стверджує, що для розуміння права важливим є його відношення до Бога, зокрема, зв'язок прав з розумом чи волею Бога. *Волюнтаристична* версія правового теїзму основою права вважає волю Бога, а *раціоналістична* – його розум.

суверена приписують ті здібності у правотворчості, які раніше приписували Божій волі. Визначаючи модель права цього періоду, говорять про антропний (людина) правовий волюнтаризм.

Гуманізм Відродження разом з тим був визнанням віри в людину, її пізнавальні здібності. Критерієм людського щастя є повний розвиток особистості, досягнення слави науковими відкриттями чи мистецтвом чи святістю. Героєм гуманізму є видатна особистість: вчений, митець, правитель тощо. Такий індивідуалізм привів гуманістів до думки, що засобом до виправлення дійсності є покращення індивідуальної людської природи. У центр дослідження поставлена людина – антропоцентризм. Відтак слід змінювати людину, а не устрій, змінювати поведінку, а не установи.

Власне так міркував *Еразм Ротердамський*, засуджуючи шляхту без чеснот, духовні звання без побожності, світські амбіції папства, загальну деморалізацію, особливо серед вельмож і духовенства. Він також підкреслював можливість покращення становища за допомогою діяльності добродісного короля – гуманіста. Особисті чесноти правителя є визначальними для перебування при владі. Подібні міркування побачимо і в українського мислителя *Івана Вишенського*.

Реформація – поняття, яке з'являється у XVI-XV ст.ст. як рух проти матеріальної і політичної могутності Церкви. Вона почалась за папи Лева X (1513-1521) і стала реакцією на політику папства попереднього періоду.

Історик *Гвічардіні*, пишучи про честолюбство і пожадливість священиків того часу, зазначив, що треба „поставити на місце цей рій негідників, змусити їх жити або без пороків, або без влади”.

Мислителі Реформації були віруючими, але прагнули розуміти те, у що вірили, прагнули повернення до основ первісного християнства.

Загалом Реформація як рух мала на меті зміну церковної організації, зміну офіційної доктрини Церкви, перебудову взаємовідносин між Церквою і державою.

Цей рух розпочався у Німеччині. Німецький мислитель *Мартін Лютер* (1483-1546) відкидає церковні традиції в ім'я християнської свободи. Якщо ж правителі зневажають свободу християнина самому будувати свої відносини з Богом, в разі втручання правителів у справи віри – тільки за цих умов можливий *опір владі*. „Краще, якщо тиран вчинить сто несправедливостей проти народу.” „Бог воліє терпіти несправедливу владу, ніж народ, який повстає в ім'я справедливої справи”. Правителя, навіть тирана, слухати треба без обговорення. Тим не менше, християнський „правитель має бути слугою, а не паном народу”. Папа і єпископи не повинні втручатись до світських справ і коронувати королів.

Стосовно права, то М. Лютер загалом прийняв *природниче право як основу позитивних прав*. Однак, не хотів пов'язувати зв'язку природничого закону із

людською природою, яку він визнав грішною. Він не називав природниче право вищим законом, щоб не обмежувати абсолютного суверенітету Бога. У концепції М. Лютера є *ієрархія законів*: 1) Божественний закон, однаковий для всіх; 2) природний закон, властивий людям; 3) імператорський закон, який регламентує все світське управління; 4) закони міст і земель, обов'язкові лише для окремих місцевостей.

Французький мислитель **Жан Кальвін** (1509-1564) вважав, що влада не походить від народу, не є особистим правом монарха, вона інструмент Бога, який керує рукою правителя. Відтак, дискусія про легальність правителя і його рішення є святотатством. Так і сила права виникає з факту його промульгації (оголошення) владою.

Влада існує не тільки для того, щоб нагодувати людей і дати їм житло, але і для того, щоб „підтримати християнську віру добрими законами, статутами і покараннями”. А відтак поняття громадянина ототожнюється з поняттям вірного.

Важливі ідеї були висловлені *монархомахи*ми (кальвіністи, які обґрунтовували опір злій владі). *Першим етапом цієї доктрини* була ідея про *обмежену монархію*, обґрунтовувана історичними аргументами.

Франц Гофман у трактаті „Греко-Галія” (1573) пише, що гугеноти не бунтівники, а захисники старої, доброї конституції Франції. Абсолютизм – явище нове, яке ослаблює державу. Сила Франції завжди полягала у впливі народу на уряд. Ідеал устрою бачить у часах, коли влада не була спадковою, а народ делегував владу монархові, контролював її і навіть мав право детронізувати його.

Гугенотська література пішла ще далі, формулюючи основи *суверенітету народу*, використовуючи раціоналістичні, принципові аргументи, а не історичні – це був *другий етап розвитку доктрини монархомахів*. У **Юлія Брута** в „Праві проти тиранів”, головною тезою, прийнятою із середньовіччя, є те, що правитель вищий за особу, але нижчий від закону. Народ вищий за короля: може чинити опір поганому правителю. Приватна особа не може чинити опір, бо король є вищий за окрему особу. Відтак право на опір визнається за сановниками, як представниками народу. Міністри, парламентарі та інші повинні ділити владу з монархом, контролювати його і захищати суверенні права народу.

Кальвініст **Теодор Бевз** у праці „Про права уряду” визнав право опору, підставою якого є порушення королем контракту, який встановлює межі його влади.

Головною політичною тезою **Т. Мюнцера** (1490-1525) була передача влади простому народові. Бо тільки народ може забезпечити устрій, який базуватиметься на загальному благу.

Н. Макіавелі (1469-1527) багато сприйняв від Полібія. Поділяв ідею періоду Відродження про визначних особистостей. У своїй концепції він відійшов від

абстрактних розмірковувань і прагнув сформулювати прогнози майбутнього розвитку. Саме Н. Макіавелі дав початок багатьом доктринам, які вбачали суть політики в інтересі влади. Ідеалом мислителя є уряд, підтриманий спільнотою, що забезпечує свободу і справедливе правління.

Першочергова проблема для Макіавелі – політичне об'єднання національної території, - у Франції періоду **Ж. Бодена** (1530-1596) була вже вирішена. Король був джерелом всієї юрисдикції, законів, уряду. Перелік суверенних прав правителя щораз розширювався. Король контролював Церкву. Він персоніфікував всі людські чесноти, був зразком для наслідування підданими.

Згадуючи творчість Н. Макіавелі, можемо сказати, що він, наділивши владу свого монарха-реформатора ознаками, які Ж. Боден назвав суверенними, підготував ґрунт для цілісного класичного вчення про суверенітет державної влади, яке і сформулював Ж. Боден.

Основною працею Ж. Бодена є трактат „Шість книг про державу”, однозначної відповіді на питання про походження держави у ньому нема. Боден акцентує увагу на примусі і насильстві, як „засобі, що дав початок державам”, але допускає думку, що держава могла виникнути через добровільне підпорядкування одних людей іншим. Незаперечним залишається те, що до виникнення держави існувала сім'я, як природний суспільний зв'язок, з широкою владою батька і з власністю. Сім'я є моделлю і фундаментом держави.

Держава – справедливе панування над багатьма сім'ями і над тим, що є для них спільне із суверенною владою на чолі. Спільнота, яка цьому визначенню не відповідає не є справжньою державою. Справдливе панування те, яке пов'язане правом Божим і природничим. Права сім'ї, як ланки держави є недоторканими. Нема держави, якщо нема в суспільстві нічого спільного (публічного) для всіх сімей. Таким спільним, публічним є вулиці, казна, мури, святині, суди, право). Однак все не може бути спільним.

На чолі держави – суверенна влада. Це положення є центральним пунктом теорії Ж. Бодена. Суверенітет визначається як абсолютна і вічна влада держави. Якщо правники XVI ст., за прикладом постґлосаторів, вважали суверенність – сумою королівських прав, компетенцією Корони, то у Ж. Бодена суверенність поняття загальне, яке становить суть державної влади.

Це влада абсолютна, а тому необмежена ні ззовні (імператор, Папа), ні зсередини (піддані), ані часом (попередні правителі). Це влада вічна, а отже – не може бути надана на якийсь час (тоді постає уряд, а не суверенітет). Суверенітет неподільний, і тому нонсенсом є будь-які концепції мішаного устрою. На противагу розповсюдженим уявленням, Ж. Боден доводив, що такої мішаної влади не було ні в Римі за Побілія, ні у Венеції. Також заперечував думки, ніби Франція має мішаний

устрій (король як елемент монархії, Паризький парламент – аристократії, Генеральні Стани – демократії), “оскільки ні Парламент, ні Стани не мають суверенної влади, а Франція є чистою монархією”. Теорія суверенітету Ж. Бодена була спрямована на обґрунтування влади короля Франції. Мислитель висловлює думку, що саме така чиста і абсолютна монархія існує у сучасній йому Франції.

Суверенна влада не обов’язково має бути за формою правління монархією. Можлива і аристократія і демократія. Однак, на думку мислителя, монархія є найкращою. Ж. Боден обґрунтовує владу абсолютного монарха, на якого покладає надію про ліквідацію внутрішніх конфліктів, підтримання єдності держави. Однак є встановлені межі абсолютної влади. Ж. Боден говорить про те, що ними є приватна власність, права сім’ї, а також всі інші питання, врегульовані приписами природничого і Божественного права, тобто ті, які існували ще до виникнення держави.

Серед зовнішніх проявів суверенності державної влади Ж. Боден на перший план висуває владу творення і ліквідації законів. Тобто, він остаточно відійшов від уявлень, успадкованих від середньовіччя (які були властиві і правникам XVI ст.) про те, що король перш за все є суддею, а законодавство – додаткова до судочинства функція.

Законодавча влада – перша і єдина ознака суверенності. Всі інші повноваження суверена містяться в ній і мають другорядний характер. Право війни і миру, призначення або усунення урядовців, король як вища судова інстанція і т.д. є другорядними, оскільки той, хто має законодавчу владу, може заборонити іншим вести війну, карбувати монету, стягати податки і т.д.

Право – наказ суверена. Істотною рисою закону і підставою його сили є походження від суверенної влади. Закон виникає із волі суверена. Суверен може змінити закон, який видав сам чи його попередник. В той же час суверен не пов’язаний законом, який видав сам.

Але угода, укладена сувереном з підданими, зобов’язує обидві сторони. Однак умови є рідкістю в сфері діяльності суверена, вважає Ж. Боден. Поза тим всі позитивні права залежать тільки від волі суверена, без контролю з боку будь-яких органів.

Право до того ж – справедливий наказ суверена, так як і держава є справедливим урядуванням. Справедливий наказ – це такий, що узгоджений із Божим (Святе Письмо) і природничим (накази розуму) правом. Правитель пов’язаний вищим правом і правом позитивним „настільки, наскільки воно узгоджується з природничим правом” (Божим). Вище право – Бога і природи – наказує слухати владу, шанувати чужу власність, забороняє вбивати людей і т.д. Наказ суверена, який суперечить праву Божому чи природничому, ліквідує обов’язок підпорядкування підданих.

У концепції мислителя проте не передбачено санкції за порушення вищого права, ні інституційного контролю відповідності королівських законів з Божим і природничим правом, ні можливості опору підданих владі, яка порушує вище право. Тобто у Ж. Бодена бачимо абсолютизм монарха, „образ Бога на землі”, для якого єдиною санкцією за погані вчинки є кара Божа.

Правитель пов'язаний таким розділом позитивного права як фундаментальними правами королівства (наприклад, він не міг змінювати порядку спадкування чи зменшення розміру королівського домену). Це є виняток з того правила, яке підпорядковує суверенові все позитивне право, але виняток, що не так обмежує монарха, як скоріше діє на користь його влади, зміцнюючи його позиції.

Власність, за Ж. Боденом, є початком виникнення держави, в якій що є публічним – належить державі, а що є власністю окремої людини, то має їй належати.

Податки є надзвичайним засобом, який застосовується у випадку необхідності. Король має недоторканий домен для того, щоб з нього покривати видатки держави, він може черпати кошти з війни, з колонізації, з торгівлі. „Правителеві більше випадає бути купцем, ніж тираном”, – вважає Ж. Боден.

У концепції мислителя зв'язок між сувереном і підданими ґрунтується не лише на ленній залежності. Всі повинні підпорядковуватися правителеві не як васали, а як природні піддані. Він зрівнює людей перед сувереном і всі є для нього природними підданими та мають право участі в публічному житті, право брати участь в управлінні державою, одержання бенефіцій, на передачу власності за заповітом і т.д. Ці відносини природного підданства покликані об'єднувати всіх з сувереном. Отже, в основу відносин панування-підпорядкування Ж. Боден поклав природне підданство.

Вирішуючи проблему тиранії, мислитель зазначає, що тираном є узурпатор, який порушує Божественні і природничі права. Йому можна опиратися аж до його вбивства. Але тираном не є легальний правитель, навіть якщо він порушує Божественні і природничі права. Легальний суверен є недоторканим, хоч би яким був тираном. І опір проти правової влади є протиправним, безправним, навіть якщо вона грішить тиранією. Папа не має зверхності над суверенним монархом. Духовенство є одним із станів держави і тому підпадає під законодавство суверена.

Отже, Ж. Боден уточнив поняття суверенності і поєднав його з певним органом влади (перш за все з королем), а не з державою як зі спільнотою, об'єднанням. Визнав суверенність як рису, яка відрізняє державну владу. Визначив повноваження суверена: охорона єдності держави, запобігання анархії та ін.. Суверен також повинен використовувати свої необмежені повноваження для забезпечення економічного розвитку для встановлення порядку і безпеки.

Між Княжим та Козацьким періодами (середина XIV-XVI ст.ст.) в політичній історії України був перехідний період, що закінчився Люблінською та Берестейською

уніями. В цей час українська державність була поглинутою Литвою і Польщею.

Однією з найяскравіших постатей українського гуманізму XVI ст. був виходець з Галицької землі – Станіслав Оріховський(Ожеховський)-Роксолан (1513-1566). В своїх працях він писав, що вважає себе „українського (руського) народу польської держави”. Свої праці С. Оріховський писав, звичайно латиною та частково польською мовою. С. Оріховський отримав освіту в європейських університетах і тому, коли до українських земель докотилися гуманістичні та реформаторські ідеї, він їх активно пропагував. Першу частину свого життя він був активним учасником і захисником реформації, пізніше – з початком 60-х років XVI ст. – схилився до концепцій контрреформації. Але в молодості С. Оріховський виступив проти думок про походження влади і держави від Бога, проти підпорядкування світської влади духовній, за невтручання церкви в державні справи.

Верховним суб'єктом влади в державі, як вважав Оріховський, має бути правитель, який виступає як інтегратор законодавчої та судової влади. Церковна влада повинна вирішувати лише питання, які стосуються її діяльності та служителів. Заслугою С. Оріховського було й те, що він чи не один з перших у тодішній Європі, спираючись на досягнення античної думки, приступив до розробки ідеї природничого права у своїй брошурі „Про природниче право”. Ці проблеми можна зустріти і в брошурі „Настанови польському королю Сигизмунду Августу”, де автор писав, що головним обов'язком короля є турбота про своїх підданих, необхідність бути сторожем і воїном. У “Настановах” мислитель радив за критерій підбору радників і слуг короля брати відданість справі народу і державі. Управління повинно здійснюватися методом переконання, суверен має здобути повагу і любов підданих, бо без цього суверен не може бути авторитетом і така влада буде слабкою.

У праці „Політика королівства польського на зразок аристотелівських політик” С. Оріховський писав, що королівство Польське складається з простонароддя, Ради і Короля, які між собою є рівні свободами, але не шляхетністю, однак всі складають разом польське суспільство – „коронне тіло”, що пов'язане двома речами: правом і привілеями. В цьому суспільстві простонароддя є тілом, Рада – душею, Король є розумом. Всі частини взаємозалежні, бо простонароддя є мертво без Ради, Рада ж без Короля не діє, а Король без Ради не спроможний управляти і без простонароддя стає жалюгідним в своєму королівстві. А в основі функціонування християнської держави повинно лежати дотримання права.

У праці „Польські діалоги політичні” (1563) С. Оріховський відійшов від ідеалів своєї молодості, а по суті, зайняв протилежні позиції. Вже в першому діалозі він захищає зверхність церковної, в даному разі – Папської влади над світською, королівською. Король стає королем лише після номінації його архієпископом, від якого отримує корону, меч і престол. С. Оріховський будує тверду логічну конструкцію: „не буде в Польщі папської влади, не буде архієпископа і

священнослужителів; а не буде священнослужителів, не буде і короля, а не буде короля, то не буде і королівства”.

У цих діалогах С. Оріховський, як це було прийнято в середньовіччі, будував так звану піраміду влади. У другому діалозі він твердив, що польська держава тримається на трьох основних речах, які разом утворюють трикутник. На вершині трикутника він помістив вівтар, тобто духовну владу, у лівому куті – священнослужителя, справа – короля. Сучасні польські теологи в своїх працях спираються саме на цю схему С. Оріховського.

С. Оріховський також запропонував своє розуміння природи верховної влади, яке схематично можна зобразити у вигляді піраміди. Польська держава ґрунтується на короні, священнослужителях, вівтарі, християнській вірі. Піраміда у своїй вершині зникається. На вершині – загальна апостольська церква. Мислитель визначив також джерела влади і панування у формулі: „будь-яка влада є від Бога”.

Заслугою С. Оріховського є те, що він першим у східнослов'янській політичній думці займався абстрактними схемами аналізу влади.

Отже, визначальними ідеями цього періоду як в Україні, так і в Європі загалом є: антропоцентризм (гуманізм); звернення до особи правителя, який повинен володіти християнськими чеснотами (Еразм Ротердамський „Виховання християнського правителя”; ідея дуалізму природи людини (як істота духовна і тілесна); тираноборство; визнання рівності всіх перед Богом, а відтак і у світських питаннях; вимога повернення до ідей раннього християнства не лише в церковному а й в суспільному житті; визнання запорукою свободи особистості – дотримання законів, зміст яких відповідає природі людини; твердження, що доля людини визначається не походженням, а благородством, активністю та іншими чеснотами.

Ці риси, притаманні Відродженню і Реформації, яскраво відбилися у творчості українського мислителя Івана Вишенського (1550-1620). Його твори мали теологічну форму, оскільки релігійне світосприйняття було панівним в цей період. Провівши паралель між церквою і суспільством, між духовними владиками і світськими (на підставі характерного для Відродження і Реформації визнання двоякості природи людини як духовної, так і тілесної істоти) можемо побачити ставлення мислителя до державної влади, до особистості її носія, осуд тиранії, як «самодержавного начальства», а з другого боку – схвалення соборного правління, засад рівності і справедливості, панування права і т.д.

У концепції І. Вишенського правитель, обраний народом серед кращих, повинен бути слугою народу, оскільки лише «владою він вивищується» над своїми підданими, а від природи і перед Богом всі люди рівні.

І. Вишенський виступає за демократичну форму правління, критикує абсолютного правителя, утверджує панування права, а не особи, адже існують тверді

непорушні норми («стовпи»), що визначають і обмежують. Мислитель вважає важливою характеристикою влади особисті риси правителя, який, володіючи християнськими чеснотами, користується заслуженим авторитетом. Йому підпорядковуються без примусу, а з доброї волі. Ці ідеї І. Вишенського знайшли відображення пізніше, у програмних документах Кирило-Мефодіївського братства, для яких, як відомо, характерним є звернення до первіснохристиянських принципів, зокрема і в управлінні.

Таким чином, XIV-XVI ст.ст. – період Відродження і Реформації – перехідний між Середньовіччям і Новим часом, коли створюються основи юридичного світогляду, змінюються способи міркування мислителі, відкинувши схоластику, використовуючи раціоналізм, формуючи світський раціоналістичний світогляд, порушують такі важливі проблеми як загальне благо, концепція суспільного договору, що пояснювала як виникнення держави, так і легітимність державної влади; як проблему людини, що переміщається в центр дослідження науки про право та державу.

4.6. Правові та політичні вчення Нового часу

Абсолютна держава, яка раніше сприяла розвитку промисловості і торгівлі, тепер своєю дрібничковою опікою, регламентацією, бюрократичним втручанням в діяльність торгівельних і промислових підприємств, сковує промисловість і торгівлю.

Новий час – це період, коли ставилось питання про усунення станових привілеїв, поділів, повинностей, про політичні та юридичні гарантії свободи та безпеки особи, недоторканості приватної власності, перетворення землі у звичайний товар.

Панівним стає *юридичний світогляд*, методологічною основою якого є раціоналізм, що вимагав оцінки суспільних і політичних явищ з позицій здорового глузду. Існуючий устрій вважають таким, що є «нерозумним», «суперечить природі людини».

Суспільство і державу у той час розглядали переважно як механічну сукупність індивідів, пов'язаних між собою договором, реалізація якого гарантована нормами права. Вважалось, що право є основою, зв'язком суспільства і взмозі вирішити всі проблеми у суспільстві. Ця ідея є основною у доктрині природничого права XVII ст., а також відображена у ідеї Просвітництва про заміну правління людей правлінням законів.

Втіленням юридичного світогляду виступила теорія природного права і пов'язаного з нею суспільного договору. Теорія природного права у 18 ст. висунула ідею невід'ємних природних прав людини: право на життя, свободу, власність, рівність, демократію тощо, які властиві людині від природи і є продиктовані розумом.

Вимоги людського розуму, які випливають з природи людини, формують «природниче право». Цим вимогам має відповідати «позитивне право», тобто закони, встановлені державою. Так само і устрій держави та її діяльність мають відповідати первинному суспільному договору, який завершив стан бездержавного існування, де всі були вільними і рівними, але перебували у стані небезпеки. Відтак, держава не є вічною організацією, а виникає історично, в результаті переходу від природного до суспільного стану внаслідок договору.

Концепція суспільного договору змінила погляд на джерело публічної влади, на суб'єкта державного суверенітету. Народ виступає джерелом і зверхником усякої влади.

Держава є гарантом права. Основним її завданням є створення міцного правопорядку, заснованого на юридичній формальній рівності суб'єктів права, гарантіях свободи підприємництва, приватної ініціативи і конкуренції, непорушності власності і договорів. На першому місці тоді ще не стояло завдання наділення людини політичними правами.

Мислителі того часу по-різному визначають співвідношення “status naturae” і

“status civilis”, тобто відповідно природного і суспільного стану. П. Юркевич за цим критерієм групує мислителів Нового часу: 1) перші вважають, що природний стан неповний і йому властиві певні недоліки, а становище держави є доповненням, удосконаленням природного стану (Гобс, Спіноза, Лок); 2) другі припускають, що природний стан є нормальний, досконалий і повний, а “status civilis” – ненормальний стан, ухилення від природного ладу і тому має бути підданий запереченню (Руссо).

І.Ю. Козліхін, професор Санкт-Петербурзького університету вважає Гобса та Гроція такими, що у своїх концепціях розглядають державу як силу, яка протистоїть «природному» анархізму суспільства і тому держава має виключно позитивну цінність. Їх відносять до державницького напрямку у політико-правовій науці. А ліберали Лок, Монтеск'є, Кант, які остерігались необмеженої влади держави, шукали, відповідно, засобів, які хоча б обмежували можливості зловживання владою. На їх думку, держава і закони призначені для збереження і розширення свободи індивіда. Руссо займає окрему нішу в історії вчень Нового часу. Він, як і ліберали, прагнув забезпечити свободу, але дещо своєрідним способом: через абсолютне підпорядкування індивіда суспільству.¹

Загалом, Новий час є періодом, коли починається становлення сучасної європейської державності і відповідно – політико-правової науки. Це є той період, коли остаточно ще не склались відокремлені політична і юридична науки.

В порівнянні з давніми теоріями природного права по-іншому розуміли і джерела пізнання права природи і її суть. Роздуми над природним правом вдосконалювалися під впливом інтелектуальної атмосфери епохи, пов'язаної із розвитком природничих і точних наук. Людину розуміли як частину великого механізму – Природи. Раціоналізм епохи виражався в переконанні, що людина своїм розумом може охопити таємниці природи і використати її для своїх потреб. Роздуми над універсальною природою світу сприяли роздумам над справами людства в понадчасовому вимірі: 17 століття мислило антиісторично.

Мислителі Нового часу вірили в можливість пізнання розумом засад природничого права, позбавляли правову доктрину релігійної міфології. Школа природничого права створила багато теоретичних конструкцій, які на тривалий час зберегли свою цінність на ґрунті буржуазної системи права.

Гуго Гроцій (_____) – засновник школи природничого права. мав на меті погодити систему урядування з основними інтересами нових суспільних сил, знайти підтримку абсолютного монарха для міщанства.

Природниче право Гроція відокремлене від релігійної суті, воно є

¹ Козлихин И.Ю. История политических и правовых учений. Новое время: от Макиавели до Канта: Курс лекций. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001.

зраціоналізоване, пов'язане із незмінними рисами людської природи. Воно є «до того незмінне, що сам Бог не може його змінити», так як «навіть Бог не може поправити, щоб 2 на 2 не було 4».

Джерелом пізнання природничого права не є Святе Письмо, а вивчення суспільної природи людини, яка прагне до спокійного і організованого співжиття з ближніми. В його природничому праві є вимоги, які швидше економічні, ніж політичні. Центральною є охорона власності і торгівлі для буржуазії, а не постулат влади для неї.

Гроцій не вірив у існування ідеального уряду. Вважав, що вибір форми правління належить народові. Якою б не була ця форма, вона ніколи не буде вільна від небезпеки. Він сприйняв ідею суверенітету народу, і то не тільки як антикварний спогад про давнину. Однак відкинув тезу (так добре сформульовану пізніше в творах Руссо), що суверенність має завжди залишатися при народові: «Передовсім треба відкинути погляд ніби всюди і без винятку найвища влада має належати народові так, що народові можна навіть стримувати і карати правителів, які зловживають владою». Взагалі народ може віддати владу над собою у руки абсолютного монарха. Гроцій бачив аналогію між таким підданням владі і відданням в неволю. Так само цілий народ на користь правителя може позбутися свободи, наприклад, тому, що не має засобів до існування чи через звичку до неволі. Характерним є той меркантильний погляд Гроція на свободу людей і народів: вона може бути предметом обороту. Люди не завжди добровільно передають повну владу над собою монархові: як способом завоювання можна набути приватну власність, так можна набути і верховенство. Якщо добровільно через договір підданства чи через завоювання монарх дістає повну владу, то така влада є предметом повного права власності, тобто є успадкована володарем. Тут ми бачимо схвалення спадкового деспотизму королів.

Але такий абсолютизм монарха не єдино можливий устрій. Крім монархії існує уряд «рівних королю по праву, як аристократія, або вільні народи». «Вільні народи – це міста-республіки і держави в Нідерландах. Але і тут як правило суверенності цілого народу нема». А з другого боку монархія не завжди абсолютна. Народ, який віддає монархові владу, не мусить передавати її без жодних умов і застережень, бо він має свободу вибору. Може обмежити владу короля, нав'язавши йому певні зобов'язання або запровадивши поділ найвищої влади так, що частина її належала б королю, а частина народові чи зборам.

Г. Гроцій допускає, що народ може виступити проти правителя, який порушує умови договору. Згідно із засадами природничого права, *pacta sunt servanda* – умови договору зобов'язують безоглядно. Так само і народ має дотримуватися умов договору, навіть якщо шкодує, що віддав монархові повну владу над собою. Це був захист устředового *status quo*, на практиці корисний для абсолютизму, оскільки та форма переважала у Європі XVII ст. Але теоретично всі устрої є рівноправними, у

відповідності з вільним вибором народу.

Г. Гроція вважають засновником новітньої теорії суб'єктивних прав. Подальший розвиток відбувався в напрямку розповсюдження ідеї природничого права на весь обсяг права. Г. Гроція цікавили впливи природничого права переважно у сфері права народів – *ius gentium*. Його наступники, в основному німецькі мислителі (С. Пуфендорф, Х. Томазій, Х. Вольф) у XVII-XVIII ст.ст. розвинули роздуми над положеннями природничого права в напрямку поширення їх на всі галузі позитивного права.

С. Пуфендорф (1639-1694) з аналізу природного стану, де всі були вільні і рівні, робить висновок, що людина від природи не має жодних обов'язків перед іншими людьми і не мусить визнавати жодної влади над собою. Ця думка зміцнювала ідею консенсуалізму в теорії договорів: суттю кожного договору є воля сторін; людина від природи не має ніяких зобов'язань і вони можуть виникнути лише з її згоди. В результаті згода сторін так само може і ліквідувати договір.

Німецький мислитель Х. Томазій (1655-1728) зокрема у праці «Основи природничого і загальнонародного права» викладає вчення про природне право як зібрання норм моралі, найважливішими серед яких є гуманні правила людського співжиття, які вимагають утримуватись від негідних вчинків і тим самим забезпечувати вічне прагнення людини до щастя.

Держава виникає на підставі договору і не походить від Бога. Однак Х. Томазій не відкидає божественності правового порядку у державі. Мислитель називає відмінні риси права і моралі: мораль переконує, право наказує; мораль походить від учителя, право дає державний діяч; ознакою норми права є примус; мораль звернена до окремої людини і впливає на внутрішній світ індивіда; право регулює відносини між багатьма людьми і має на меті оберігати зовнішній мир. Загалом, мораль стоїть вище права: «Не може бути добрим політиком той, хто не є насправді моральною особистістю».

Німецький мислитель Х. Вольф (1679-1754) у цілому ряді праць «Розумні думки про людські дії та утримання від дій», «Розумні думки про суспільне життя людей», «Природне право, досліджене науковим методом» пропагував природничо-правові знання, протиставляючи їх схоластиці.

Людське право є виразом природного закону і тому права індивіда, зафіксовані у нормах права є лише певною мірою свободи, яка необхідна для виконання обов'язків. Обов'язкам людини відповідають права, необхідні для здійснення цих обов'язків.

Держава виникає на основі договору між сім'ями з метою забезпечення вигодами життя. Уклавши договір, люди утворюють верховну владу, яка має на меті досягнення загального блага.

Х. Вольф віддає перевагу змішаній формі правління, де дії влади обмежуються

основними законами, порушувати які правителі не мають права. Ці основні закони є визначені договором, за яким правитель одержує владу від народу.

Держава, з метою забезпечення загального блага, повинна втручатися в усі сфери суспільного і приватного життя, вона навіть турбується про моральну досконалість підданих.

В той же час мислитель виступав проти свавілля та безмежного князівського абсолютизму, пропонуючи обмежувати правителів становим представництвом. Крім того, Х. Вольф визнає за народом, з чіткої волі виникає держава, право опору владі, яка посягає на природні закони.

У XVIII ст. школа природничого права досягла великих успіхів в Європі. Право природи, поряд з римським і канонічним, визнане основою університетського вивчення права. У Німеччині, Голландії, Швейцарії, Скандинавії створені кафедри природничого права, видавалось безліч підручників з природничого права. Повсюдно читали Гроція і Пуфендерфа. Навіть у Франції, де університетська наука права заперечувала науковість природничого права – розповсюджуються їх твори у перекладах.

У Англії 17 ст. абсолютистські теорії обґрунтовували панування «Божественними правами королів», ожили ідеології роялізму, які критикували революції в ім'я основ абсолютизму, покликаючись на традиції і на стару конституцію Англії, яку парламент хотів скасувати.

Інші роялісти посилалися на римське право і канонічні засади недопустимості опору владі.

Менше розповсюджена, а деякими роялістами і заперечувана була патріархальна теорія (абсолютна влада короля має такий самий характер як і влада батька над дітьми, легальним джерелом є успадкування після Адама, спадкоємцями якого є правителі з абсолютними повноваженнями). Цю теорію формулювали Джон Максвел і Роберт Філмер. З останнім полемізує Дж. Лок у «Двох трактатах про правління».

Існували й інші напрями у англійській політико-правовій думці. Так, пресвітеріани, не втрачаючи надії на компроміс із королем Карлом I, обґрунтовували права парламенту і засади опору владі короля, який порушив договір: договір з народом, правлячи деспотично. Реально вони стояли на позиціях монархії, тільки поміркованої.

У програмі штабу індепендентів у 1647 р. під назвою Головні Пункти Пропозиції вони домагались обмеження прав короля, парламентського контролю над виконавчою владою (т.зв. рада стану), виборів на засадах майнового цензу, свободи віросповідання, економічної свободи, зменшення податків тощо.

Індепенденти не прийняли ідеї верховенства народу, посилаючись на суспільну

угоду, яка обмежує короля, але і народові наказує шанувати певні засади (наприклад, монархічну форму правління, приватну власність і т.д.). Загострення громадянської війни у 1648 р. вплинуло на зміну цієї програми. У 1649 р. парламентові довірено повну владу у державі, що обґрунтовували конструкцію, згідно з якою король є нижчим від закону, а закон у свою чергу від парламенту, який його творить. Це дозволило виправдати віддання короля під суд, утворений актом парламенту. Монархію визнано найгіршою формою правління, а право опору тиранії визнано не за народом, а за магістратами: депутати, юристи, офіцери. Навіть ліквідація монархії, палати лордів і встановлення республіки (Free State, Commonwealth) не означало, однак, визнання радикальної ідеї суверенітету народу. Часто говорили, що від тиранії Стюартів є гіршою тиранія натовпу.

До заслуг ідеологів індепендентської республіки відносять те, що вони сформулювали певні засади новітнього міщанського лібералізму: знищення тиранії королів, визнання парламенту верховною владою, засади релігійної та економічної свободи.

Левелери (зрівнювачі (levellers)) протистояли індепендентській республіці. Представником левелерів був зокрема Дж. Лільберн. Свою програму левелери найповніше подали у проекті конституції Угода вільного народу Англії, де виклали засади устрою, якого ніхто не міг змінити, навіть парламент. Договір народу є виразом волі народу – суверена. Народ, надаючи вищу владу однопалатному, демократично обраному парламентові, окреслює однак межі цієї влади. Парламент не може змінити умови. Парламент ухвалює закони, але йому заборонено їх впроваджувати в життя. Для того, щоб унеможливити узурпацію чи навіть зловживання владою, запропоновано часту ротацію депутатів (однорічна каденція і заборона реелекції (переобрання). Парламент – єдиний законодавець. Кожному англійцеві належить природне право обрати представників до парламенту. Тобто, завдяки загальному, з деякими винятками голосуванню, кожен міг брати участь у процесі творення законів, які мали його потім зобов'язувати. Парламент контролює всіх урядовців. Жоден урядовець, суддя, офіцер не міг бути одночасно депутатом.

Абсолютизм **Т. Гобса** (1588-1679) відрізняється від традиційної доктрини роялістів, які твердили про святі, Божественні права королів. Т. Гобс вважав, що абсолютизм виникає з волі людей і директив розуму, нестача абсолютної влади – хвороба суспільства. Зрештою монархічний кшталт абсолютизму не є остаточним. Суспільний договір може передбачати передачу влади одній особі чи групі осіб (цілого народу чи його частини). Інші форми правління (аристократія, демократія) можуть бути добрими, аби було дотримано необмеженого і неподільного характеру влади. Т. Гобс обґрунтовував абсолютизм як засіб забезпечення інтересів окремих осіб.

В доктрині Т. Гобса піддана сумніву аристотелівська традиція стосовно права як

виготову природи і людини створеної для того, щоб жити в політичній спільноті. Навпаки Т. Гобс вважав, що від природи людина є егоїстом. Природа створила всіх рівними, але людина не хоче погодитися з рівністю: кожен хоче мати більше маєтків, влади, поваги. Світську тезу Т. Гобса про право як витвір людської домовленості та відірвання абсолютизму від Божественних прав правителя часто критикували.

В гіпотетичному природничому стані (яким є той стан, коли люди жили згідно із своєю природою без влади, яка гальмує їх природні схильності) триває війна всіх проти всіх.

Договір у Т. Гобса не є договором між правителем і підданими, а договором кожного з кожним. Окремі особи домовляються між собою про те, що віддадуть право управління над собою певній особі чи групі осіб при умові, що всі інші вчинять те саме. Так виникає держава, Левіафан. Це процес народження смертного Бога під владою безсмертного Бога, якому завдячуємо нашому спокою і захисту. З укладенням суспільної угоди зникає природна свобода людей, з'являється суспільне життя (держава у Т. Гобса ідентифікується із суспільством), право, яке охороняє власність та забезпечує життя громадян і їх економічну діяльність.

Вільне рішення людей творить державу; але творить її як абсолютного правителя над окремими особами. Держава – об'єднання окремих осіб, це є об'єднання анархічних, які давно жили в ізоляції, окремих осіб в одну цілість під єдиною владою. Щоб обґрунтувати абсолютний характер тієї влади Т. Гобс використав ідею суспільної угоди як домовленості кожного з кожним. Це є домовленість між окремими особами; суверен не був її стороною, ні з ким ні про що не домовлявся – і ніхто «не може бути звільнений від підданства з причин, що суверен не дотримався угоди».

Піддані не мають права змінити умови суспільного договору, тобто форми правління, не можуть відкликати повноважень, які дали суверенові. Вони не можуть також оскаржувати владу за несправедливість, бо влада установлена відповідно до волі осіб і кожен є тим, що надає силу починанням суверена. Суверен не підлягає контролю підданих; сам без їх участі вирішує всі питання. Всі права суверена є неподільними: він не може їх ні делегувати, ні втратити. Суверен – єдиний репрезентант підданих. Нема жодних політичних партій.

У цій державі піддані мають певну сферу свободи, одержану від держави і нею гарантовану. Тієї свободи є стільки і так довго, наскільки дозволить влада. Але мудрий суверен не регулює всього, а залишає певні рішення вільному виборі підданих.

У 70-х роках 17 ст. депутати в Англії почали ділитися на дві партії. Партія двору (court party) дала початок консервативним торі, а партія окраїн (country party) – ліберальним вігам. Торі захищали «Божественні права королів», вимагали

безоглядного послушення королю, якого ставили над законами. Віги вважали, що влада короля виникає з угоди з підданими, що король повинен дотримуватись закону, шанувати привілеї парламенту. Конфлікт двору з опозицією значно загострився за урядування короля Якова III, який був змушений покинути країну, а до влади прийшла його дочка Марія з чоловіком Вільямом Оранським. Переворот здійснився безкровно і називався Славною революцією.

В. Оранський був правителем поміркованим, який підтримував суспільний і політичний компроміс між станами. Фундаментом нової системи устрою був Біль про права (1689). Ідейним обґрунтуванням його стала доктрина відомого філософа **Дж. Лока** (1632-1704).

Праці «Два трактати про правління» і «Лист про толерантність» Дж. Лока стали для наступних поколінь класичним викладом буржуазного лібералізму.

Додержавний стан у Дж. Лока виглядає інакше, ніж у Т. Гобса. Не є часом суцільних війн, бідності і страху. Навпаки це був стан свободи. Ніхто не мав більше прав як інший, панувала рівність. Життя людей є вільним: вони самі розпоряджаються своєю власністю і особою, але в межах природного права. Тому і перехід до державного стану у Дж. Лока не є таким благом як у Т. Гобса. Абсолютизм влади є набагато гіршим, ніж незгоди, властиві природному станові. Відречення від природних прав окремої особи на користь абсолютної влади було б неможливим і недоречним: подібно тому, як віддатися під опіку лева для уникнення шкоди від лиса.

Суспільна угода не означає відмови від природних прав, навпаки – її метою є їх зміцнення.

Дж. Лок зазначає, що люди схильні дотримуватися природного права, їх до цього схиляє розум: «оскільки всі є рівні і незалежні, ніхто не повинен шкодити іншому, його життю, здоров'ю, свободі і майну». Вже в природному стані люди бачили, що кожен має однакові природні права (natural rights), про що інформувало їх об'єктивне право природи (natural law). Суб'єктивні природні права людина одержує від природи з моменту народження.

Природні права Дж. Лок окреслював збірним поняттям власності (property), бо вони полягали у власності людської особи і майна. Цим поняттям власності у концепції Дж. Лока охоплені право на життя, свободу та приватну власність. Оскільки люди від природи вільні, рівні і незалежні – ніхто не може бути позбавлений власності (тобто природних прав) і підданий владі іншого без своєї згоди.

Люди вирішили встановити уряд, бо не є добре, щоб кожен був суддею у власних справах. Природне право карати злочинців слід передати з рук окремих осіб в руки державної влади.

Люди в суспільному договорі віддають суспільній владі тільки одне своє

повноваження: репресування порушників природничих прав. Завданням держави є монополія репресії, гарантування природничих прав силою примусу, «перетворення» natural rights у legal rights, у систему позитивних прав. Для цього держава одержує право видання законів (із санкцією кари смерті чи інших менших покарань для регламентування і охорони «власності», тобто природничих прав), право застосування сили суспільства (community) для здійснення таких прав і охорони суспільства від зовнішньої кривди, а все це тільки для загального блага. Отже, мета держави – загальне благо.

Так, держава має три головні функції: законотворення; їх виконання і оборона країни ззовні. Відтак – три гілки: законодавча, виконавча та федеративна.

Історично перед державою пріоритет має окрема особа. Держава не є як у Аристотеля – продуктом природи, ні не є витвором Божим, а штучним утворенням. А індивідуальна природа людини, її потреби, є фундаментом політичних інституцій.

Згідно з концепцією Дж.Лока, держава – одна із суспільних інституцій, обмежена до сфери, зазначеної в суспільному договорі (охорона природничих прав). Інші суспільні інституції: політичні партії, спілки не є залежні від держави у своїй діяльності. Держава не має жодної підстави до позаполітичних інтервенцій у релігійну, культурну чи економічну сфери. Цей погляд став каноном буржуазного лібералізму аж до половини 19 ст.

Укладення суспільної угоди у Дж. Лока відкриває дорогу до ідеї поділу влади на законодавчу і виконавчу. Акцентування на державному примусі, на ролі війська, судів, поліції і т.д. – було вихідним пунктом класичного лібералізму, що обмежує роль держави до ролі «нічного сторожа». Держава охороняє особисту безпеку і майно громадян, але не втручається до сфери індивідуальної та економічної свободи.

Якщо Т. Гобс, згідно із старою традицією абсолютизму не відрізняв «суспільства» і «держави» (суспільний договір творив одночасно і суспільство і владу, а ліквідація такої угоди повертала до анархії), то у Дж. Лока суспільний договір складався з двох актів: перший акт – договір між окремими особами, який творить суспільство, другий акт – домовленість суспільства з владою, яка творить уряд (державу). Можна розірвати політичну частину суспільної угоди, але це не порушує суспільного життя.

Дж. Лок визнає право народу на повстання. Але не завжди зрозуміло чи йде мова про повалення уряду в розумінні зміни самих урядовців, чи в розумінні зміни засад суспільної угоди (зміни устрою). В першому випадку народ має право змінити склад влади і відбувається це в звичайному акті виборів. Але якщо влада стає тиранічною, якщо нормальна процедура не дає шансів на зміни, то природничі права людей перебувають під реальною загрозою. У цьому випадку Дж. Лок допускає думку про опір, але волів би, щоб та можливість – застереження для прихильників тиранії – не

була би реалізована. У звичайних умовах роль народу як найвищої влади виражається просто в праві змінювати законодавчу владу.

Зразком доброго урядування є для Дж. Лока поміркована монархія, яка реалізує поділ влади. Є три сфери діяльності держави: законодавство, виконання законів, зовнішня оборона суспільства. Відповідно має існувати три влади: законодавча, виконавча (урядування і встановлення справедливості) і федеративна (закордонна політика). По суті федеративна влада є також владою виконавчою і не є шкідливим поєднання цих двох властей. Але Дж. Лок виступає проти поєднання в одних руках законодавчої і виконавчої властей. Якщо той, хто застосовує право, може його так само встановлювати – нема гарантії дотримання прав окремих осіб і правопорядку. Теоретично народ є найвищою владою, але це в основному виражено у виборних повноваженнях народу, «крім того, скільки існує правління, найвищою владою є законодавча».

Буржуазний лібералізм не переносив природної рівності людей у сферу позитивного права: рівність полягає лише стосовно природничих прав.

Дж. Лок заклав основи буржуазного лібералізму. Основні гасла лібералів XVIII-XIX ст.ст. були ним сформульовані, хоч і не повністю розвинені. Це: індивідуалізм і примат природничих прав окремої особи; возвеличування приватної власності і схвалення нерівності прав, яка базувалась на майновому цензі; схвалення різноманітності форм суспільного життя, що протистоїть нівелюючому уніформізму абсолютизму; обмеження ролі держави до забезпечення життя і власності жителів без втручання у сферу виробництва і обміну, до релігійного, культурного і суспільного життя; поділ влади і її деконцентрація в ім'я свободи окремих осіб і правопорядку (законності).

XVII ст. принесло і перші поразки абсолютизму; але в значній частині Європи (крім Польщі, Нідерландів, Швейцарії, а від 1688 р. в Англії) це був золотий вік абсолютного правління. Утвердження великих національних монархій впливало на поступ національної свідомості: монарх символізував національну єдність і його могутність була предметом народних дум. Абсолютизмові сприяли також міждержавні стосунки.

Колоніальна експансія, територіальні конфлікти, релігійний розбрат – причини, які породжували численні війни; високий розвиток техніки породжував більшу розруху в їх (війн) результаті, ніж до того. На тому фоні зростала сила війська, розвивався королівський фіскалізм. Війни сприяли сильній владі: сильний король ставав символом спокою, ліквідатором анархії (але військові поразки також сприяли підризу позицій найпотужніших деспотів). Взагалі ідеї королівської влади мали значну підтримку у суспільстві. У класичній формі ці ідеї розвинулися у Франції. Французький абсолютизм вплинув у XVII ст. на багато країн Європи.

У своїх політичних працях Людовік XIV (Щоденник; Роздуми над королівським ремеслом) формулює засади безоглядного підпорядкування владі короля: монарх ні з ким не ділить своєї влади (ні з становими зборами, ні з першими міністрами); монарх повинен знати всі справи і тоді буде незалежним від своїх міністрів; король власник всього майна своїх підданих (вони лише його держателі); стосовно всіх речей в державі король має повне право розпорядження.

В той час критикують теорію суспільного договору і первинної суверенності народу. Абсолютну монархію визнають природною і раціональною формою урядування, бо король зверху усе бачить, все краще знає, ніж звичайні піддані.

Теза про такого короля, як і праці Людовіка XIV про монарха, який знає всі справи – це вже попередники освіченого абсолютизму. Разом з тим трон короля є тронем і самого Бога. Святе Письмо – найкраще джерело політичних засад. Цю останню тезу про короля як Бога на землі відкинуло скептичне і раціоналістичне Просвітництво. Король перестає бути «Богом на землі», щоб стати «першим слугою держави». Тільки король зверху усе бачить і знає все про справи держави, серед партикулярних інтересів здатний розпізнати загальний інтерес.

Просвітництво було одним із основних напрямів у політичній ідеології Франції 18 ст. Вчення просвітників Вольтера, Монтеск'є, Руссо є різними, але їх в той же час об'єднує заперечення феодального устрою та ідеології, захист приватної власності. Проти станових привілеїв вони висунули ідею рівності, проти суверенітету монарха – ідею народного суверенітету. Вони розробили успадковане від мислителів XVI-XVII ст.ст. вчення про природне право як про право рівних по природі людей і обґрунтували невідчужуваність цих природних прав, які зберігаються за людьми при будь-якому устрої.

Відкинувши все, що несла традиція, мислителі Просвітництва оперували універсальними категоріями: Людина, Правда, Розум, Мораль, Природа, Щастя. Політична дискусія XVIII ст. стосувалася проблеми панування розуму, раціоналізму. Людина і громадянин XVIII ст. – універсальна, понаднаціональна модель ворога тиранії і захисника народних прав. Моральним просвітництво визнає те, що приносить суспільну користь.

Просвітництво це і «освічений абсолютизм» деспотів, і аристократичний лібералізм учнів Лока і Монтеск'є, буржуазний лібералізм Вольтера і енциклопедистів, радикалізм Руссо, суспільні утопії. Ці концепції мали продовження в програмах і гаслах політичних рухів XVIII ст.

У праці *Ш. Монтеск'є* (1689-1755) «Про дух законів» – законодавець має йти за духом народу. Мислитель не шукав ідеальної моделі устрою, який був би добрим для всіх людей та епох. Концепція Ш. Монтеск'є відзначається історизмом та раціоналізмом. Це і відрізняє його від інших мислителів Просвітництва, які свято

вірили в універсальні права розуму і мислили абстрактно та понадісторично.

Добре право таке, що бере до уваги політичний устрій країни, клімат, звичаї, релігію і т.д. Законодавець мусить знайти середину між крайнощами (наприклад, судові формальності потрібні для свободи, але надмір формальностей порушив би саму мету права, бо процеси не мали б кінця).

Право має творити гармонійну цілість з природою уряду і його засадами. Під природою уряду автор розумів те, що окреслює суть держави. Засади – те, що запускає їх в рух, окреслює діяльність держави. «Є три види урядів: республіканський, монархічний і деспотичний». Помірковані уряди – монархічний та республіканський. Природою республіки є суверенність народу (демократія, засадою якої є моральність) або його частини (аристократія, засадою якої є поміркованість). Природою монархії є урядування однієї особи, згідно з правами; її засадою є честь. Природою деспотії є урядування однієї особи без прав, згідно з волею і бажаннями правителя. Її засадою є страх.

Монтеск'є не присвячував багато уваги республіканському урядові, оскільки вважав, що республіка можлива на невеликій території. Демократія ж, будучи устроєм моральності, рівності і скромності, є моделлю настільки хорошою, наскільки антикварною.

Деспотія – є синонімом абсолютної монархії. Монархія в уявленні Монтеск'є є урядом великих народів XVIII ст. Деспотію треба збороти, бо вона підходить тільки дикунам.

Тільки в поміркованих устроях існує політична свобода, але також не завжди. «Досвід вчить, що кожна людина, яка має владу, схильна нею зловживати; заходить так далеко, що доходить до межі». І в устроях поміркованих свобода існує тільки тоді, коли ніхто не зловживає владою. Свободою є «право робити все те, що дозволено законом». Таким чином, свобода тісно пов'язана із правопорядком (законністю). Порушення основ права виключає свободу. Вільним є той, кого право охороняє, чи принаймні той, хто переконаний у своїй безпеці.

Найкраще свободу гарантує така поміркована система, де є ціла система обмежень, засобів противаги, урівноважуючих сил. Самі тільки звичаї довго не можуть протистояти деспотизмові. Щоб не можна було зловживати владою треба, щоб влада обмежувала владу.

Засобами, які є гарантією проти деспотизму також є права станів, привілеї міст, управління органу, названого охоронцем прав, зразком якого є Паризький парламент, що оголошує закони, контролює законність. Ці засоби можуть бути захистом проти еволюції монархії до деспотизму. Ще важливішим бар'єром деспотизмові є поділ влади. В розділі «Про устрій Англії» праці «Про дух законів» викладено зразковий уряд поміркованої монархії, що визнає поділ влади.

Ш. Монтеск'є продовжує тут думку Дж. Лока і посиляється на досвід англійців, народу, «який безпосередньою метою свого устрою має політичну свободу». Отже, в кожній державі існує три влади: законодавча, виконавча і судова. Нема свободи, якщо дві з них знаходяться в одних руках.

Виконавча влада повинна бути надана королю. Монархія – уряд виборний, в якому виконання здійснюється швидше, ніж в республіці.

Законодавча влада теоретично повинна належати народові, але треба щоби народ через своїх представників здійснював все те, чого не може зробити особисто. Законодавцем є представницький орган – двопалатний парламент.

Судова влада виборна, змінюється періодично. Судді тільки проголошують застосування норм.

Ці три влади є розділені. Але поділ це не сепарація. Суть полягає у взаємному урівноваженні і обмеженні цих властей, що вимагає певної залежності. Гілки влади взаємно обмежують і контролюють одна одну, що і породжує рівновагу між ними.

Як і всі ліберальні рухи, теорія Ш. Монтеск'є закладає нерівність стосовно права (демократія, як ми бачили, повинна схвалювати цензи). У поміркованій монархії існують привілеї, ранги, родове шляхетство. Тільки деспотія зрівнює всіх під ногами деспота – каже філософ. У деспотіях «всі люди рівні і не можна вивищуватися над іншими».

Протест проти егалітаризму (зрівнялівки), уніформізації (однаковості), висловлений Ш. Монтеск'є, залишився складовою ліберальної ідеології і XIX ст. Як теоретик політики, Ш. Монтеск'є став патроном лібералів. Його гасла: свобода, дотримання права, боротьба з уніформізуванням, правова нерівність увійшли до ідейного арсеналу різних напрямів лібералізму. Проте Ш. Монтеск'є не зводить своєї держави до держави власників як буржуазні ліберали. Майновий ценз має істотне значення при виборах до нижньої палати, члени якої мають бути вельможніші від народу. Філософ має до шляхти ряд претензій, але підсумовує, що «без монарха нема шляхти, без шляхти нема монарха, а є тільки деспот».

Його модель поміркованого устрою, з монархічною формою і поділом влади – вплинула на французьку конституцію 1791 р., потім – на засади липневої монархії 1830 р. Артикул 16 Декларації прав людини походить від тез про поділ влади, які є сформульовані у 11 книзі «Духу права» Ш. Монтеск'є.

Ідеалом *Вольтера* (1694-1778) є конституційна монархія в Англії, де «Англійське законодавство повернуло людині всі природні права, яких люди позбавлені в інших монархіях». Зразкова монархія з обмеженою королівською владою не може бути демократичним устроєм. Так само, як і Ш. Монтеск'є, Вольтер поєднує свободу із законністю та визначає свободу як залежність від закону. Вольтера вважають виразником утилітаризму.

У **Д. Дідро** (1713-1784) деспотизм не полягає у недоброму застосуванні влади, а у «самому об'ємі влади, яку собі привласнює». Адже «будь-яке свавільне правління є злом, не виключаючи урядування правителя доброго, справедливого, освіченого».

Фундаментом справедливої держави згідно з Д. Дідро є засада репрезентації народу, що контролює уряд і карає злих правителів.

Збагачення окремих осіб веде до суспільного щастя. Філософ вимагав здешевлення урядування, свободи торгівлі, гарантій для приватної власності і т.д., підкреслюючи, що збагачення окремих осіб веде до суспільного щастя.

У **Є. Бентама** (1748-1832) право це воля правителя (суверена), виражена в певній формі, що дає розпорядження (правила) людської поведінки.

У Є. Бентама бачимо обґрунтування необхідності правової охорони приватної власності через поняття приємності нею володіти і неприємності втратити її, що було типовим для лібералізму.

Система моралі і права Є. Бентама базується на трьох поняттях: приємність, прикрість, інтерес.

Одним із найцікавіших мислителів, який вніс ідеал демократії до філософії Просвітництва був **Ж.-Ж. Руссо** (1712-1778). Ліберальним гаслам (свобода, нерівність, власність) він протиставив постулат рівності прав і обов'язків громадян.

П. Юркевич говорить про те, що Руссо розвинув і популяризував ту велику спадщину, яка дісталася йому від попередньої філософії. А саме: 1) «status naturae», думка про те, що природа людини не є від самого початку соціальна, що соціальність є створена; 2) договір як абсолютний початок права і держави; 3) сума окремих частин як принцип «загальної волі» (від Спінози, Гобса). Із зібрання окремих воль походить та воля, яка складає єство держави; 4) хибна думка, що розум є не законодавець, а виконавець; 5) байдужість і навіть негативне ставлення до релігії та до держави; 6) верховенство народу.

У Ж.-Ж. Руссо суспільство є несправедливим; воно деморалізує добрих від природи людей.

Якщо природний стан у Гобса – стан війни; у Лока – більш-менш терпимий, то у Руссо – стан щастя, безповоротно втрачений людьми. Природні катаклізми сприяли об'єднанню людей для спільного запобігання шкоді і її виправленню. Саме в цих умовах людина вчиться пізнавати ближніх і спілкуватися з ними. Першим переворотом було виникнення сімей. Тут виникають любов, заздрість, які були поштовхом «до втрати невинності і щастя».

Спільно люди, однак, краще видобували собі засоби до існування. З'являються такі вигоди, яких люди раніше не знали. Це одночасно і перше ярмо, яке люди собі наклали, і «перше джерело нещастя». Так народжується суспільство. Саме цей час

народження суспільства був «золотою серединою між гнітючим первинним станом і гарячковим бурлінням наших амбіцій».

На початку не було тут права і влади, ніхто ніким не управляв, люди були незалежні. Дорослі діти, здатні до самостійного існування, залишаються під владою батька тільки добровільно, на основі прив'язаності (звички). Це є суспільна умова в мініатюрі: «навіть сім'я підтримується на основі договору».

Виникнення власності дало початок «першій епосі нерівності»: поділ на багатих і бідних. Серед постійної війни з ініціативи багатих (які мали багато до втрачання) створено спочатку політичну спільноту, в якій сили всіх були об'єднані «в одній найвищій владі» і мали робити обов'язковими приписи права «не знаючи винятків стосовно будь-кого». Цей пакт зречення мав забезпечувати слабих перед утисками, але це були тільки обіцянки багатих, які таким чином добилися згоди простих людей, що також «вибігли назустріч неволі з переконанням, що забезпечують свою свободу». Система впровадження через умову зречення була надто слаба (не вистачало справного та енергійного виконавця визнаних прав); і «нарешті вирішено було віддати в руки окремих осіб небезпечний депозит публічної влади і доручено урядові опікуватися виконанням ухвал загалом».

Утворення держави за допомогою контракту між народом і обраними ним правителями – це концепція, подібна до теорії Дж. Лока: I. спочатку пакт зречення, потім II. пакт підпорядкування урядові.

Ж.-Ж. Руссо вважав, що державна влада походить від народу, а юридичним оформленням цієї влади є суспільний договір. Державна влада виражає «загальну волю» людей, які уступили державі свою необмежену особисту свободу.

Ж.-Ж. Руссо вірив у можливість панування «загальної волі», як виразу загального інтересу, а в результаті у безпосередню і повну залежність виконавчої влади від законодавчої.

Як і в Т. Гобса, окрема особа в концепції Ж.-Ж. Руссо піддається суверенові. Але у Т. Гобса сувереном є влада, відокремлена від суспільства, а в Ж.-Ж. Руссо сувереном є народ. У «Суспільному договорі» Ж.-Ж. Руссо з'являється розділ «Про межі суверенної влади»: абсолютний суверен – народ – не може, однак, своїм верховним актом змінити основної засади договору, тобто рівності громадян, яка гарантує свободу. Саме суверенність народу є гарантією індивідуальних прав. Як вже зазначалося, про суверенітет народу йшла мова у доктринах ще з часів пізнього середньовіччя. Але, як правило, свій суверенітет народ уступає або делегує владі (правителю). У Ж.-Ж. Руссо ж суверенна влада народу невідчужувана. Народ не має права віддати свою долю волі однієї особи, бо нема гарантії співпадання цієї волі з волею всіх.

Така риса суверенітету як невідчужуваність його є аргументом не лише проти

деспотизму монарха, але і проти парламентаризму. Суверенності не можна віддати ні королю, ні депутатам. «Суверен ... може бути представлений тільки через самого себе». Оскільки суттю суверенності є «загальна воля», а волю не можна відчужити, то суверенність не може бути представлена. Обрати представника і сказати, що його воля буде моєю волею, означає встановити владу над собою.

Критикуючи парламентаризм в Англії, Ж.-Ж. Руссо зазначає, що англійський народ кажучи, що є вільним, помиляється. Він, на думку мислителя, є вільним тільки під час виборів депутатів парламенту. Усвідомлюючи віддаленість реальності від ідеалу, Руссо пропонує засоби, які допоможуть усунути негативні сторони представництва: коротку тривалість каденції, заборону реелекції, пов'язаність депутатів інструкціями і т.д.

Суверенність є неподільна. Це твердження Ж.-Ж. Руссо звернене проти теорії поділу влади Ш. Монтеск'є та проти концепцій правників-натуралістів (Пуфендорф та ін.) про складові частини суверенітету. Не можна трактувати суверенітет як єдність різних прав, які можуть, а точніше повинні, бути розподілені між різними органами. Взагалі, «не є добре, якщо той, хто творить право, його ж і виконує, ні якщо цілий народ відвертає свою увагу від справ загалу щоб звернутись до справ окремих». Але то не є визнанням поділу влади. Тут не йде мова про рівноправність законодавчої та виконавчої гілок влади, які взаємно одна одну врівноважують. Виконавча влада є уповноваженою народом – суверена, який творить право, виражаючи загальну волю. Народ-законодавець також контролює уряд, який покликаний виконувати закони. Засадниче значення має те, щоби уряд завжди був під контролем суверена, бо уряд, як правило, схильний до зловживання, узурпації влади суверена. Виконавча влада не є володарем народу, і народ «може його встановити і усунути коли захоче». Встановлення уряду не є ніякою угодою (звідси нелегальність «пактів підданства»), а звичайним законом, виданим народом. Головним верховним повноваженням народу суверена є законодавство як вираження в правових актах «загальної волі».

«Народ, який є підданим законіві, має бути його творцем». В такому випадку кожна людина зберігає свободу і підпорядковується лише самому собі. Не визнаний особисто народом закон не є законом. А засада суверенітету народу є фундаментом законної системи урядування.

По-суті, байдуже якою буде форма правління: монархічна, аристократична чи демократична. Демократичний уряд не є найкращим, бо тут народ буде не лише творцем права, а й виконавцем його. В цьому випадку загал буде відриватися від загальних справ. Від монархічного ладу кращим є аристократичний. Це не є лад спадкової групи, а віддання виконавчої влади шляхом виборів в руки групи наймудріших.

Творчість Ж.-Ж. Руссо мала великий вплив. Зокрема, його ідея суверенітету народу, засада контролю законодавчої влади над виконавчою (але з визнанням

системи представництва), думка про рівність громадянських прав, ідея права як виразу загальної волі – увійшли назавжди до каталогу гасел буржуазної демократії.

Теоретичні конструкції французьких мислителів відобразились у практиці. Так, якобінці визнали вплив Ж.-Ж. Руссо в реалізації своєї радикальної демократичної програми. Загалом, французька Декларація прав людини і громадянина (1789) містила доволі різноманітні самі по собі ідеї: принцип поділу влади (арт. 16) походить від Ш. Монтеск'є; ідея недоторканого і невідчужуваного права власності (арт. 17) – з традицій лібералізму; принцип свободи і рівності прав (арт. 1), суверенітету, невідокремленого від народу (арт. 3) та ідея права як виразу загальної волі (арт. 6) – вплив Ж.-Ж. Руссо. Декларація означала кінець монархії з Божої ласки, права як виразу волі короля, абсолютизму як принципу державного устрою.

Правові й політичні вчення XIX ст. формуються під впливом Європи, яка проникаючи у різні частини світу, приносила свою цивілізацію, культуру, ідеї, які беззаперечно домінували до кінця століття.

Розвиток університетів спричинився до поступового розмежування політики і права, доктрин зі сфери політики і права. Обидві теорії ще більше, ніж раніше, стають завершеними філософськими системами у розумінні «усвідомлення світу», виявлення механізму і сенсу урядування, а також надання вказівок управляючим. Видатним прикладом може служити класична німецька філософія, яка здійснила значний вплив на епоху по всій Європі і не тільки. Це був напрям, який виник в університетах і поширився в університетських колах.

Розподіл між академічною наукою про право і державу пристосовувався поступово до потреб держави чи технічних функцій адміністрації. Це знайшло радикальний вираз у *позитивістських* правових теоріях другої половини 19 ст., які у деяких теоретиків досягли високого розвитку і сприяли розвиткові науки права. У ті часи у різних країнах виникають численні правові наукові школи і видатні імена. Наука замикалася на власних проблемах, декларуючи аполітичність і нейтральність стосовно політики. В основному доктрини зачіпають суспільні проблеми, зокрема, майже всі вони виводять право від держави, з актів держави.

Доктрини і політичні програми, які виникали безпосередньо з ідеології чи інтересів суспільних верств, виникали поза університетами. Вони оголошувались політичними партіями. Однак програми потребували обґрунтування у доктринах (як у зібраннях основних ціннісних міркувань і основ діяльності). Раніше чи пізніше самі доктрини посилаються на ідеологію (або зібрання поглядів і засад, що відповідають спільній меті згідно із загальною шкалою цінностей).

Необхідно відрізнити академічні правові теорії від політичних доктрин у суворому розумінні слова (*sensu stricto*). Головна увага має бути надана академічним правовим теоріям, але також ідеології та політичним доктринам.

Найважливішими ідеологічними напрямками XIX ст. є консерватизм, лібералізм, утопічний соціалізм, анархізм, науковий соціалізм і суспільні ідеології, які їм суперечили: християнсько-суспільна ідеологія, різні версії націоналізму і т.п. впливали на погляди університетських теоретиків права. Ідеологія і політичні доктрини визначали характер держави або віддзеркалювали актуальні політичні системи держави у межах її кордонів і у міжнародній спільноті. Наука права визначалася політикою держави і її діяльністю у адміністративній сфері. Правові теорії XIX ст. (правові доктрини *sensu stricto*, тобто університетські доктрини) стають справжнім фундаментом тогочасного правознавства. Звідти виводиться сучасна систематика, типологія і термінологія права.

Виступаючи проти доктрин XVIII ст., зокрема раціоналізму і школи природничого права, сформувалась історична школа права. Ще у другій половині XVIII ст. у Німеччині існувало два напрями у поглядах на природниче право: 1) міщансько-просвітницький, який домагався права для людської і громадянської організації. У дусі часу вони вважали, що єдине право не лише сприяє порядку в державі, але охороняє інтереси громадян. Право має бути казуїстичне (Карл Шварц), бо незрозумілі і двозначні приписи загрожують свободі громадян; 2) літературно-просвітницький при якому замість «мудрості індивідуальної» пропонували «мудрість загалу», яка має історичні корені.

Промисловий переворот в Німеччині відбувся пізно, не раніше 40-х років XIX ст. Політичний лад Німеччини на цей час характеризувався крайньою роздрібненістю, безсиллям центральної влади і всевладдям князів та інших феодалів в численних володіннях, на які була розділена тоді вся країна. Найбільш реакційною була система управління в Австрії і Пруссії, які представляли в той час зразки поліцейської держави із всесиллям бюрократії і воєнщини, з повним придушенням особистих прав підданих і з безмежною детальною опікою над усіма сторонами суспільного і особистого життя. Законодавство Німеччини також зберігало феодальні риси.

Разом з тим, класичним напрямом правової ідеології XVII-XVIII ст.ст. було природниче право. Зачатки ідеї природничого права зустрічаються ще в давню давнину, особливо у стоїків, римських юристів імператорської епохи. Деякі римські юристи задавалися питанням, чому у різних народів появляються однакові правові норми. І відповідали, що загальні засади права встановлені природою, а тому є спільними. У значно зміненому вигляді теорія природничого права існувала і протягом усього середньовіччя, коли вона відповідно до релігійного світогляду середньовіччя одержала яскраво виражене релігійне забарвлення. Для середньовічних юристів природниче право – це норми, що випливають із божественного закону, встановлені Богом, на відміну від позитивного права, встановленого людьми.

В цьому розумінні теорія природничого права була розвинута у творах

середньовічного мислителя Фоми Аквінського. Однак найбільш широкий розвиток і розповсюдження теорія природничого права як завершена система одержала у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, С. Пуфендорфа, Ж.-Ж. Русо та інших. У такому вигляді вона одержала широке розповсюдження. Політичні погляди цих мислителів були досить різноманітні, але їх об'єднувало положення, що крім позитивного права існує розумне і справедливе право, норми якого випливають із людського розуму, є виразом вічних і незмінних принципів моралі.

Позитивне право – це те, яке виражене в законах або звичаях, застосовується судами і підтримується державним авторитетом. Природниче право – це ті норми, які випливають із людського розуму. Позитивне право мінливе і плинне, його зміни зумовлюються різними причинами – волею законодавця, історичними подіями і т.д. Природниче право вічне і незмінне, як вічні і незмінні людський розум і людська природа. Природниче право вище позитивного права, стоїть над ним. У позитивному праві можуть бути несправедливі закони, закони ж природничого права втілюють у собі вічні засади справедливості. Позитивне право національне, правова система кожної держави характеризується своїми національними особливостями. Природниче право навпаки, має загальнолюдський характер, властиве усьому людству, і однакове для всіх народів.

Школа природничого права, особливо в тому вигляді, який вона мала у XVIII ст., стала в опозицію до права, що склалося історично, тобто до позитивного права. Державний порядок і позитивне право складають продукт штучної творчості минулих часів. Держава і право створені, винайдені, так як і релігія, стверджують теоретики природничого права. І держава, і право – знаряддя поневолення думки, совісті і свободи людини в інтересах пануючих. Право повинно бути перетворене на засадах розуму.

Якщо держава і право були довільно створені всупереч вимогам розуму, вони можуть бути створені відповідно до вимог розуму. Право ж, яке склалося історично, є довільне відхилення від права природи; основне завдання державної влади створити право, яке відповідало б праву природи.

Вже в кінці XVIII ст. і на початку XIX ст. починається реакція проти ідей і захоплень школи природничого права. Так, в Німеччині виникає історична школа права, що була прямим протиставленням теорії природничого права.

Головними представниками історичної школи права були Густав Гуго, Фрідріх Карл Савіньї і Георг Фрідріх Пухта, які відкидали уявлення природничо-правової школи про існування спільних для всіх народів правових норм, що кореняться в людському розумі, і висунули інший погляд на право. Згідно з вченням історичної школи не існує єдиного загальнолюдського права, а право є результатом історичного процесу. Кожен народ має своє, властиве йому право, як і свою мову. Історична школа бачила в праві не довільне встановлення людей і не природну необхідність, а

закономірний історичний продукт суспільного життя.

Для історичної школи найважливіше значення одержало питання про утворення права; не про те, що таке право і чим воно повинно бути, а про те, як виникає або як складається право.

Засновник історичної школи права професор права Густав Гуго, даючи відповідь на це питання у творі «Природниче право як філософія позитивного права», виклав основні положення і відправні позиції цього напрямку у правових вченнях.

Г. Гуго заперечив загальноприйняте тоді положення, що закон є єдиним джерелом права. Розвиток права іде і поза законодавчою владою, що у всіх державах, особливо в Римі і Англії ми знаходимо сліди права, що розвивається незалежно від законодавчої влади – звичаєве право, преторське право. Детальніше цю думку Г. Гуго розвинув у своїй статті «Чи є закони єдиним джерелом юридичних істин?».

Позитивне право народу, говорить Г. Гуго, є частина його мови. Це можна сказати і про кожен науку. Право, подібно до мови і моралі, розвивається само собою без погодження чи приписів, просто в силу того, що так складаються обставини, що інші роблять так, що до встановлених вже таким чином правил більше підходить це, а не будь-яке інше.

Таким чином, як говорить Г. Гуго, позитивне право може скластися і без усяких законів. Але коли уряд вважатиме за потрібне встановити на майбутнє будь-яке правило, то це правило, звичайно, належить до позитивного права як і інше приватне розпорядження уряду. Але це не означає, що цих приписів насправді дотримуватимуться. Недотримання їх буває через те, що самі по собі встановлені правила краще відповідають даному положення народу, ніж ті, які може придумати для нього уряд.

Утворення права найкраще може бути пояснено, говорить Гуго, порівнянням з іграми. Усяка гра (шахи, більярд) є боротьба за певними правилами. Але, як відзначає Гуго, у більшості ігор багато правил складаються незалежно від згоди гравців. Вони утворюються з плином часу в результаті щоразу однакового розв'язання сумнівних питань. Сотні таких рішень привели до встановлення непорушних правил гри, які склалися таким чином самі собою, не маючи свого джерела ні у будь-якому велінні, ні в згоді, тобто склалися історично.

Стверджуючи авторитет права, що історично виникло і розвинулося, Г. Гуго вимагає вивчення історії права як частини історії даного народу. Вивчення історії необхідно не для критики минулого, чим з таким захопленням займалися французькі просвітники XVIII ст., а для зміцнення авторитету цього минулого, авторитету всього, що історично виникло. Будь-який інститут, який виник і який існує протягом історичного часу, є інститутом законним, стверджує Г. Гуго.

Ідеї розвитку права були висловлені і в інших країнах різними юристами і

філософами, такими як Віко, Монтеск'є, Гердер, Берк та інші. Але найбільш повний свій вираз це вчення знайшло тільки у працях Ф. Савіньї і його учня Г.-Ф. Пухти

Фрідріх Карл Савіньї (1779-1861) походив із давнього дворянського роду, що переселився із Лотарингії в Німеччину.

Савіньї не був учнем Г. Гуго. Але, як він це сам визнавав, твори Гуго мали на нього великий вплив. Свої погляди на право і його розвиток Ф. Савіньї виклав у брошурі «Про покликання нашого часу до законодавства і правознавства» та в шеститомній «Системі сучасного римського права».

Приводом до викладення поглядів на розвиток права послужила для Ф. Савіньї брошура німецького юриста Тібо «Про необхідність загального цивільного права для Німеччини», яка вийшла в 1814 р. і в якій автор виступив з пропозицією створити єдиний цивільний кодекс для усієї Німеччини. Німеччина ж на той час щойно звільнилася від французького панування, під час якого в деяких місцях був введений французький кодекс (1804 р.), що мав більше переваг порівняно зі старим німецьким правом, яке зберігало значні елементи феодальних відносин. Введення французьких законів, звичайно, образило національні почуття німців, і одночасно викликало усвідомлення недосконалості німецького права. Адже тільки Австрія і Пруссія мали цивільні кодекси.

У цій ситуації одні висловлювались за те, щоб просто повернутися до старих порядків, інші, навпаки, вимагали складення загальнонімецького кодексу. З огляду на такий незадовільний стан права Тібо вимагав складення нового кодексу, який відповідав би умовам сучасності взагалі і зокрема німецької сучасності.

У пропозиціях Тібо Ф. Савіньї вбачав відгомін поглядів, які панували у XVIII ст. – ігнорування минулого і перебільшення значення теперішнього часу, від якого чекали не менше, як здійснення абсолютної досконалості.

Ф. Савіньї говорив, що ці кодекси повинні бути вільними від усіляких історичних особливостей і уявлень, в чистій абстракції, які однаково можна було б застосувати у всі часи і у всіх народів і тим самим завершити створення позитивного права.

З другого боку, зауважує Ф. Савіньї, пропозиція скласти новий цивільний кодекс, зумовлена пануючим поглядом про те, що начебто право виникає шляхом видання законів, при цьому зміст законів виглядає як щось зовсім випадкове і може бути змінений волею законодавця.

Не можна вважати, що право встановлюється волею окремих осіб, які не входять до складу народу, говорить Ф. Савіньї. Навпаки, воно повинно бути визнане продуктом духу народу, що спільно проживає, і проявляється у всіх членах народу, а тому і приводить їх до однієї правосвідомості.

Право, за словами Ф. Савіньї, не довільне встановлення законодавця, а органічний продукт містичного «народного духу», народної свідомості.

Органічна солідарність права з сутністю народного духу може бути порівняна з мовою. Як мова, так і право, пише Ф. Савіньї, не знають ні на мить абсолютного застою як і всі сторони народного життя, воно знаходиться в постійному русі та розвитку, підпорядковується лише законові внутрішньої необхідності.

Ф. Савіньї повинен був визнати національний характер права, його недосяжність іноземним впливам. На противагу космополітичним ідеям XVIII ст. Ф. Савіньї став на національну точку зору, на противагу «людині» висунув «народ».

Де тільки ми знаходимо достовірну історію, говорить Ф. Савіньї, приватне право вже має свій певний характер, особливий для кожного народу, так як і його мова, звичай і державний устрій. Таким чином, право росте разом з народом.

Право, каже Ф. Савіньї, впливає із загальної свідомості народу. Оголошуючи право виразом народного переконання, він все-таки змушений, в силу історичних умов, визнати роль юристів в розробці права. Зв'язок права з загальним народним життям можна назвати політичним, а його відособлене існування в руках юристів – технічним елементом. Обидва вони тією чи іншою мірою беруть участь в розвитку права.

Але кодифікацію Ф. Савіньї вважає справою більш пізньої стадії розвитку права. А відтак стверджує, що пропозиція про кодифікацію цивільного права в Німеччині є несвоєчасною. За тих умов законодавець може лише відхилити від правильного шляху органічний ріст народного права. Найкращим джерелом права Ф. Савіньї вважає не законодавство, а звичай, виступаючи таким чином на захист феодального звичаєвого права, що збереглося в Німеччині.

Георг Фрідріх Пухта (1798-1846). На формування його поглядів мало вплив сучасне йому філософське вчення Шеллінга, особливо на вироблення поняття про народний дух як джерело права. Пухта бачить в ньому особливу силу, що діє в організмі народного життя та існує незалежно від свідомості окремих членів народу. Народний дух, так як і душа в організмі, все породжує з себе в народному житті, в тому числі і право.

Ф. Савіньї говорить ще про утворення права як про загальну справу, тоді як у Г. Пухти іде мова, навпаки, про природний саморозвиток права. Таким чином, право розвивається згідно з його вченням із народного духу, як рослина із зерна, при цьому його форма і хід розвитку наперед визначені. Окремі особи, говорить мислитель, є тільки пасивними носіями ними не створеного права.

Заперечуючи людське втручання в утворення права, Г. Пухта, як і інші представники історичної школи права, відкидав і інші фактори, під впливом яких міг би відбуватися розвиток права. Право є продукт народного духу, який дається

кожному народові (нації) при появі його на історичну арену і який живе та проявляється у всіх членах народу. Таким шляхом створюється народна правосвідомість – невичерпне і єдине джерело права, яка виливається у норми права. У кожного народу право має свої характерні риси, що відрізняють даний народ від іншого, як відрізняють його мову, звичаї, установи.

Правосвідомість одного народу відрізняється від правосвідомості іншого народу. Тому норми права, що проросли на ґрунті однієї правосвідомості, не придатні для іншого народу, як такі, що суперечать його правосвідомості.

А, щоб дати народові відповідне йому право, необхідно зрозуміти його дух, а народний дух тим ясніший, чим глибше в історію заглядає око дослідника. Норми права можуть вилитися із народної правосвідомості двояким чином: безпосередньо у формі звичаїв і через законодавця.

Історична школа була протестом проти природничого права, що панувало з XVIII ст. Раціоналізму вона протиставила містицизм, космополітизмові – націоналізм. На практиці ж, всупереч вихвалюванню правових звичаїв, право XIX ст. розвивалося всюди законодавчим шляхом, всупереч принципу національної чистоти право в XIX ст. складалось під сильним впливом взаємних запозичень. Однак, деякі ідеї історичної школи права вплинули на юриспруденцію інших країн Європи.

Ще один напрям у німецьких вченнях про право і державу – ідеалізм – виник із доктрин Просвітництва (І. Кант), але був одночасно його запереченням. Ідеалістичний напрям, а зокрема творчість Г. Гегеля та І. Канта, значно вплинули на політико-правові вчення.

І. Кант (1724-1804) біографією належав до попередньої епохи, але своїми ідеями значно випередив її. Народився він у Кенігсбергу. Був скромною людиною, що співпадало з його поглядами на моральність. Однак, цікавився суспільними і політичними справами.

Спочатку він викладав в університеті природознавство і математику, потім зайнявся філософією і проблемами гуманістики. Його праця «Критика чистого розуму» (1781) була підставою його «критичної філософії». Популярнішою працею, де викладені погляди Канта на право і мораль, є «Основи метафізики моралі» (1785), у якій значна частина присвячена праву. Правові поняття у науці Канта пов'язані із наукою про мораль. «Моральність навчає не тому, як бути щасливим, а як бути достойним щастя».

Філософія Канта високо підняла моральне самоусвідомлення людини у розумінні керівництва практичним розумом.

Добро має бути наслідком моральних норм. Підставою добра є добра воля. Значення доброї волі вимірюється поняттям обов'язку. «Обов'язок – є необхідністю дії, яка впливає з поваги до права». З такого розуміння доброї волі і обов'язку Кант

виводить свій відомий категоричний імператив, з яким поєднується і з якого випливає практичний імператив. Ці імперативи є розпорядженнями про вчинки людини.

Категоричний імператив (або наказ чистого розуму) звучить так: «Поступай тільки згідно з такою максимою, завдяки якій можеш одночасно хотіти, щоб вона стала загальнообов'язковим правом». Практичний імператив, який випливає із категоричного імперативу: «Поступай так, щоб особа завжди була ціллю і ніколи засобом». Вважається, що у метафізиці моральності Канта людина є метою сама для себе.

Теорія свободи також займає значне місце у моральній філософії І. Канта. Свобода є «ідеєю розуму».

Право – це комплекс повинностей, які містяться у «зовнішньому» законодавстві. Це є «практичне право», яке виникає з «правового досвіду», таке, що застосовується у житті. Кант не виводить право з історії. Важливим у філософії Канта є те, що він відокремлює право від моралі. На цій теоретичній основі лежить правовий позитивізм XIX ст.

Джерелом права є добра воля: існування волі імплікує існування права, яке може бути внутрішнім як право моральне і зовнішнім як право встановлене. Право складається з об'єктивного елементу, тобто з норми, яка вимагає певної поведінки або поодинокі діяльності, за якими стоїть повинність.

Ніхто своєю діяльністю не повинен порушувати сфери іншого. Людина не повинна порушувати свободи іншої людини, навіть якщо сфера свободи цієї особи є йому байдужа.

Теорія права І. Канта поширюється на дві найважливіші галузі права: цивільне і кримінальне. Їх І. Кант розглядає з точки зору моралі.

Основною проблемою цивільного права є питання власності. Це поняття І. Кант розглядає з позицій свого твердження, що було би неморальним, якби хтось використовував чужі речі без дозволу власника.

Теорія кримінального права має основою конструкцію практичного розуму. Те, що суперечить йому, є порушенням права і заслуговує на покарання. У кожному покаранні міститься і відплата, але у складі покарання вона повинна бути позбавлена емоційних чинників, бо покарання є задоволенням ідеї ображеної справедливості. Покарання не може бути виправданим ні евентуальним (можливим) виправленням злочинця, ані залякуванням інших. Покарання у системі І. Канта – є безумовним наказом, від якого влада не може відступити.

Г.В.Ф. Гегель (1770-1831), як і його попередники Дж. Локк і Ш. Монтеск'є, вважав, що гарантією свободи є розподіл влади в державі. Але поряд з цим він ідеалізував монархічне правління, щоправда, у формі конституційної монархії.

Монарх, хоч є «вершиною і частиною державного устрою», діє в межах права. Тому особисті риси характеру правителя не мають значення. Г. Гегель пише: «Все те, що властиве монарху, крім цього остаточного рішення, є щось індивідуальне, чому не слід надавати уваги. Трапляється, що в державі виступають лише ці індивідуальні особливості, однак це означає, що держава ще не повністю розвинута чи не достатньо добре сконструйована. У добре влаштованій монархії об'єктивна сторона належить тільки законові, до якого монархові належить лише додати суб'єктивне "я хочу"».

Вважаючи єдність основою держави, Г. Гегель безпідставно підкреслює, що виконавча влада повинна перебувати у зв'язку із законодавчою, а не протиставляти себе їй. Мислитель заперечує вимоги теорії розподілу влади стосовно незалежності властей одна від одної, стверджуючи, що незалежні власті повинні обмежувати одна одну, проте через цю незалежність знищується єдність держави, якої слід вимагати найперше. Оскільки природа державного організму така, «що в тому разі, коли не всі його частини переходять у тотожність, якщо одна з них вважає себе самостійною, то загинути мають всі».

Гілки влади мають бути розрізнені, але тільки як моменти поняття. Вони не повинні перебувати абстрактно одна від одної, бо зрозуміло, що дві самостійності не можуть створити єдності. Вони неодмінно породжують боротьбу, яка розхитує цілість. З такого становища мислитель бачить два виходи: 1) або за допомогою насильства єдність буде відновлена в результаті підпорядкування однієї влади іншою, 2) або держава розпадеться.

Суверенітетом в концепції Г. Гегеля володіє ціле - держава, яка підноситься над окремим: життям, власністю та ін.

Держава покликана забезпечити права і свободи громадян, бо вона є правовим утворенням, де все визначено правом, у тому числі й апарат управління. Так у конституційній монархії, яку філософ вважає досконалою формою правління, усі взаємовідносини визначаються правом, тобто об'єктивним і тут нема місця суб'єктивному.

Державна влада у концепції Г.Гегеля обмежена правом. І як вершина «політичної держави» монарх реалізує владу не свавільно, а згідно з законами. Держава, за вченням мислителя є такою правовою організацією свободи, де механізм насильства і апарат політичного панування обмежені правом, і функціонують лише в державно-правових формах. Панування права є тією межею, яка стоїть на шляху свавілля державної влади, її узурпації, посяганням на права і свободи особи, які визнані пріоритетом у цивілізованих суспільствах.

Лібералізм є типовим явищем для ХІХ ст. Однак, ліберальні ідеї розвинулись ще у період Просвітництва, але початків можна шукати ще у другій половині ХVІІ ст. у Англії.

Уже Дж. Локк у кінці XVII ст. зробив значний внесок у становлення теорії розподілу влади. Ш. Монтеск'є розвинув цю ідею, маючи на меті таким чином гарантувати свободу окремих осіб. Слід також нагадати, що ще у програмних документах левелерів з'являється ідея обмеження влади парламенту. Тобто представники ліберального напрямку політико-правової думки «порушили» абсолютний характер державної влади, вказавши на необхідність її обмеження на користь прав і свобод людини, а також запропонували механізм здійснення влади, який гарантує збереження цих найвищих цінностей.

Підсумовуючи погляди мислителів XVII-XVIII ст.ст., можна зробити висновок, що лібералізм:

- 1) є владою розуму над догмами;
- 2) як політична система, - спирається на засади парламентського представництва;
- 3) як економічна система, - впливає із фабричної індустріалізації;
- 4) як суспільна система, - спирається на засади індивідуалізму;
- 5) передбачає плюралізм (велику кількість партій);
- 6) це є свобода, пов'язана правом;
- 7) стосовно політичного устрою лібералізм виражається у розмежуванні держави як організації влади і суспільства як народу чи «природної» спілки людей. Спілка є «добро» від природи і прагне, щоб жити без заборон і регламентацій. А держава – зло. Тому найкраще є «така держава, яка найменше урядує» (Т. Джеферсон).

На прикладах політико-правових концепцій Дж.Локка, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо бачимо, що у доктринах представників ліберального напрямку політико-правової думки у протистоянні між владою і свободою верховенство має свобода. На її користь пропонують різноманітні обмеження державної влади.

Одним із способів обмеження (самообмеження) державної влади є механізм розподілу влади, що визнаний у концепціях представників ліберального напрямку політико-правової думки різних країн: англійських мислителів І. Бентама, Дж.С. Міля, французів Б. Констана, А. де Токвіля та ін.

Крім того, для гарантування свободи пропонують: 1) представницьке правління (Дж.С. Міль, А. де Токвіль, Л. Гумплович); 2) звужити функції державної влади лише до охорони безпеки і власності підданих (І. Бентам, В. фон Гумбольдт).

Англійський філософ і соціолог Г. Спенсер (1820-1903), як і інші представники ліберального напрямку політико-правової науки, вважає, що в суспільному організмі «ціле існує заради блага окремих індивідів», на відміну від живого організму, де

частини існують для цілого. Учений порівнює примітивну військову державу, якій притаманна ієрархічна підпорядкованість від деспота до раба, з індустріальною державою, яка приходить їй на зміну. У цьому новому типі держави в ролі законів виступають не військові статuti, як було раніше, а суспільна мораль і право, а саму «державу створено як захисну оболонку, бар'єр, що має відділяти та захищати права підданого від беззаконня пануючого класу».

Крім представницького правління, обмеження функцій держави охороною безпеки і власності підданих, та ідеї правової держави, представники ліберального напрямку пропонують також обмеження народного суверенітету, абсолютизування якого може привести до деспотії. З цих позицій Б. Констан (1767-1830) критикує теорію народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо і зазначає: «Політична влада, кому б вона не належала – монархові чи народові – не може бути абсолютною». Межею для неї служать права індивіда. Б. Констан також заявляє про захист свободи від посягань будь-кого у будь-якій сфері: «Я захищав один принцип – свободу у всьому: в релігії, філософії, в літературі, в промисловості, в політиці, розуміючи під свободою перевагу особи над владою, яка бажає керувати методом насилля, і над масами, які пред'являють зі сторони більшості право підпорядкування собі меншості».

А. де Токвіль (1805-1859) також стверджує, що влада, навіть влада більшості, має бути обмежена, бо тільки Бог може бути всемогутнім, оскільки його мудрість та правосуддя рівні його владі. «Таким чином, – продовжує далі мислитель, коли я бачу, що право робити все надається якійсь владі, народу чи королю, демократії чи аристократії, уряду монархічному чи республіканському, то я говорю: там починається зародження тиранії...».

Обмеженню свавілля державної влади служить також ідея правової держави, відповідно до якої державна влада, створюючи закони, сама зобов'язана діяти згідно з ними. Такими є ідеї Г. Гегеля, Л.фон Штейна та інших мислителів, які були прихильниками теорії правової держави.

Г. Єлінек (1815-1911), розвиваючи вчення про правову пов'язаність держави, визначає суверенітет як правову (проте не фактичну) незалежність державної влади від будь-якого іншого авторитету, а відтак суверенітет не може бути «розділеним, фрагментарним, зменшеним, обмеженим, відносним». Разом з тим суб'єктивні права індивідів, які зобов'язана охороняти держава, обмежують функціонування державної влади. Виконуючи свої функції, держава встановлює закони, обов'язкові для її органів влади, тим самим регламентуючи і себе.

Австрійський вчений-правник Л. Гумплович (1838-1909), як і Г. Гегель, вважає, що правова держава може мати форму конституційної монархії, де влада монарха обмежена законами і Конституцією. Порівнюючи монархію з конституційною монархією, Л.Гумплович зазначає, що там, де яка-небудь складова держави чи клас, досягнувши панування чи участі у державному пануванні, одержує письмове

забезпечення, підтвердження і гарантію своїх прав і вільностей, там вправі говорити про конституцію, і де згідно з нею здійснюється управління, там можна говорити про конституціоналізм. Проте парламент не одержує верховенства, оскільки, створюючи закони, зобов'язаний їх дотримуватися.

Ідея правової держави також була провідною у політико-правових концепціях другої половини XIX - поч. XX ст. Зокрема С.О. Котляревський (1873-1939) визнавав, що суверенітет монарха і суверенітет народу мають поступитися верховенству права як безособовій верховній владі. На думку доктора державного права, фахівця у галузі теорії права і держави Б.О. Кістяківського (1868-1920), влада у правовій державі є безособовою, оскільки безособовою є воля держави, виражена у правових нормах. Саме безособовість є «характерною ознакою влади в правовій чи конституційній державі». Ф.Ф. Кокошкін (1871-1918) також надавав значну увагу питанню пов'язаності держави правом. Зокрема, він зазначав, що діяльність держави, державної влади має бути обмежена правами громадян, основами державної організації та міжнародним правом. Професор Харківського університету М.І. Палієнко (1869-1937) вважав незаперечним функціонування держави через відповідні органи державної влади, які здійснюють законодавчі, управлінські та судові повноваження у межах своєї компетенції, визначеної законом.

У дусі ідей правової держави виступив і відомий український правник С. Дністрянський (1870-1935). У праці «Погляд на теорії права та держави», він розвиває теорію суспільних зв'язків, згідно з якою держава є організаційним суспільним зв'язком (на відміну від органічного виду суспільних зв'язків), у якому її зверхність у спільних справах і справах, пов'язаних з існуванням та розвитком держави, підсилюється організованим у державі фізичним примусом, а незалежність нижчих суспільних зв'язків обмежена "з огляду на вищі суспільні цілі вищих суспільних зв'язків"».

На противагу ліберальним ученням, які були поширені в кінці XIX ст. і пропонували обмеження державної влади способами її розподілу на три гілки, обмеження повноважень центральних органів влади на користь територіальної самостійності міст, мінімізацію функцій примусу державної влади, панування права у всіх сферах державної діяльності і та ін., виступили прихильники соціалістичних та *анархічних* ідей.

Соціалісти-утопісти А. де Сен-Сімон, Ш.Фур'є та Р.Оуен, критикуючи недоліки сучасного їм суспільства, пропонували, на їх думку, більш досконалі форми організації. Вони вважали за необхідне замінити приватну власність колективною, обмежити функції держави організацією виробництва і розподілу, перенести центр державної діяльності від управління людьми до управління виробництвом, наслідком чого не стало б потреби у державному регулюванні і в необхідності існування держави.

На ці засади спиралися і теоретики марксизму К. Маркс та Ф. Енгельс, які також стверджували, що держава має відмерти, але шляхом до цього бездержавного існування є держава диктатури пролетаріату, обмежена рамками перехідного періоду. Згідно з їх твердженням, держава постає як знаряддя революції для придушення опору повалених класів і припиняє своє існування разом з антагоністичними класами.

Теорія і практика соціалістичного будівництва в СРСР визначила пріоритет держави у відносинах особа-держава, разом з тим стверджуючи, що комуністичне самоврядування в майбутньому має виключити необхідність держави як апарату насильства.

Прихильники анархізму також відкинули необхідність існування держави і державної влади. Встановивши перенесення суверенітету індивіда на владні структури, анархісти ставлять питання про обґрунтованість і необхідність перетворення одного виду суверенітету в інший. В ім'я рівності і свободи вони заперечували потребу державної влади і притаманних їй засобів соціального регулювання. Зокрема, російський теоретик анархізму М.О. Бакунін (1814-1876) твердив, що незалежно від форми держави вже сама наявність її є деспотизмом.

Як і його попередники-анархісти, П.О. Кропоткін (1842-1921) вважає революцію способом переходу до бездержавних форм життя суспільства.

Як бачимо, в багатьох питаннях анархістські та марксистсько-ленінські ідеї збігаються. Обидва напрями, на відміну від ліберальних концепцій, прихильники яких вважають приватну власність опорою свободи, навпаки, хоч і проголошують свободу метою суспільного розвитку, проте заперечують приватну власність. Зокрема, П.О. Кропоткін стверджує, що систему приватної власності треба ліквідувати. Він заперечував можливість вирішення цієї проблеми державою, тобто шляхом націоналізації нею суспільного виробництва і приватної власності, оскільки вбачав в цьому лише нову форму поневолення робітників.

Крім того, анархісти визнають за необхідне повернути суверенітет народів. Так П.О. Кропоткін пише: «Людське суспільство, вільне та рівне, в змозі ліпше та ефективніше себе захистити від таких вчинків, ніж наші сучасні держави, які доручають захист суспільної моралі поліції, слідчим, тюрмам...». Звідси П.О. Кропоткін визначає анархізм як позитивне явище, несумісне з негативним корупційним феноменом держави, як «творчу силу самого народу, який створив установи звичаєвого права, щоб краще захиститись від меншості, яка намагається панувати над ним».

Визнавши державу «спільнотою взаємного страхування, яке укладене між землевласником, воїном, суддею та священиком для забезпечення кожному з них влади над народом», мислитель декларує: «Ніякої влади, яка б нав'язувала іншим свою волю, ніякого панування людини над людиною...». Натомість – «...анархізм

тепер прагне створити установи, які необхідні для вільного розвитку суспільства – всупереч тим, хто покладає всю свою надію на законодавство, яке створене урядом, що складається з меншості і який захопив владу над народними масами за допомогою жорсткої дисципліни».

Ще у другій половині XVIII ст. виникає консерватизм як напрям у політико-правовій науці, що було відповіддю, за словами С. Гелея на «радикальну зміну європейських порядків, зокрема, на Велику французьку революцію, що підірвала соціально-економічний та політичний фундамент феодалізму»¹. За визначенням Словника політології «консерватизм є ідеологією, яка виступає за збереження існуючого суспільного порядку».

До представників цього напрямку відносять філософів, мислителів, політичних діячів, які обстоювали сталі історичні традиції, віддавали перевагу абсолютній монархії, великого значення надавали особистій свободі та існуванню еліти, вважали, що суспільством управляють сталі закони та звичаї.

Значний вплив на розвиток консерватизму мав Г. Гегель. До консервативного напрямку відносять концепцію Ф. Ніцше (1844-1900), який, негативно оцінюючи демократію як панування натовпу, коли відбувається зрівняння людей, зазначав, що в таких умовах важко забезпечити появу геніальних людей та розвиток культури, які є найвищими цінностями. Як наслідок природної нерівності існує «раса рабів» і «раса панів», і тільки аристократія, влада провідної верстви, влада вибраних, а не сучасна держава, яку критикує Ф. Ніцше, здатна забезпечити «вище буття» «вибраних істот».

Інший німецький філософ О. Шпенглер (1880-1936), навпаки, позитивно оцінює державу, яка, на його думку, є засобом, що служить генію. На відміну від апологетів соціалізму, ідеями якого захоплювалося багато його сучасників, О. Шпенглер, припускаючи зникнення держави, стверджує, що їй на зміну не прийде хаос, а ще більш досконала установа, ніж держава, переможе державу.

Основні засади позитивізму пов'язують перш за все з ім'ям французького філософа О. Конта (1798-1857). Праці «Виклад позитивної філософії» у шести томах (1830-1842), «Система позитивної політики» у чотирьох томах (1851-1854) містять суспільні ідеї позитивної філософії. Позитивна політика має на меті відшукати ідеальний устрій для людства, у якому метою виступає не Бог, а людина. Мислитель говорить про те, що на зміну епосі теологічній – далі метафізичній, приходить епоха позитивізму.

О. Конта називають батьком французького позитивізму, однак розвиток позитивізму починається із другої половини XIX ст. і пов'язаний з ім'ям англійця

¹ Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст.. – Львів, 1996. – С. 3.

Г. Спенсера. Представниками німецького позитивізму є: Р. Єрінг, Г. Єлінек, П. Лабанд. Правовий позитивізм у Франції представлений іменами А. Семена та М. Оріу.

Рудольф Єрінг (1818-1892) у працях «Мета права: політичні проблеми» у двох томах (1877-1884) та «Про дух римського права» заклав основи методу дослідження – формально-догматичний метод. У праці «Про дух римського права» Р. Єрінг висловив основну тезу позитивізму про корисність права і розвивав її у своїх наступних дослідженнях. Разом з тим, він радикально висловився проти абсолютизації права: «Треба знищити уявлення про абсолютну правдивість права, ... право це тільки форма, яка відповідає певному змістові, яка в інших умовах може стати іншою».

У «Боротьбі за право» (1872) Р. Єрінг зазначає, що право незалежно від устрою в державі завжди стикається з опором, що кожна правова норма є «диктатом переможця» або «компромісом після суспільної боротьби інтересів». Правова охорона існуючого порядку служить підтримкою інтересів, які до того називалися суб'єктивним правом. Боротьба за право є виразом особистості. Право на боротьбу є одночасно обов'язком. Резигнація з цього є одночасно резигнація з права. Важливішим є наказ: «Не можна стерпіти безправ'я» за наказ «Не можна вчинити безправно». «Теорія інтересу» Р. Єрінга є основною засадою індивідуалізму. Користь і вирішення колізії інтересів – головні ідеї позитивізму, в чому і полягає основний внесок Р. Єрінга.

Моріс Оріу (1856-1929) професор адміністративного права університету у Тулузі в «Основах публічного права» (1910) виклав теоретичні погляди, типові для позитивізму. У своїй концепції він звертався до католицької доктрини, зокрема до ідей Хоми Аквінського.

М. Оріу відрізняє політичний устрій від суспільного устрою держави, політичну владу від приватної власності. Саме з цих міркувань він виводить межі правової держави. Держава є «правовою персоніфікацією народу». Це явище персоніфікації є наслідком економічної і політичної централізації. М. Оріу визнає, що централізація держави є найвищим виразом її еволюції. «Держава є централізація народу з метою встановлення громадянського суспільства за допомогою зорганізування народу у корпораційну індивідуальність під управлінням суверенної влади, під пануванням внутрішнього права і під домінуванням основного закону».

Право, на думку М. Оріу, це право встановлене, писане право, ера якого розпочалась із Французької революції, яка відкинула різноманітність звичаєвих приписів. Право – не є виразом індивідуальної чи загальної волі, право є правом, бо воно «встановлене».

Більшість європейських держав постала на базі національних спільнот. Однак у

них жили також інші народності, які вимагали щонайменше рівних прав для розвитку власних національних цінностей. Держава ж відповідала утисками, примножуючи конфлікти. Таке становище спричинило появу у політичній ідеології націоналізму у розумінні переконання про вищість власного народу над іншими, прагнення нав'язати свої національні цінності.

У цих умовах виникли підстави нових ідей: щоби право було не лише сформульованою «волею законодавця», а щоби повернулося до своїх джерел: гуманістичних і суспільних, духовних і культурних. Позитивізм цікавило те, що позитивне, тобто «те, що є». Тепер повернувся інтерес до формулювань «звідки береться». Це відбувалося і на фоні розширення меж пізнання. Розвиваються різні напрями психології; етнографія, етнологія, соціологія, в основному під впливом усвідомлення напруги суспільних конфліктів. Яскравим проявом цих процесів є такі політико-правові концепції, як, наприклад, соціологія М. Вебера, солідаризм Л. Дюгі, психологічна теорія права Л. Петражицького тощо.

Розвиток державності у США не сприяв позитивізму, принаймні у європейській, континентальній версії. Функціоналізм і правовий реалізм – американські правові доктрини розвивалися своїм шляхом. Представниками функціоналізму є Олівер Холмс (1841-1935), Роско Паунд (1870-1964), Бенджамін Кардозо (1870-1938), правового реалізму К. Ллевелін, У. Арнольд, Дж. Френк, К. Реннер.

Роско Паунд (1870-1964) професор теорії права, автор творів «Дух права» (1921), «Теорія суспільного інтересу» (1921), «Вступ до філософії права» (1922), «Суспільний контроль через право» (1942) суть і зміст права шукав у зв'язках між людьми. Його менше цікавили джерела права, а більше цілі права. Найважливішими є «теорія інтересу» та «суспільного контролю через право». Однак його «теорія інтересу» не була подібною до «теорії інтересу» Р. Єрінга.

Право – засіб соціального контролю і забезпечення компромісу інтересів, воно є інструментом соціальної солідарності. Право Р. Паунд називає «соціальною інженерією».

Якщо спочатку соціальним контролем була мораль, релігія, право, то з розвитком державності, зі зростанням ролі державних органів саме до них перейшла функція соціального контролю. Право стало вирішальним засобом здійснення соціального контролю.

Визначення права Р. Паунда не співпадає із позитивістськими і нормативістськими. У своїй концепції він виділяє три аспекти в понятті права: 1) право як високоспеціалізована форма соціального контролю, який здійснюється систематичним і впорядкованим застосуванням примусу. Це правопорядок; 2) право як сума авторитетних приписів, які є нормами для винесення судових (і адміністративних) рішень та для поведінки індивідів. Їх створюють не лише

законодавчі органи, а й суди; 3) право як судовий і адміністративний процес, який відбувається в умовах правопорядку. Ці три прояви права належить об'єднати за допомогою соціальної інженерії.

Р. Паунд був представником соціологічної юриспруденції, як і Євген Ерліх (1862-1922), основними працями якого є: «Про прогалини у праві», «Живе право Буковини», «Основи соціології права», «Юридична логіка». Вони присвячені живому праву суспільних союзів, яке австрійський правник протиставляє праву установленому (офіційному, сформульованому у законі або кодексі).

Однак, для ХХ ст. більш характерною є теорія правової держави, згідно з ідеями якої панує не особа (чи група осіб), а право. В цей період теорія набуває нових форм та збагачується новими аргументами, в результаті чого виникають такі концепції як теорія еліт, бюрократії і технократії. Ще у другій половині ХІХ ст. з централізацією і бюрократизацією політичного життя настає період критичної переоцінки досвіду представницького правління і ліберально-демократичних цінностей, що знайшло своє відображення в теорії еліт Вільфредо Парето (1848-1923) та концепції політичного класу Гаetano Моски (1858-1941). На початку ХХ ст. елітарний підхід до вивчення політики був доповнений вивченням впливу так званих зацікавлених груп (А. Бентлі) і новим поглядом на впорядковуючу роль бюрократії у справі реалізації влади в суспільстві та державі (М. Вебер). Окремим видом соціально-групового аналізу політики є концепції технократії і технодемократії (Д. Бел, М. Дюверже та ін.). Від обмеження держаної влади взагалі, переходять до обмеження і парламенту, і парламентаризму, зокрема. Вважається, що навіть воля народу (виразником якої є парламент) не може мати абсолютного характеру.

Тому італійські мислителі Г. Моска та В. Парето, як засновники теорії еліт, на заміну парламентаризмові, який, на їх думку, вже не був ефективним, пропонували правління достойних, тобто забезпечених людей, котрі оволоділи мистецтвом управляти суспільними справами. Зокрема, Г. Моска виходив з існування в суспільстві таких двох класів: 1) клас, який править і є менш численний, 2) клас, яким правлять - він численніший і управляється та контролюється першим.

Парламентаризмові протиставляють також теорію «технократичного управління», згідно з якою технократи, породжені суспільним прогресом і покликані підпорядковувати собі керівництво спочатку виробничою діяльністю, з часом беруть у свої руки управління суспільним і державним життям. Прихильник цієї теорії професор Нью-Йоркського університету Дж. Бернхем стверджує, що у майбутньому виникне «класична держава» верхівки технічної інтелігенції, її чиновників, яка буде «власністю управляючих».

За обмеження ролі парламенту виступає також Г. Ласкі, який у своїй концепції обґрунтовує необхідність залишити за парламентом тільки право критикувати. Державне ж керівництво треба довірити вузькій, а тому працездатній колегії, якою є

уряд. Посилаючись на те, що держава є виразом компромісу, вчений стверджує, що слід відкинути поняття суверенітету, оскільки «суверенітет у сучасних умовах є чимось недоступним для людського пізнання».

Американський учений Г. Агар висловлює думку, що уряд повинен концентрувати і законодавчі повноваження, бо парламент неспроможний ефективно виконувати покладені на нього функції через обширність території, якою треба управляти.

Досліджуючи три типи панування, вже згаданий вище відомий німецький мислитель ХХ ст., якого називають класиком соціології, М. Вебер (1864-1920) визнає, що жодне панування не може бути лише бюрократичним, тобто таким, яке «здійснюється лише прийнятими на службу за контрактом і призначеними чиновниками». «Чиновник справді є носієм влади, однак він ніколи не здійснює її від своєї особи, а завжди від імені безособової «установи» задля підпорядкованого нормативно ухваленим правилам специфічного співіснування людей». Чиновник, хоч і реалізує державну владу, але верховними при легальному пануванні є «правила», «безособові норми», а не сваволя, чиясь милість чи привілеї.

Одним з видатних учених – представників правового позитивізму ХХ ст. вважається Г. Кельзен (1881-1973), який в умовах розширення міждержавного спілкування визнав існування єдності правового порядку, що ґрунтується на основній нормі.

Для збереження рівноваги у відносинах між правовим порядком суверенних держав і нормами міжнародного права, Г. Кельзен відрізняє національне право від міжнародного за ступенем централізації їх правових систем. Звідси – централізованими є норми міжнародного права, бо вони обов'язкові на всій території і встановлені єдиним центральним органом. На відміну від норм міжнародного права норми національного права визнані децентралізованими, оскільки поширюються тільки на окремі регіони і видані територіальними органами. Такий поділ дав підставу вченому висунути тезу про єдину систему права народів, в якій національне право є однією із ланок.

Досліджуючи творчу спадщину Г. Кельзена, деякі вчені доходять висновку, що абсолютизація ним міжнародного правопорядку привела його до твердження про взаємне заперечення міцного міжнародного правопорядку і принципу державного суверенітету, а відтак – про несумісність суверенітету із створенням системи безпеки.

4.7. Політико-правова думка в Україні (XVII – поч. XX ст.)

Відновлена в результаті національно-визвольної війни українська державність ґрунтувалась на традиційних для України народоправстві, республіканстві, але поряд з цими рисами спостерігається авторитаризм гетьманської влади. Не можна це вважати за суперечність, оскільки, як і в Княжу добу, єдиновладне правління князя поєднувалось з народоправством, що пояснюється необхідністю в різні періоди становлення і розвитку державності відповідного укладу державного життя, певного відповідного співвідношення сил, взаємовідносин органів держави.

У першій половині XVII ст. починає формуватися українська національна держава, основу якої становили інституції, перенесені із Запорізької Січі. Активно розвивається козацьке самоврядування, судочинство, внаслідок чого влада Речі Посполитої починає набувати чимраз більше формального характеру. Історики зазначають, що на початковому етапі Народно-визвольної війни, а саме у січні-квітні 1648 р. формується ідея державно-територіальної автономії козацької України, що лягла в основу політики українського уряду. Протягом 1648 р. тривав процес становлення нових державних інституцій. І, за визначенням Л. Окіншевича, в цьому році Україна стала державою. Упродовж 1649-1650-х років завершувався процес творення головних інституцій української держави. Держава зберегла характер військової організації, а гетьман, полковники, сотники та інші тепер не лише очолювали частини козацького війська, а були носіями і органами державної влади.

Очолює українську державу XVII-XVIII ст. гетьман. І тут простежується вже згадана вище тенденція уявної суперечності в державній формі – між монархічними рисами і республіканськими, які В. Яременко пояснює так: «... українці завжди тяжіли до широкого демократизму (аж до анархічного відтінку) на стадії обговорення та прийняття рішень (віче, козацька рада, громади тощо) ...».

Не заперечуючи особливої демократичності української державницької традиції, український правознавець Р. Лашенко стверджує, що в Україні, як і в інших країнах, політичні ідеї, настрої та орієнтації змінювались залежно від попереднього історичного розвитку України. Іноді переважали демократичні ідеї, зокрема як у часи Хмельницького, гетьмана Брюховецького. Іноді вони зовсім зникали – як у XIII ст. в Галицько-Волинському князівстві або змагались з аристократичними ідеями. Стосовно Княжої доби, то вчений твердить, що реальне народоправство нерідко ідентифікувалось народними масами з демократизмом видатного й енергійного князя. Сама ж ідея народоправства, будучи основою державного життя у Київській Русі, виявлялась у співвідношенні двох органів влади: віча як явища народної самобутності і князя як символу та визначного органу влади аристократії.

Монархічна тенденція як в українській правовій і політичній думці, так і в практиці державного будівництва мала свої причини. Перш за все йдеться про потребу забезпечення цілісності держави, а також про зосередження всієї повноти

влади в одних руках в умовах кризової ситуації, в якій перебувала українська державність. При формуванні національної держави неабияку роль відіграє і потреба символу – єдиновладного правителя, що представлятиме державу як єдине ціле. Так, Б. Хмельницький, який мав на меті зміцнення суверенітету України, прагнув зосередити всю повноту державної влади у своїх руках. Політика Б. Хмельницького, спрямована на утвердження монархічної форми правління (спадкового гетьманства), хоч і мала особисті цілі звеличення роду, визначалася насамперед ідеєю становлення національної держави. Практика українського державотворення другої половини XVII ст. підтвердила неспроможність олігархічної форми правління, а відтак все частіше спостерігалися прагнення гетьманів зміцнити свою владу шляхом надання їй рис само державності чи запровадження спадковості. Звичайно, що монархічна тенденція, характерна для тогочасної Європи, також здійснила вплив і на Україну. Не слід забувати і про традиційність цієї тенденції для української доктрини та практики.

Поряд з монархічною, збереглась, переважно як традиційна, і республіканська тенденція. Вона була привнесена з устрою перших вільних козацьких ватаг та загонів і вважалась споконвіку козацькою правовою традицією, а також від республіканських традицій першої Української держави – Київської Русі. Разом з гетьманом виступають ще два органи державної влади: військова рада і старшинська рада. Перша з них, будучи органом широкої народної демократії, органом прямого народовладдя, і уособлювала республіканські традиції.

До компетенції старшинської ради, яка була головним органом влади, входило здійснення основних законодавчих, адміністративних, економічних, військових, дипломатичних справ. Старшинська рада – це збори старшин, які з 70-х років XVII ст. набирають форми старшинських з'їздів, що збирають представників військового товариства, частково міщан. Проте тут почала виявлятися засада надсилати на з'їзди представників від згаданих станів (військових і міщан), що заклало основи українського парламентаризму.

Державні функції ще не поділені між органами влади. Генеральний обозний, судді, підскарбій та інші є лише порадиниками гетьмана в усіх державних справах, хоч всі вони виконували свої певні головні функції. Обозний був першою особою після гетьмана у старшинській адміністрації; осавули – гетьманські старшини для особливих доручень, які під час воєнних дій керували окремими військовими підрозділами; хорунжий і бунчужний відповідали за військові корогви і символи гетьманської влади; писар був начальником канцелярії; генеральні судді очолювали верховний суд; підскарбій завідував фінансами. Всі ці службові особи становили генеральну старшину.

Згідно з умовами Зборівського договору 1649 р., в якому вперше на міжнародному рівні були зафіксовані успіхи визвольної війни українського народу, влада гетьмана – верховного вождя і господаря України, поширювалася на Київське,

Брацлавське та Чернігівське воєводства, тобто держава мала визначені межі. Крім того, оголошувалася незалежність українського народу, який був вправі мати своїх правителів і посадових осіб, що їх міг вибирати за своїм правом. На підставі змісту умов договору В. Шевчук зазначає, що це був перший юридичний акт визнання української автономної держави. Зборівський договір закріпив владу гетьмана на визначеній території та юридично оформив підпорядкування населення, яке проживало на цій території.

Проте цей договір суперечностей між Україною та Польщею не розв'язав, умови його не були реалізовані. У результаті поразки в нових боях під Берестечком українська сторона змушена була піти на укладення Білоцерківського договору у вересні 1651 р. Згідно з умовами договору на половину скорочувалася кількість реєстрових військ. Однак найголовніше те, що зменшувалася територія, яка підлягала владі козацької держави. Автономна форма української державності значно обмежувалася, зокрема, Україна позбавлялася права зовнішніх зносин і була зобов'язана розірвати союз з Кримом.

Отже, Білоцерківський договір анулював попередні здобутки в українському державному будівництві. Зрозуміло, що обставини потребували нової боротьби. І в Батозькій битві (1652) козацькі війська здобули перемогу, в результаті чого гетьман Б. Хмельницький вимагав відновлення умов Зборівського договору. Наступна битва – під Жванцем (1653) не поліпшила становища. Вона, як зазначають дослідники, не лише не передбачала визнання незалежності України, а й навіть її автономії у складі Речі Посполитої, тому й постала проблема пошуку інших політичних союзників. Таким чином, Б. Хмельницький дійшов до спроби побудувати українську державу під протекторатом Москви.

Проблеми визначення характеру взаємовідносин між Україною і Росією, юридичного статусу України, питання про характер договору, укладеного між згаданими державами у 1654 р. дискутуються упродовж багатьох років. Узагальнюючий підсумок цієї дискусії підвів І.Б. Усенко в юридичній енциклопедії, виданій у 1998 р. Він задекларував, що в літературі юридичний статус України-Гетьманщини після 1654 року визначали по-різному: як звичайної інкорпорованої провінції (І. Розенфельд); як автономної території у складі Росії (Б. Нольде); як території, об'єднаної з Росією під владою московського царя шляхом персональної (Р. Лашенко, В. Сергеевич) або реальної (М. Дьяконов, О. Попов) унії; як васальної держави під сюзеренітетом (протекторатом) московського царя (М. Грушевський, М. Коркунов, В. М'якотін, В. Пічета, М. Слабченко,); як незалежної держави, що лише уклала військовий союз з Москвою (В. Липинський); як васальної держави де-юре і незалежної де-факто (А. Яковлев). Сучасні дослідники здебільшого схиляються до визначення статусу тогочасної України лише як сюзеренітету (протекторату) московського царя над Україною, часто вживають терміни «Козацька держава», «Козацька республіка» тощо.

В. Шевчук також вважає, що розбіжності, які виникають при оцінці характеру договору, крім усього іншого, викликані й різним уявленням про це самих сторін. Українці трактували акт як міждержавний договір, а точніше, умови царської протекції, на яких вони її «у свій краї допускають». Росіяни ж, у державі яких «верховодила не система законів, а воля царя, яка могла мінятися як завгодно», трактували його як «визначення меж царської милості».

Незаперечним є те, що договір юридично зафіксував існування Української козацької держави, став основою устрою України і «є найсильнішим і найнепереможнішим аргументом та доказом суверенності України».

За умовами «Березневих статей» за Україною залишався існуючий політичний устрій (республіканський), територіально-адміністративний поділ, суд і судочинство, військо, право проведення незалежної внутрішньої політики. Як і раніше, гетьмана і старшину мала обирати Рада. Маючи право самостійно вести переговори з іноземними державами. Україна, однак, була позбавлена права самостійної політики у відносинах з Річчю Посполитою і Високою Портою. В тексті договору передбачалося, що цар може тримати в Києві воєводу із залогою, що він має бути повідомлений про вибір нового гетьмана, про закордонні посольства. Так само був обмежений і економічний аспект суверенітету України. Яка зобов'язувалася передавати частину податків до царської казни. У Проханні Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу помітна лінія, яку проводить гетьман мі безсумнівним збереженням прав і вольностей народу та добровільно встановленими межами суверенітету гетьманської влади. У пунктах 1-3 відстоюються військові права і вольності козаків та право козацького суду. Шостий пункт передбачає, що козаки самостійно обирають гетьмана, але повідомляють про це царя. У цих пунктах помітно, що реальні межі суверенітету гетьманської влади в значній мірі залежать від доброї волі самого гетьмана.

Проте добровільно встановлені межі гетьманської влади дотримувались царським урядом лише за життя Богдана Хмельницького, а потім щоразу при обранні нового гетьмана зміст угоди змінювали, урізаючи суверенні права гетьманської влади, що, врешті, привело до перетворення України в колонію у складі Росії.

Б. Хмельницький рішуче протидіяв спробам Москви обмежити суверенітет України. На початку червня 1657 р. у переговорах з посольством Бутурліна він аргументовано захищав своє право гетьмана на стосунки з іншими країнами, зокрема, відхилив домагання надіслати воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, заборонив роздачу землі стрільцям у Києві.

Однак, маючи на меті відносити незалежну Українську державу, якою вона була у князівську добу, гетьман Б. Хмельницький лише спромігся збудувати «українську автономію, своєрідну напівдержаву», яка проіснувала до 1764 року.

Богдан Хмельницький прагнув створити суверенну українську державу.

Заслугою гетьмана те, що він вперше в українській політико-правовій думці сформулював і реалізовував принципи національної державної ідеї: 1) право українського народу на створення національної держави в межах етнічної території; 2) незалежність утвореної держави від влади польського короля; 3) соборність Української держави; 4) правонаступність Козацької держави від Київської Русі. Тобто, саме завдяки його діяльності політична ідея суверенітету набула юридичного значення.

Поступово, починаючи з того, що вибори гетьмана повинні були відбуватися у присутності царського делегата, царський уряд перейшов до обмеження функціональної та організаційної незалежності вищої влади в Українській державі. Так, при вступі на посаду І. Скоропадського при гетьмані був призначений царський резидент, який мав наглядати за ходом державних справ. Після смерті Д. Апостола цариця Анна не дозволила обрання нового гетьмана і встановила Правління Гетьманського уряду, яке складалося з трьох українців і трьох росіян; цар Петро I, утворивши Малоросійську колегію, встановив контроль над українським урядом; за цариці Катерини II остаточно скасовано інститут гетьманства.

Незважаючи на зазначену в договорі 1654 р. умову стосовно непідлеглості судівництва Московщині, у «Решительных пунктах», виданих російським урядом при обранні гетьманом Д. Апостола, Генеральний Суд, який був вищою судовою інстанцією, формувався у складі трьох українців і трьох росіян під проводом гетьмана. Значних обмежень також зазнали економічна самостійність, сфера внутрішньої і зовнішньої політики. Непорушними залишалися тільки старі закони – Литовський статут та магдебурзьке право. Але вже у 1853 р. скасовано самоврядування Києва на основі магдебурзького права, а в 1840 р. в судах скасовано Литовський статут і введено російські закони.

У «Прошении мало российского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссийских» містяться вимоги стосовно вільного вибору гетьмана, скликання сейму чи генеральної ради, про незалежність судової системи та судочинства, фінансів, військової справи. Крім того, «Гетьманщина претендувала на повернення земель, відторгнутих від неї за часів гетьманування Самойловича, Мазепи, Скоропадського». Тобто українське шляхетство, старшина і гетьман прагнули відносити самостійність у здійсненні внутрішньої політики, повернути втрачену автономію. Однак саме Катерина II, до якої це прохання було звернене, скасувала інститут гетьманства (1764), розформувала реєстрові козацькі полки (1765), зруйнувала Запорізьку Січ (1775). Україна була позбавлена навіть політичної автономії.

Цьому протистояли свого часу усіма можливими способами такі видатні особистості, як Іван Мазепа та Пилип Орлик. У «Промові до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 р.» гетьман Іван

Мазепа (1639-1709), порівнявши способи панування шведського і російського монарха, який свавільно привласнив собі необмежену владу, визнає, що в Росії «не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці царській».

Попередня теза стає обґрунтуванням укладення договору між Гетьманом Іваном Мазепою та шведським королем Карлом XII, що мав стратегічною метою «...поставити країну нашу в той стан держав ... із своїми природними князями та усіма колишніми правами та привілеями, що вільну націю означають». Щоб запобігти очевидній небезпеці з боку російського уряду, «дбаючи про користь народу» українського, бажаючи «поновити на найвищому ступні свободи та самостійності», Іван Мазепа і заручився союзом із шведським королем. Отож Іван Мазепа прагнув відновлення Української державності в повному обсязі, виступав за верховенство і суверенітет української влади на території України.

Аналогічною була мета гетьмана в еміграції, визначного політичного діяча Пилипа Орлика (1672-1742), який у «Виводі прав України», аргументуючи суверенність України, зокрема, тим, що від імені саме суверенної держави Б. Хмельницький укладав договір з російським царем, звертається до європейських держав із закликом «реституції України». Цього потребує, на його думку, не лише міжнародне право, яке покликане «допомагати в крайніх випадках пригнобленим громадянам», а й інтерес самих європейських держав, які мають бути зацікавлені «обмежити державу, яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи».

Прагнучи відновлення суверенітету і дотримуючись наступності традицій в українському державотворенні, Пилип Орлик склав текст Конституції, яка була прийнята на козацькій Раді в Бендерах 5 квітня 1710 р. Цей документ є «Правовим укладом та конституцією відносно прав і вольностей війська запорозького, укладених між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах». Так починається текст Конституції, що свідчить про договірний характер цього документа. Отже, Конституція є договором між новообраним гетьманом і його підлеглими.

У Преамбулі дано аналіз політичного життя, всебічних утисків та порушень козацьких свобод, які виявлено в Україні після Переяславської Ради «під самодержавною рукою» «великих государів», що намагались «дорешти зруйнувати військові права та вольності і на народ вільний козацький накласти невольничє ярмо».

Автор Конституції засуджує самодержавну владу, що «свавільно встановлює отой закон – «Так хочу – так повеліваю», і підкреслює необхідність «слушного і

корисного державному устрою порядку, що звичайно задля загального блага вершаться приватні і громадські ради» в самодержавних країнах «і навіть самі самодержці, особисто присутні на них і головуючі, не противляться піддати свої рішення розсуду і схваленню своїх міністрів і радників», не кажучи вже про можливість «такого-то благодотворного ладу» серед вільної нації, де при гетьманській владі, згідно із старовинним законом вольностей «здавен-давна дотримувалися і нині дотримуються саме такого порядку» (ст. VI). Ця ж ст. VI Конституції Пилипа Орлика присвячена центральній державній владі. Вищою законодавчою владою визнано Генеральну Раду, яка формується так: «...з кожного полку необхідно вибрати зі згоди Гетьмана до Генеральної Ради як генеральних радників по одному визначному висуванцю із людей розважливих і заслужених. Генеральна Рада збирається на сесії три рази на рік і для «дораджування». Між сесіями гетьман «обговорює з генеральною старшиною», «діє з відома генеральної старшини» (ст. VI), яка є виконавчою владою.

Виборний гетьман також є вищою виконавчою владою. Він має радитись з генеральною старшиною та Генеральною Радою, яке це було в Київській державі, коли князь зобов'язаний був радитись з боярською радою. Крім того, генеральна старшина, полковники і генеральні радники владні «особисто чи публічно на нараді висловити докір» гетьманові «і рішуче стримати від зневаги от чистих прав і вольностей не завдаючи при тому ані найменшої образи високій гетьманській честі» (ст. VI). Уперше як окрему гілку влади автор Конституції виділив судову владу в особі Генерального Суду. Відтепер «ясновельможний гетьман не повинен карати винуватця ... засобами своєї влади чи особисто призначати йому кару» (ст. VII). Свідченням того, що вища державна влада конструювалася згідно із принципом розподілу влади, є відокремлення судової влади під час здійснення повноважень держави.

Історичні умови в Україні та існуючі тенденції до виникнення національних держав по всій Європі сприяли тому, що однією із найважливіших у правовій і політичній доктрині та, все-таки більше у практиці, постають проблеми формування Української держави, її незалежності, суверенітету, питання форми правління, правонаступності Козацької держави після Київської Русі.

Досліджуючи українську політико-правову думку початку XIX ст., Юліан Охрїмович пише, що Козацька Україна залишила своїм нащадкам національно-політичний ідеал, який полягав у державній самостійності чи автономії в складі сусідніх держав або федеративному утворенні з ними.

Проте, зазначає далі Ю. Охрїмович, у суспільній свідомості все, що було національним, не мало політичного характеру. Декабристи українського походження, висуваючи політичні вимоги, цікавилися ідеями Французької революції та реформуванням Росії і зовсім обминали національні домагання. І лише синтез

українського патріотизму з ліберально-демократичними поглядами, що вже утверджувалися у 40-х роках XIX ст., привів до політично свідомого українства, яке втілилось у творах Тараса Шевченка та ідеях Кирило-Мефодіївського товариства.

Розорену й збайдужілу Україну застав Тарас Шевченко (1814-1861). Його національно-політичний ідеал – ідеал політичної незалежності України – сформувався на ґрунті вже відомого романтично-етнографічного націоналізму, виразником якого він був на початкових етапах своєї творчості. Як і його сучасники, Шевченко тужить за героїчним козацьким минулим, проте на відміну від них поет задумується – де поділася та свобода? Це вже не просто українолюбство з його любов'ю до української природи, пісні, не романтична туга за історичним минулим. Він ідеалізує це минуле, бо воно свідчить і нагадує про активні змагання українського народу за свою національну і політичну самостійність. Ю. Охрімович пише: «Роялізму та москвофільства Шевченко не може оправдати навіть демократизмом, і самостійницько-республіканські змагання гетьманів та козацької старшини захоплюють його далеко більше, ніж москвофільсько-царофільський демократизм маси. В ім'я самостійницько-республіканських ідей він прощає гетьманам їх аристократизм та класову політику, але в ім'я демократизму не прощає ані москвофільства, ані роялізму». Т. Шевченко як реаліст звинувачує сучасних гнобителів України, прощаючи історично минулим. Він «ненавидів офіційну Росію як демократ, що бачив у російських царях головних чиновників закріпощення української селянської маси, як федераліст і Кирило-Мефодіївець, що ненавидів централізм, як політичний радикал та республіканець, що був ворогом взагалі монархії, самодержав'я та царів і, врешті, як український патріот, що бачив не тільки в російському правительстві, але й в російському громадянстві головних чиновників знищення української національної волі і культури». Творчість Т. Шевченка з етнографічної спільноти витворила націю, «розбила мару без політичного патріотизму». Т. Шевченко виступив натхненником відомого Кирило-Мефодіївського товариства. Завдяки його поезії члени Товариства сформулювали українські національно-політичні прагнення незалежності, а не зупинились на ідеалах всеслов'янської федерації, до було характерне для декабристів і політичних рухів того періоду взагалі. Однак у XIX ст. українська політична думка ще не позбулася ідей про «об'єднання слов'янських племен в одну сім'ю під охороною любові і свободи кожного».

Не є винятком пропозиції одного із членів Кирило-Мефодіївського товариства Г. Андруцького, викладені у «Начерках Конституції Республіки» (1847). Відповідно до основних положень програми братства, автор також пропонує слов'янську конфедерацію із семи автономних штатів, очолюваних президентами, але в цьому утворенні немає Росії. Очевидно, Г. Андруцький раніше за інших зрозумів ставлення Росії до України та її прагнення й надалі тримати у підневільному становищі український народ аж доки стане сили, доки існуватиме ця велика деспотична за

своїм національним характером держава в її цілості. За словами Г. Андрузького, щоб створити Україну, необхідну зруйнувати Росію, а вона зміцнювалася віками. Треба також зазначити, що головна увага в проекті приділена організації влади у общині, як основній одиниці місцевого самоврядування. Тобто, як згодом М. Драгоманов, Г. Андрузький конструює державу знизу догори, вважаючи найвагомішою для забезпечення інтересів людини саме найнижчу ланку у структурі державної влади. Формулюючи свій політичний ідеал, Г. Андрузький віддає перевагу незалежній Українській державі у складі конфедерації семи штатів.

Програмні документи Українсько-Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія, організованого в Києві 1846 року Миколою Костомаровим, зокрема Статут Кирило-Мефодіївського братства (1846), відозви «Брати українці!» (1846) та «Браття великоросіяни і поляки» (1846) передбачали, що кожен слов'янський народ, який вступатиме у слов'янську спілку, повинен бути самостійним (п. 2), «мати правління народне» (п. 3) з існуванням загального Слов'янського собору, що складався б з представників усіх народів (п. 6).

У відозвах зазначалося, що, незважаючи на пригноблення України Польщею і Росією, вона не пам'ятає зла поневолювачам і прагне жити ними «в однім союзі не розділимо несмісимо», утворивши спочатку три Речі Посполиті (п. 91). Але все ж кінцевою метою в проекті є незалежна Україна в «союзі слов'янським» (п. 109).

У відозві «Брати українці!» кирило-мефодіївці викладають свої міркування про необхідність для кожного слов'янського народу створити самостійно керовані республіки, які повинні мати спільний один сейм («рада слов'янська»), куди б «сходились депутати оду всіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого Союзу слов'янського» (п. 3).

Отже, в проекті Статуту братства містяться і федеративні, і конфедеративні риси майбутнього союзу. Крім того, проголошувалась рівність і свобода, відсутність станів. У статуті Кирило-Мефодіївського товариства приділяється увага особі урядовця чи депутата, які дістають посаду не за походженням, а за розумовими здібностями, освіченістю і за високими моральними якостями шляхом народного вибору (п. 5).

Положення, що стали програмою товариства, були викладені раніше вченим-народником М. Костомаровим (1817-1885) у маніфесті «Закон Божий. Книга буття українського народу». У цьому творі автор, крім того, викладає всесвітню історію, історію державності України, причини занепаду держав світу і державності України зокрема. Все минуле, сучасне і майбутнє оцінюється з погляду християнської релігії. Як і в українського мислителя XVI ст. Івана Вишенського, який вбачає порятунок від іноземного поневолення у поверненні і підтриманні «віри старої», так і М. Костомаров звертається до релігії, що мала б стати об'єднуючим чинником Слов'янських Сполучених Штатів. У часи лихоліття не лише народ, але й його

мислителі звертаються до Бога, до віри, як засобу єднання, що залишається попри знищення інших, певно менш тривких, ознак нації. Також возвеличуються християнські ідеали свободи, рівності і братерства; проголошується твердження, що кожна влада – від Бога, а правитель і урядник, які обираються народним зібранням, йому та ще законіві тільки підзвітні, і є усім слугами (п. 41). В цьому погляді Миколи Костомарова збігаються з суспільно-політичними ідеалами Івана Вишенського.

У своєму дослідженні М. Костомаров зазначає, що з давніх-давен слов'яни для старшинування обирали старших за віком та наймужніших осіб, які були всім слугами, як заповідав Христос і його апостоли. Він це пояснює притаманними слов'янам психічними особливостями – прагненням до рівності, свободи, несприйняття самодержавного правління. «Племено слов'янське ще до прийняття віри не йміло а ні царя, а ні панів, і всі були рівні...» (61). А з часом «...не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, есть то істее братство ... і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слуговати всім по слову Христовому...» (п. 76).

Як і Іван Вишенський, М. Костомаров підкреслює притаманне українцям уявлення про те, що управляти повинні найдостойніші, покликані служити народові. Обидва мислителі необмеженій владі протиставляють прагнення свободи і панування закону.

Видатний український історик і політолог І. Лисяк-Рудницький, який вивчав історію українського національного відродження кінця XVIII ст., стверджує, що в праці «Две русские народности» М. Костомаров протиставляє «київську традицію свободи й індивідуалізму московській традиції авторитаризму й підкорення особи колективові».

Саме ця теза є характерною при визначенні незалежності М. Костомарова до народницького напрямку в українській політико-правовій думці. Крім визнання окремішності українського народу, що давало змогу деяким дослідникам (М. Іванишеву, В. Антоновичу та ін..) говорити про органічний зв'язок розвитку права із розвитком народу, а відтак твердити про специфічне право українського народу, існують це й інші ідеї народницької школи, які можна продемонструвати в процесі аналізу концепцій представників цього напрямку (крім названих вище, М. Грушевський, С. Лашенко, С. Шелухін).

Так М. Грушевський (1866-1934) висуває ідею пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави; досліджує історію українського народу як окремої етнокультурної одиниці, з чого робить висновок про наявність правових підстав на самостійність українського народу, на власну державність. У політико-правовій концепції М. Грушевського існує два напрями підтвердження прав українського народу: це дослідження його історії в порівнянні і взаємозалежності з

іншими сусідніми народами, звідки робиться висновок про наступність Київська Русь – Галицько-Волинська держава (у XIII ст.) – Литовсько-Польська держава (XIV-XVI ст.) – Козацька держава, та розкриття суті українського народу як етнічної та історичної єдності, його ментальності, знову ж таки в порівнянні із сусідами – поляками, росіянами, білорусами. Вчений наголошує, що в силу історичних умов селянство є основою української нації.

Правознавець Р. Лашенко (1878-1929) в результаті дослідження історії державотворення українського народу (а не його анархічних рухів як це можна побачити у М. Костомарова чи М. Грушевського), що зближує вченого з національно-державницьким напрямом, зокрема з концепцією В. Липинського, приходять до висновку, що 1) ідея народоправства та 2) приватної власності – органічно притаманні українському народові риси. Тобто, на відміну від М. Грушевського, який вважав, що індивідуалізм не притаманний природі українця, що землеволодіння на колективних засадах – є те, що об'єднує російського і українського селянина, Р. Лашенко стверджує, що почуття індивідуальної волі та його прояв і основа – приватна власність є суттю українського народу, його ментальності.

Як учень В. Антоновича, український правник С. Шелухін (1864-1938) так само як інші народники, зокрема М. Грушевський, Р. Лашенко, зосереджується на аналізі історії України, прагне виділити істотні риси української ментальності. Основними він виділяє волелюбність та народоправство. А відтак, вчений робить висновок, який підкреслює його народницьку позицію, про невластивість для українців традиції спадкової монархічної влади, про те, що ця форма правління є антинародною, антинаціональною.

У праці «Монархія чи республіка» С. Шелухін ділить монархії на необмежені та обмежені. Обмежена монархія може бути трьох типів: вічева, станова та представницька. А представницька може виступати або як дуалістична, або як парламентська. Стосовно практики українського державотворення, вчений зазначає, що в Україні за часів Б. Хмельницького існувала вічева монархія (а згідно з переконанням В. Липинського – представницька монархія парламентського типу). Виходячи із переконання про традиційність для українців народоправства, вчений зазначає, що в Київській та гетьманській державах мала місце вічева монархія і то не в чистій формі, оскільки в українській народній свідомості титул князя або гетьмана не означає владу монарха, а професію кращого обранця держави для зовнішньої оборони землі. «Війна й оборона землі – це головна професія князя і гетьмана і головний його обов'язок».

Монархія, носієм якої є перш за все аристократія, – чужа українській правосвідомості. С. Шелухін вважає, що монархічні традиції розхитують єдність народу, оскільки український аристократ швидше знайде спільну мову з аристократом польським чи російським, аніж з селянином чи робітником – представником власного

народу. І тому характерною рисою аристократії він називає ще й космополітизм.

Власне такі позиції представників народницького напрямку в українській правовій і політичній думці послужили основою їх федералістичних концепцій державного будівництва.

Оцінюючи діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, І. Лисяк-Рудницький зазначає, що ним були закладені самі підвалини української політичної програми, яка, зазнаючи поступово деякої ревізії, залишалася платформою українського руху аж до самої революції. Класичним продовжувачем цих традицій став М. Драгоманов. Критикуючи унітарно-централістські принципи побудови державної влади в Росії вчений утверджується в думці про перспективність федералістичної програми, висунутої кирило-мефодіївцями, але його ідеал проектується як всевітня федерація, яка є найвищою організацією, що спирається на незалежних громадах, територіях і націях. В основі цього проекту бачимо принцип національний. Це має бути федерація вільних народів, у якій кожна нація є господарем на своїй землі і самостійною одиницею спілки.

Разом з тим, даючи пояснення до ч. 1 проекту Статуту Основ українського товариства «Вільна Спілка» - «Вольний Союз» «Про цілі товариства, М. Драгоманов зазначає неможливість відокремлення українського населення від інших областей Росії в окрему державу.

У цьому ж проекті конституції для Росії вчений викладає свої думки про необхідність децентралізації управління імперією за допомогою запровадження місцевого самоуправління. Ланками цього самоуправління мають бути внутрішньо самостійні і незалежні стосовно до інших самоуправ (як нижчого, так і вищого від них рівня) громади, волості, повіти і землі. Держава виступає як вільна спілка локальних самоуправ. Організації центральної влади, яка є тільки доповненням до самоуправної влади, не надається великого значення в цьому проекті, оскільки М. Драгоманов вважав це справою другорядною. Центральна влада зосереджується в двопалатному парламенті і керує взаємовідносинами між самоуправами: «Самоврядування це повинно бути представлено сходами або ж вибраними зборами, перед якими повинні бути відповідальні всі службові особи, крім суддів, становище яких повинно бути визначено особливо».

Орієнтуючись на популярні в той час ліберальні ідеї, М. Драгоманов визнає принцип місцевого самоврядування тим чинником, який здатний урівноважити відносини панування-підпорядкування, надавши пріоритет права і свободам особи перед всеїллям абсолютної влади.

В українській політичній думці того періоду взагалі були популярні ідеї федерації. Зокрема, галицький демократ соратник М. Драгоманова О. Терлецький (1850-1902) виступає за федеративний устрій слов'янщини та возз'єднання Галичини з Україною. Як і М. Драгоманов, С. Подолинський (1850-1891) вважав, що основою

майбутньої демократичної держави мають бути «громади», об'єднані федеральними зв'язками. Зрозуміло, що вчені-державознавці такий шлях вважали єдиним способом визволення і майбутнього вільного прогресивного розвитку своєї держави. Професор В.Г. Сокурєнко зазначав, що М. Драгоманов, С. Подолинський та О. Терлецький «у федералізмі бачили кращу форму державного устрою, яка дозволила би в багатонаціональних державах правильно вирішити питання про вільне життя народів різних національностей».

Взагалі в українському рухові панувала однастайність щодо засадничих справ. За словами І. Лисяка-Рудницького: «...наполегливе прямування до радикальної соціальної реформи, але без духа жорстокости та виключности, що були притаманні багатьом російським революціонерам; відстоювання політичної свободи та конституціоналізму в західному стилі; пропагування федералістичної перебудови імперії як засобу для задоволення українських національних прагнень, без кінечности повного розриву з Росією». Починаючи з 1890-х років існувала альтернативна програма сепаратизму та державної самостійності України, яка здобула визнання в Галичині, тоді як у підросійській Україні панувала традиційна федералістична програма. І лише в 1917 році «під впливом досвіду з російською «революційною демократією», український національний рух остаточно звернувся до самостійницької ідеї».

Майже одночасно в Україні, що була під владою Австрії, також пробуджувалась національна свідомість. Та обставина, що Австрійська Конституція була єдиною в Європі, яка враховувала потреби національностей і давала право на розвиток, свободу боротьби за свої права, сприяло тому, що Галичина і Буковина зайняли гідне місце в боротьбі українського народу за національне визволення, хоч мали найгірші для цього стартові умови. Адже ця територія упродовж тривалого часу перебувала під польським пануванням і ніколи не була під владою українських гетьманів, хіба що в державницьких проектах фігурувала як складова соборної України.

У 30-х роках ХІХ ст. зароджується «українофільство», що дістало назву Галицького національного відродження, яке виражалось у романтично-етнографічній національній свідомості, як це було і на Лівобережжі. Воно дістало свій найширший прояв у гуртку студентів-теологів М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького, зокрема в їхній збірці «Русалка Дністрова» (1837), написаній українською мовою. Автори «Русалки Дністрової» були першими представниками національної свідомості – вони проголосили окремішність галицьких русинів від поляків і росіян та їхню національну єдність з українцями, які підпали під владу Росії.

В той час, як утворилася Грецька національна держава (1830-1832), Королівство Італії (1861) та інші держави, Росія та Австрія, у складі яких перебували споконвічні українські території, і далі залишалися багатонаціональними імперіями, які не давали спроби розвиватися національній державності. Тому єдина, самостійна, незалежна

суверенна Українська держава в той час була лише недосяжним ідеалом. Проте українська політико-правова думка у вигляді ідей Кирило-Мефодіївського товариства та «Руської Трійці» сприяла формуванню національної самосвідомості українців, що й дало можливість відродити українську державу на початку ХХ століття.

Звертаючись до ідеї федерації у концепціях представників народницького напрямку, зазначимо, що М. Грушевський, як і багато його попередників, підтримує ідеал федералізму, який іноді міняв свої форми залежно від обставин, але залишався федералізмом, незважаючи на те, що дедалі більше набирала сили ідея самостійності України, зокрема Ю. Бачинського та М. Міхновського.

Включившись у дискусію щодо конституційних варіантів перетворення імперії на початку ХХ ст., М. Грушевський як спадкоємець політико-правових концепцій кирило-мефодіївців та М. Драгоманова, виклав свій проект майбутнього конституційного ладу в російській імперії.

У праці «Вільна Україна» М.С. Грушевський викладає свою думку про те, що після революції 1917 року виникла реальна можливість створення автономної України у складі Російської федерації на демократичних засадах, можливість реалізації «домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремленій, не змішаній автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави...», що є старим гаслом.

Тобто вчений стверджує, що автономіям, національний федералізм є традиційними для українців і, крім того, реалізація федералістичної програми необхідна й для забезпечення існування самої Російської держави. Говорячи про «широку політичну автономію» України у складі федеративної Російської республіки, М. Грушевський пояснює, що це означає вимогу найширших прав країни, яка сама вирішуватиме, «як їй самій порядкувати свої справи і рішати про себе». Проте він не передбачає ні незалежності, ні повної самостійності, ні суверенітету майбутньої держави. Натомість Україна, будучи пов'язаною федеративними зв'язками з іншими державами, входить до складу Російської Республіки.

У тій самій праці вчений «розмежовує» компетенцію між загальнодержавними і національними органами. Так правами загальнодержавного відання є питання війни і миру, укладення міжнародних угод, спільним є командування збройними силами, єдина фінансова система та ін.. Єдиним законодавчим органом у проєктованій Російській Республіці має бути Сейм. Також єдиним є уряд, який складається з представників від усіх утворень держави і має видавати загальнообов'язкові для них постанови стосовно загальних справ. Окремі ж національні території самостійно вирішуватимуть інші питання економічного, політичного і культурного життя, зокрема передбачено власне законодавство, адміністративні та судові органи, армію, право міждержавних зв'язків у галузі торгівлі та деякі інші.

Дальший розвиток подій зумовив «кінець московської орієнтації», що описав автор в однойменній главі праці «На порозі нової України». Як результат, на початку 1918 р. IV універсалом Центральної Ради Україна проголошена «самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу».

Проте М. Грушевський далі залишається на позиціях федералізму, хоч і дещо модифікованого. Зокрема, в праці «На порозі Нової України» він говорить про «світову федерацію», шляхом до якої є федерація країв, «зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневоли, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки».

Так само український правознавець Р. Лашенко, зважаючи на федеративні традиції Київської Русі, беручи до уваги притаманні українцям народоправство та індивідуалізм (на базі права приватної власності), також виступає з ідеєю федеративного або ж конфедеративного союзу України з Росією.

Теорія федерації (конфедерації) Р. Лашенка базується на аналізі політико-правових відносин, які існували у Київській та гетьманській державі. Розглядаючи припущення М. Костомарова про існування федеративних засад у Київській Русі, вчений твердить, що Київська Русь у політико-правовому відношенні була конфедерацією. При дослідженні Козацької держави Р. Лашенко зосереджує увагу на аналізі політико-правових підстав та змісту Переяславської угоди, називаючи чотири існуючі на той час підходи до її інтерпретації: 1) неповна інкорпорація України Росією, що складалася з поєднання принципів автономії, федерації та конфедерації; 2) з'єднання України з Росією на засадах васальної залежності; 3) юридична форма з'єднання у вигляді реальної унії між Україною і Росією; 4) теорія з'єднання України з Росією як особиста унія між царем та гетьманом, який уособлював український народ.

Р. Лашенко також зазначав, що на зміст договору значний вплив мали ідеї політичної незалежності та народоправства, які визначили принципи взаємовідносин між Україною і Росією за Переяславською угодою, і далі повинні їх визначати. Йдеться про 1) добровільність укладення договору, який залишав за Україною її власний державний устрій; 2) політичну самостійність України, яка уклала угоду; 3) державність, оскільки за часів Б. Хмельницького і за актом 1654 р. Україна мала відокремлену територію, на яку поширювалася влада правителя (гетьмана), конституцію (права і вольності), військо, право зовнішніх зносин.

С. Шелухін навпаки стверджує, що федеративний союз Польщі, Росії та України буде шкідливим для України, особливо в економічному плані. Тому спочатку Україна повинна організуватися як окрема держава, причому, держава правова. Це ж стосується її сусідів, і навіть більшою мірою, бо «народи, які не доросли ще духовно до правового думання і вирішують питання взаємовідносин за принципом переваги грубої сили, не здатні до федеративного ладу».

Критикуючи автономістську ідею М. Грушевського і В. Винниченка, С. Шелухін пише, що федерація «обмежує свободу народу на користь інших народів у федерації». І тому федерацію можуть утворювати народи, які досягли високого рівня правосвідомості, а не ті, які «над правом ставлять вище грубу силу». Народ, що прагне свободи, повинен утворити «самостійну, незалежну, суверенну державу», в якій «всі свої інтереси, потреби й цілі задовольняє й досягає найбільш повно, свobodно, незалежно ні від чийх втручань, дозволів, згод, самостійно на основі свого права». Відповідно до тих обставин, які склалися, С. Шелухін вважає за можливе «лише союз між суверенними самостійними державами на основі свobodного договору з взаїмними правами й волевиявленнями». Тобто перш, ніж вирішувати питання про федерацію чи конфедерацію, члени майбутніх утворень повинні стати незалежними, досягти внутрішньої єдності.

Як протилежність до народницького напрямку виник націонал-державницький прихильниками якого вважають М. Міхновського, Ю. Бачинського, І. Франка. Їх об'єднував ідеал самостійної України у формі суверенної Української держави, хоча в деяких випадках шляхом від федерації до повної незалежності.

Як і в усій Європі, в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століть спостерігаємо плюралізм політико-правових концепцій, який був зумовлений протистоянням між капіталістичними традиціями та соціалістичними ідеями. Лібералізм, що був теоретичним обґрунтуванням капіталізму, і надав політико-правовим ідеям такої риси, як демократизм (проявлявся в участі народних мас у політичних процесах; в усвідомленні цінності демократичних свобод загалом), послабив консервативні традиції і зокрема одну із найважливіших – монархізм. Альтернатива капіталізму – соціалізм, який пройшов розвиток від утопічних ідей до більш завершеної теорії К. Маркса та Ф. Енгельса – значно вплинув на формування української політико-правової думки. А І. Франка та Ю. Бачинського навіть називали соціалістами.

Однак, особливістю української політико-правової думки, як зазначеного періоду, так і інших етапів її розвитку, є ідея української державності, щоправда у різних формах та різними шляхами. Це стосується як народницького, націонал-державницького, консервативного напрямів, так і націонал-комунізму. Є й інші ознаки, які об'єднують зазначені напрями. Зокрема, деякі ідеї, висловлені представниками народницької школи, можна зустріти і у націонал-державників. Так, обидва напрями визнають український народ окремою етно-культурною одиницею, яка має власні традиції державотворення, які, між іншим, тісно пов'язані з ідеєю федерації.

Федералістичні концепції, вимоги автономії України, зумовлені тим, що теоретики федералізму не бачили можливості за наявних умов ставити питання про повну незалежність України. І. Франко (1856-1916), зважаючи на те, що «ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для

нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого» і усвідомлюючи, що відмінності між народами, які населяють Росію все ж приведуть до того, що вони «будуть жадати собі автономії», говорить про «автономію національності». Тобто шляхом до утвердження суверенної Української держави є автономія у складі Росії.

Тому І. Франко, як і багато його попередників, визнав реалізацію громадівсько-реалістичного принципу єдино можливим у тих умовах способом, що здатний забезпечити принаймні свободу кожної окремої особи, якщо завчасними є вимоги національного суверенітету у формі самостійної держави. Його громадівсько-федералістичний принцип, викладений у праці «Мислі о еволюції в історії людськості», ґрунтується на уявленні про те, що кожна одиниця (особа, громада, народ), яка вступає у федеративні відносини, зберігає самостійність щодо своїх справ, зберігає автономію.

Суверенною, соборною державою бачить Україну і український юрист Юліан Бачинський (1870-1940). Він стверджує, що економічний і культурний розвиток, навіть існування України загалом, залежить від її політичної самостійності.

У праці «Україна Ingredienta», яка вийшла в повному обсязі у 1895 р., автор, досліджуючи причини еміграції українського селянства, підкреслює, «що Галичина виставлена на жертву всім сильнішим економічно краям коронним Австрії, що спаралізували цілу силу продуктивну Галичини, а з нею і всі ті різні засоби заробітку...». Вихід із цього становища Ю. Бачинський бачить у федералізації Австрії, що повинна «з Австрії сентралізованих країв перетворитись в Австрію сфедералізованих народів». За його словами, під загрозою загибелі кожна народність імперії має утворити самостійний політичний організм у вигляді новітньої держави. В результаті постає новий тип держав – держава новочасна, буржуазна, держава національна.

Україна в теоретичній конструкції Ю. Бачинського – держава соборна. Тому погляд автора не обмежується Австро-Угорською імперією, а сягає і в Росію, яка також визискує споконвічні українські території. В обох імперіях політична залежність українців гальмує їхній економічний розвиток. Тому ідея національної окремішності повинна спиратись на виникнення економічних суперечностей між територіями, які населяють імперії.

Отож, автономія – не остаточна мета, а лише шлях до політичного ідеалу автора – повної самостійності України. Цю думку Ю. Бачинський висловив у листі до М. Драгоманова: «...самостійна Україна буде діяти для себе, не буде паралізована сусідами, котрим вона тепер піддана. Україна буде мати свої фінанси, свою торгівлю і свій промисел, усе в своїх руках, і політику заграничну, і політику внутрішню, буде панею в своїм домі, буде розпоряджатися в нім так, як це буде вважати за найліпше, не оглядаючись на других і не спинювана в тій роботі чужими». Свій політичний

ідеал автор передає також словами: «Україна для себе. От її девіз. Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна – одна, нероздільна від Сяну по Кавказ».

Саме така позиція ставиться в заслугу Ю. Бачинському, праця якого вперше аргументує самостійність України, в той час як поза автономію і федерацію українська політична думка ще не виходила ні у 80-х, ні на початку 90-х років дев'ятого століття. Не викликає сумніву те, що діяльність Ю. Бачинського вплинула на формування політичних концепцій багатьох його сучасників і послідовників.

Так уже після виходу в світ «Україна Irredenta» у Програмі національно-демократичної партії, що виникла в 1899 р., заявлено, що її остаточною метою є з'єднання українського народу в одноцільний національний організм; у 1900 р. на вічі українського студентства було прийнято резолюцію, що ідеалом його є створення самостійної української держави.

У 1900 р. український правник М. Міхновський (1873-1924) видав у Львові брошуру «Самостійна Україна», у якій проголошувався ідеал «одної, єдиної, неподільної, вільної самостійної України від гір Карпатських аж по Кавказькі».

У 1902 р. М. Міхновський заснував Українську народну партію, в основу програми якої було покладено політичну самостійність України. На цій засаді партія розробила проект Конституції – Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського, – яка складалася з десяти розділів, поділених на 118 пунктів.

У розділі «Власти» проектувалась організаційно-функціональна структура державної влади, в основу якої покладено принцип розподілу влади. Згідно із п. 30 вища влада в державі має належати «народові українському». Оскільки Україна передбачалася за формою як президентська республіка, то Президент обиратиметься всіма громадянами України і матиме досить широкі повноваження у багатьох сферах державної діяльності (п. 75). За формою державного устрою Україна мала бути федерацією і складатися з дев'яти земель.

Таким чином, у Основному законі «Самостійної України» Спілки народу українського також простежуються федералістичні тенденції, але вже в українському вимірі, як форма державного устрою України. Авторів цього проекту вже не задовольняв принцип локального самоврядування у складі хоч би децентралізованої демократичної Російської держави.

Тобто у 90-х роках XIX ст. були закладені основи боротьби за суверенну українську державу. Так у Програмі Української радикальної партії визначалося прагнення досягти автономії України у складі Російської держави. І тільки в разі невдачі вважалося за необхідне відокремитися від Росії і утворити Демократичну Народну Республіку.

Проте, першим, хто спробував науково обґрунтувати український націоналізм,

був український вчений-правник С. Дністрянський (1870-1936), який у своїй політико-правовій концепції обстоював право кожної нації на автономію і державну незалежність.

В основі концепції – теорія суспільних зв'язків, які, на думку вченого, можуть бути двох типів: 1) органічні (родина, рід, плем'я, народ, держава) та 2) організаційні (церква, класи, партії, товариства (вільні і примусові)). Органічні суспільні зв'язки (родина, рід, плем'я, народ) та суспільні установи (подружжя, договори, спадщина і т.д.) не є витвором держави, вони виникли раніше. Держава, у концепції С. Дністрянського, є лише суспільним зв'язком найвищого типу, який для дотримання правопорядку має спеціальні органи (адміністративний апарат), котрі можуть застосовувати примус, на відміну від інших соціальних зв'язків, відносини в яких регулюють засоби морального примусу звичаїв, традицій і т.д.

Правові норми одночасно є і соціально-етичними, але не всі соціально-етичні норми є правовими, а лише ті, що вибрані державою як придатні для існування її в якості суспільного зв'язку. Право, яке виникає у всіх суспільних зв'язках, може бути або визнане, або обмежене державою, яка все ж повинна оберігати межі автономії кожного суспільного зв'язку. Порушення цієї автономії, – вважає С. Дністрянський, – є насадженням безправ'я.

Прагнучи дослідити правові підстави української державності, вчений, аналізуючи окремі етапи у її становленні і розвитку, доходить висновку, що «Княжа доба злучила князівсько-дружинний порядок з народоправством доісторичних часів», Українська держава XVII-XVIII ст. також функціонувала на традиційних засадах народоправства та виборності, тобто мала республіканський устрій, який за часів Б. Хмельницького поєднувався із автократизмом гетьманської влади та олігархічними елементами (рада старшин). На підставі порівняння обох українських держав із сучасними їм іншими державами, С. Дністрянський підкреслює, що Українська (Київська) держава, побудована на засадах локального самоуправління та суверенітету самої держави (а не королівської чи князівської влади), за цими власне ознаками відповідає європейським принципам. Народоправство, суверенітет держави, договір як основа відносин панування-підпорядкування між правителем і підданими, розподіл влади (князь, боярська рада, віче) – основи першої української держави.

Козацька держава, на думку С. Дністрянського, виникла виключно для оборони від зовнішніх ворогів і тому не могла бути монархією європейського типу. Але, виходячи з того, що весь український елемент в той період об'єднався в боротьбі за батьківщину, вчений стверджує, що держава XVII-XVIII ст. – перша національна держава. Проте він розуміє, що український народ в ці обидва періоди ще не володів психічним чинником, який об'єднує народ (націю) в окремий суспільний зв'язок. Це відбувається лише у XIX ст., коли формуються свідомі суспільні зв'язки «як протест проти територіальної самовлади держави». Саме у новітній державі право

суверенітету держави, як традиція середньовіччя та нового часу замінено правом суверенітету народу. Тобто, теорія суспільних зв'язків мала бути обґрунтуванням права народного самовизначення України на її етнічній території на основі національних демократичних традицій українського народу і теорії права народів на самовизначення.

Як і С. Дністрянський, український правник В. Старосольський (1878-1942) обґрунтовує концепцію української національної держави у її етнічних межах, підкреслюючи важливу роль при творенні національної держави суспільних груп (класів), які є носіями національної свідомості. Визначаючи будь-яку державу, крім національної, як механічну спілку, вчений вважає важливим поєднати інтереси нації як спільності (а не тільки спільноти як у С. Дністрянського) з загальнолюдським інтересом, коли справа національного визволення матиме загальнолюдське значення тобто коли людина, яка поки що не відчуває себе членом національної спільності, зрозуміє, що від побудови національної держави буде краще і їй самій.

Національно-державницькі ідеї С. Дністрянського лягли в основу його проекту конституції ЗУНР, розробленого на замовлення уряду держави. Проект Конституції ЗУНР, спираючись на традиції українського конституціоналізму та на досвід сучасних держав, став виразом передових ідей того часу. Згідно з проектом, ЗУНР проголошувалася народною республікою з розподілом влади на три гілки: законодавчу, яка належить народній палаті, виконавчу в особі Ради держави на чолі з Президентом та судову. У проекті чітко реалізовано механізм взаємостримувань і противаг. У розділі II «Державна влада» визначається: 1) влада Президента обмежена владою Ради держави та судовою владою; 2) Президент має право вето щодо законодавчих актів народної палати; 3) народна палата контролює діяльність виконавчої влади; 4) у випадку перевищення своїх повноважень Президент може бути усунений з посади в порядку імпічменту; 5) судова влада контролює відповідність законодавчих актів виразним постановам чи духові конституції.

Використовуючи зазначений механізм, автор проекту прагнув унеможливити узурпацію влади чи свавільне її використання шляхом взаємного обмеження гілок влади. Цій же меті мала служити і відповідна організація органів місцевого самоврядування (п. В гл. 2 та п. Г гл. 3 розд. II) структура і принципи організації та діяльності судової системи (п. Д гл. 3 розд. II), проголошення широким прав і свобод громадян (п. А розд. I).

Місцева влада має бути організована в округах, повітах і громадах на зразок центральної та вирішувати «всі ті справи, які вимагають однакового і спільного впорядкування в цілому окрузі та не обняті загальними законами держави».

Питання права приватної власності також зачіпаються у проекті С. Дністрянського. З приводу цього важливого інституту вчений зазначає, що право власності повинно бути підпорядкованим «суспільним обмеженням з огляду на добро

загалу», бо право власності тісно пов'язане із суспільними обов'язками.

Професор міжнародного права Київського університету, один із членів Правительственої комісії по розробці конституції УНР О. Ейхельман (1854-1943) запропонував свій «Проект Конституції – основних державних законів УНР», в основу якого поклав принципи народного суверенітету та федералізму.

Проект надавав кожному громадянину УНР, що досягнув 25 років, право брати участь у реалізації установчої влади шляхом референдуму.

Вищим законодавчим органом вважався Федерально-державний парламент, який складався з двох палат. До його компетенції входило: контроль над виконавчою владою, обрання половини загальної кількості членів вищого Федерально-державного суду, притягнення до відповідальності Федерально-державного голови, суддів Федерально-державного суду, депутатів, міністрів та ін..

Виконавчу владу мав очолювати обраний на шість років на спільному засіданні обох палат парламенту і членів Федерально-державного суду Федерально-державний голова.

Вищим органом судової влади мав бути Федерально-державний суд, до компетенції якого, крім інших повноважень, входила охорона Конституції держави від можливих порушень, розв'язання суперечок з приводу застосування законів та ін..

Проектом О. Ейхельмана передбачено не три класичні гілки влади, а п'ять. Двома додатковими були: установча влада народу та контрольна, яка покладалася на Федерально-державний контроль і мала займатися ревізуванням фінансової діяльності.

Отже, і проект О. Ейхельмана був розроблений з урахуванням демократичних принципів верховенства народу (народного суверенітету) при розподілі функцій між різними органами державної влади і пріоритеті прав та свобод громадян перед державою в ім'я недопущення свавілля влади й тих, хто її реалізує. Вчений «конструює» Україну як незалежну суверенну демократичну федеративну республіку. Право кожної нації на своє самовизначення є вищим від права держави: «Держава для народу. Народ – початок фундаменту. Держава – завершення для нього». Концепція федерації О. Ейхельмана нагадує організацію штатів у США. Так, землі УНР управляються самостійно, мають свою законодавчу, виконавчу і судову владу, тобто йдеться про федерацію окремих земель-держав, об'єднаних в єдину федеративну республіканську державу.

Вважаючи традиційними для українців «глибокий демократизм, любов і змагання до народоправства і свободи для всіх, на всіх полях», С. Рудницький (1877-1937) зазначає, що монархія, не будучи традиційною, не має і перспектив в Україні. «Диктатура в тяжких кризах держави – це річ, коли не конечна, то бодай дуже потрібна. І кошовий отаман ставав на Січі паном життя і смерті, коли прийшла хвиля

небезпеки. Та диктатура на Україні можлива тільки як українська диктатура, оперта на згідній волі народного парламенту, на публічній opinio publica широких мас ... і тільки на основі парламентарної ухвали...».

Тобто, на думку С. Рудницького, українській традиції не притаманні «монархічні симпатії». Натомість «головною основою української історичної традиції», як він вважає, – це має бути «своєрідний республіканський устрій і своєрідна демократія, обоє з визначною федералістичною закраскою», в основу якої покладено федерацію автономних, по суті, поодиноких, українських земель.

Визнаючи свій ідеал держави, у розділі «Якої нам треба самостійної України» вчений викладає думку, що «самостійність України може переходити ріжні степені» – від національної чи національно-територіальної автономії в межах чужої держави до участі в союзі держав. Але кінцевою метою для всіх українців «повинна бути цілковита державна самостійність України». У цьому ж розділі С. Рудницький визначає дванадцять вимог, які повинні бути виконані в самостійній Україні. Торкаючись політичного устрою, він пише, що в ім'я споконвічних традицій і змагань українського народу цей устрій повинен бути якнайбільше свободолюбний. Автономія громад і земель «мусить бути дуже широка, однак при сильній центральній власті і сильнім національнім парламентам». В Києві повинна бути головна Рада самостійної України – Центральний Сойм. Виконавчі повноваження має здійснювати виборний гетьман України – Президент Української Республіки та міністри і урядники. За такого устрою, на думку вченого, «широка місцева самоуправа дасть природному українському індивідуалізму широке поле діяльності, кріпка рука державного осередка не дозволить в справах загальнодержавних розвинути партикуляризми».

Проаналізовані проекти конституцій свідчать про застосування їх авторами певних традицій в українському державотворенні, конституційного досвіду інших держав світу. Як і належить, значна увага надана питанням джерела і носія суверенітету, конституційних основ суверенітету державної влади та механізму його реалізації.

Із втратою національної державності нового розвитку набула українська політико-правова думка. В Україні та за її межами вчені викладають свої концепції з приводу майбутньої Української держави.

У листопаді 1929 р. у Відні відбувся конгрес українських націоналістів, на якому утворена Організація українських націоналістів визнала підставою своєї політичної діяльності Українську Самостійну Соборну Державу.

У постановах III Великого збору Організації українських націоналістів, який відбувся у вересні 1943 р., підтверджувалось прагнення організації до здобуття «народної Української Самостійної Соборної Держави (УСС)». Такою ж була мета діяльності Української Головної Визвольної Ради (УГВР), створеної влітку 1944 р.

УГВР мала керувати українськими національними силами, «що змагають до української суверенної держави» як в Україні, так і поза її межами – «аж до здобуття державної незалежної влади в Україні». У п. 4 Платформи УГВР, прийнятої Великим Збором УГВР у липні 1944 р., проголошено «забезпечення народно-демократичного способу визначення політичного устрою в Українській Державі шляхом загального народного представництва».

Саме Українська Самостійна Соборна Держава завжди була основною метою у політичних концепціях представників національно-державницького напрямку української політико-правової думки. Проте, як вже зазначалося, досягнення цієї мети визначалося різними шляхами.

Наприклад, М. Сціборський у праці «Націократія» зазначає про необхідність національної революції, яка приведе до національної диктатури провідної верстви на чолі з Вождем Нації (Голова Держави). Потреба диктатури, викликана кризою в суспільстві, із стабілізацією обстановки зникне. Натомість буде встановлений республіканський устрій. Державу очолюватиме Вождь Нації (Голова Держави), «найкращий із найкращих її синів, що силою загального довір'я нації та правом своїх внутрішніх властивостей триматиме в своїх руках владу Держави». Голові Держави, який обирається Національним Збором, належить управління країною, оголошення збройних сил, представництво країни у зовнішніх зносинах, надано право законодавчої ініціативи; він уповноважений розпускати Державну Раду, накладати «вето» на її ухвали; Вождь є главою уряду, призначає і усуває міністрів, які відповідають за свою діяльність перед ним. Законодавчим органом є Державна Рада, депутати (посли) до якої обираються прямим, загальним, рівним і таємним головуванням. Найвищий Суд обирається Національним Збором і уповноважений контролювати непорушність конституції, відповідність їй нормативних актів законодавчих і виконавчих органів.

Загалом, суб'єктом влади є кращі представники нації від «всіх соціально-корисних верств, об'єднаних – відповідно до їх суспільно-продукційної функції – у представницьких органах державного управління». Концепцію провідної верстви розвивають Д. Донцов, В. Старосольський, Ю. Бойко та ін..

Праця Ю. Бойка «Шлях нації» представляє національно-державницький напрям післявоєнного періоду.

Як і інші представники цього напрямку, Ю. Бойко визнає суб'єктом влади провідну верству, лави якої будуть поповнюватися найталановитішими з усіх верств. Звідси Ю. Бойко доходить висновку, що «українська націоналістична концепція є таким чином найбільш демократичною з усіх існуючих».

Ю. Бойко погоджується з положеннями, викладеними М. Сціборським у «Націократії», зокрема з приводу визначальної ролі індивідуальності та «еліти в державотворчому та культурно-цивілізаційному житті народів», а також щодо

режиму національної диктатури вождя нації, необхідного в період визвольної війни за державну незалежність і який відпаде із здобуттям перемоги.

Ідеал Української Самостійної Соборної Держави постає у праці Всеволода Рамзенка «Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД)», написаній в підпіллі і видрукованій у друкарні імені полковника Шелеста в червні 1951 р.

Висловлюючись проти федеративних форм, автор брошури зазначає, що самостійна Українська держава «мусить бути ні від кого, ні від якої чужої держави незалежна. Це значить, що перше і останнє слово, найвищу силу і владу матиме в українській державі лише український народ, його вільно вибрані представники, його власна, ним установа державна влада, український парламент і уряд». «Тільки сам український народ матиме найвище право і силу в українській державі» і «ніяка чужа держава, ніяка по стороння сила не сміє і не матиме права наказувати українському народові, що він має робити, ні вимагати від українського народу чогось такого, що йому шкодило б або було б проти його волі».

Тільки з утвердженням самостійної, міцної держави, – пише В. Рамзенко, – можна буде говорити про будь-які союзи. Маючи свою державу і набравшись відповідної сили, український народ зможе говорити з іншими народами як рівний з рівними.

Представники національно-державницького напрямку в українській політико-правовій думці тривалий час обстоювали ідею державності України, її суверенітету. Завдяки відданості цій ідеї стало можливим виникнення в 60-х роках руху інтелектуального політичного дисидентства, а, врешті, вони були вагомим поштовхом до відродження Української держави на початку 90-х років ХХ ст..

Як свого часу творчість Т. Шевченка, діяльність «Руської трійці», заповнивши прогалину бездержавного існування українського народу і розбудивши національну самосвідомість, сприяли відродженню самостійної Української держави на початку ХХ ст., так само й діяльність представників національно-державницького напрямку в українській політико-правовій думці відіграла неабияку роль в українському правозахисному русі, у пропагуванні ідей розвитку демократії і верховенства права у 90-х роках ХХ ст.

Особливу роль еліти – провідної верстви – визнають також представники консервативного напрямку в українській політико-правовій думці. Зокрема, у державницькій концепції В. Кучабського в ролі еліти виступають військові. В. Липинський (1882-1931) елітою визнає хліборобський клас – клас дрібних власників, оскільки, на його думку, інтелігенція не здатна об'єднати націю.

Представників національно-державницького і консервативного напрямів об'єднує розуміння національної ідеї як основи боротьби нації за національну незалежність, мета побудови суверенної Української держави. Як і в концепціях

представників народницької школи в українській політико-правовій думці, у консервативному напрямі визначальними визнаються інтереси особи; нацією розуміють об'єднання громадян, які живуть в Україні; а державотворення вважають за необхідне базувати на традиційних цінностях, притаманних українцям у всі періоди їх державності.

Узагальнивши політико-правові концепції представників консервативного напрямку в українській політико-правовій думці, дослідники цього напрямку О. Голобуцький та В. Кулик роблять висновок про те, що В. Липинський обстоював трудову легітимну монархію, В. Кучабський – мілітарну, а С. Томашівський – клерикальну.

Проте головним у концепціях представників цього напрямку є обґрунтування традиційності для України монархічної форми правління і її перспективності для майбутнього (В. Кучабський, С. Томашівський).

Також В. Липинський, відстоюючи ідею гетьманства, вважає, що такою особою може бути «тільки Господар Землі Української, тільки монарх український може створити силу, без існування якої свобода це анархія. Тільки одна людина, один провід, одна воля, тільки він, Господар, може сотворити підставу Держави – Українську Армію. І тільки стоячи сам один на чолі тієї армії, він буде авторитетом, що свободу українських громадян загварантує і тільки він один дасть дійсну свободу, бо свобода без гарантії авторитету це пустий звук без ніякої вартости».

У програмі «Української демократично-хліборобської партії» написаної В. Липинським у 1917 р., йшлося про те, що «українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою етнографічну масу, коли вона буде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місто рабської служби чужим державним організаціям ставить змагання до створення власної держави. І тому боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ставимо найважливішою вихідною точкою нашої політичної програми».

Шукаючи підтвердження традиційності монархічної форми правління для українського державотворення, С. Томашівський (1875-1930) зупиняється на Галицько-Волинському князівстві (XIII-XIV), зазначаючи, що це була перша українська національна держава. Взагалі, вчений, як і В. Липинський, високо цінує державу як інститут, тому засуджує анархію та повстання. Тоді як представник народницького напрямку М. Грушевський віддає перевагу матеріальним інтересам народу, на противагу інтересів національної держави, а відтак, схвалює спрямовані на реалізацію цих інтересів повстання та інші форми опору державі.

Саме звернення до республіки і демократії стало, на думку С. Томашівського, причиною поразки державотворення 1917-1920 рр. Розглядаючи питання форм правління, вчений говорить про їх еволюцію. Застосовуючи цей принцип еволюції для

українського державотворення, вчений зазначає, що слід починати саме з монархії, оскільки вона сприяє утвердженню авторитету і порядку. Даючи оцінку республіканській формі правління, С. Томашівський каже, що вона може співіснувати з справжньою демократією, якщо вона не є абсолютистська.

Ще однією причиною втрати Україною своєї державності С. Томашівський вважає відсутність єдиної, спільної всім українцям національної ідеї.

В. Кучабський (1895-1945) свої висновки базує на аналізі української державності 1917-1920 рр. В. Кучабський вважає, що позитивним в утворенні гетьманської монархічної держави в цей період є власне монархічні традиції, які мають, на його думку, перспективу для майбутнього державотворення.

Держава, у концепції В. Кучабського, не є продуктом технічної організованості народу, а його духовності. Підкреслюючи вищість держави над суспільством, вчений вважав, що держава утворюється лише там, де суспільство очолювала політично визначена провідна верства, об'єднана державотворчою суверенною ідеєю.

Дуже важливою серед вчень про право та державу є концепція українського вченого-правника, професора державного права, який працював у Київському університеті, Б. Кістяківського (1868-1920). У праці «Соціальні науки і право. Нариси по методології соціальних наук і загальній теорії права» (1916), не вдаючись до політичних проблем, він пише, що право займає в житті культурних суспільств головне місце. Право – це основа суспільства, без якого воно немислиме. Право є явищем багатоаспектним, тому однозначний підхід до нього не дає повного розуміння суті права.

Б. Кістяківський вважав, що є не одне, а декілька наукових понять права, тому що «право входить у різні сфери людської діяльності і життя, що можуть складати предмет різних галузей гуманітарних наук».

Б. Кістяківський виділяє чотири підходи до визначення права: 1) державно-примусове поняття права («право є те, що держава наказує вважати правом»), 2) соціологічне поняття права («право є сукупність правових відносин, що здійснюються в житті, а правові відносини кристалізують правові норми»), 3) психологічне поняття права («сукупність тих імперативно-атрибутивних переживань (імператив – право вимагати, атрибутів – усвідомлення іншим суб'єктом обов'язку щось робити), які шляхом психічної взаємодії членів даної суспільної групи набувають загального значення і перетворюються у правові норми»), 4) нормативне поняття права («сукупність норм, що вбирають в себе ідеї про необхідне, яке визначає зовнішні відносини людей між собою»). Поряд з цими теоретичними поняттями права вчений визнавав існування «технічних» чи «практичних» понять права.

Б. Кістяківський вважав, що всі ці наукові поняття права чи підходи до права, як теоретичні, так і технічні, не поглинають одне одного, а відображають якусь із сторін

реально існуючого права, що, як явище суспільного життя, є єдине. І тільки дослідження різних понять права, тобто різних його сторін або проявів, дасть можливість зрозуміти сутність права в цілому.

Так само і стосовно держави: культурна людина і держава – це два поняття, які взаємно доповнюють одне одного. Держава є певною формою суспільного організму, який існує там, де є суспільство і народ. Люди створюють і оберігають свої держави не для взаємного винищення чи пригноблення. Історія свідчить, що держави, які гнобили свої підданих, вигули. Держава ніколи не могла довго існувати тільки насильством і гнобленням.

Відповідаючи на питання про справжні завдання та цілі держави, Б. Кістяківський говорить, що вони полягають у здійсненні солідарних інтересів людей. За допомогою держави здійснюється те, що потрібне всім людям. Сутність держави полягає в обстоюванні солідарних інтересів людей, навіть якщо при цьому вона ухиляється від своїх істинних цілей. Навіть найжорстокіші форми державного гноблення виправдовують міркуваннями про користь і потреби всього народу. Загальне добро – ось та формула, в якій стисло виражено завдання та сутність держави.

Розуміння держави Б. Кістяківським базується на його вірі в людську особистість. Особистість з її ідеальними пориваннями та вищими цілями не може миритися з тим, щоб держава, покликана здійснювати солідарні інтереси людей, займалася їх знищенням. Зокрема, автор розглядає і аналізує погляди на сутність держави різних філософів. На його думку, правова держава – це вища форма державного буття, яку виробило людство як реальний факт. Більше того, вчений твердить, що держава і право – дві сторони одного суспільного явища, а точніше – право є тим началом, з якого виникає держава. Крім правової, існують і інші типи держави, які постійно розвиваються та зазнають перетворень (абсолютно-монархічна, феодална, конституційна та інші типи держави).

Більшість сучасних держав є конституційними або правовими за своїм типом, хоча і між ними існують певні відмінності. Проте всі вони мають спільні основні начала існування і діяльності.

Головним принципом правової держави Б. Кістяківський називає те, що державна влада в ній є обмежена. Обмеженість влади в правовій державі створено визнанням за особою невід'ємних і недоторканих прав, які за своєю суттю безпосередньо надано особистості. Серед них на першому місці стоїть свобода совісті, а також свобода друкованого і писаного слова, свобода зносин, свобода спілок і зібрань.

Всі права і свободи повинні бути чітко регламентовані законами, органи державної влади мають бути наділені повноваженнями припиняти порушення законів. Але в правовій державі повноваження органів державної влади у припиненні

порушення законів поставлено в суворі рамки закону. Ці законні рамки для повноважень органів влади і створюють так звану недоторканість особи.

Завдяки невід'ємним правам і недоторканості особи державна влада в правовій державі є не лише обмежена, а й суворо підзаконна. Під законність державної влади є така загально визнана перевага державного ладу як такого, що звичайно її старається присвоїти собі і впорядкована абсолютна монархічна держава. Та для неї це недосяжна мета.

Тільки маючи справу з уповноваженими особами, котрі можуть виставляти правові вимоги до самої держави, державна влада виявляється змушеною незмінно додержуватися законів.

Як і кожна держава, правова держава потребує організованої влади. У правовій державі влада має бути організована так, щоб вона не пригнічувала особу. В ній як поодинокі особа, так і сукупність осіб – народ – мають бути не тільки об'єктом влади, а й її суб'єктом. Тому найважливішою інституцією правової держави є народне представництво. Саме через нього держава опирається на народ.

Найважливіша функція влади – законодавство – у правовій державі цілком підпорядкована правовій державі. Законодавство цілком і повністю обумовлює організацію та діяльність держави і її елементів. У правовій державі особа може впливати на хід законодавчої роботи через народне представництво. Не можна допускати жодних обмежень виборчого права. Виборче право мусить бути загальним і рівним, прямим і таємним.

Свого повного розвитку правова держава досягає за високого розвитку правосвідомості і сильно розвинутого в ньому почуття відповідальності. У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правопорядку і державних установ лежить на самому народі. Оскільки сам народ на своїх плечах виносить всю правову й державну організацію, то в правовій державі неможлива анархія. Опіраючись на народну правосвідомість і невпинно пристосовуючись до неї, така держава змінюється разом зі зміною правосвідомості. Поряд з тим правова держава передбачає громадянські та народні організації, завдяки яким зростає і її власна зорганізованість.

Коли правову державу називають буржуазною, то цим ім'ям визначають не саму державу, а ту соціальну та економічну будову, яка є підмурком сучасної правової держави. Натомість термін «правова держава» слугує для визначення юридичного характеру самої держави – вважає Б. Кістяківський.

Аналізуючи соціалістичну державу, вчений приходять до висновку, що між сучасною правовою державою і тією державою, яка здійснить соціальну справедливість, нема принципової і якісної різниці, а є різниця лише в кількості та ступені.

4.8. Сучасні теорії пізнання права і держави

Це питання належить розпочати із короткої характеристики теорій, що стосуються виникнення права та держави.

Патріархальну теорію виклав Аристотель, вона була панівною і у Середні віки. Теорія прагнула обґрунтувати положення, згідно з яким держава є результатом історичного розвитку сім'ї. Держава – це сім'я, яка розрослася; державна влада – продовження батьківської влади, що має завдання батьківського піклування підданими.

Виходячи з того, що абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (патріарха) багато прихильників цієї теорії (Р. Філмер) стверджували, що все в державі є власністю монарха. Люди – тільки держателі свого майна.

У період середніх віків цій теорії надавали змісту вчення про Божественне походження держави.

Ця теорія прийнята багатьма соціологами і юристами: в Англії – Меном і Лебоком, у Франції – Жеро Телоном; у Німеччині – Бауманом та ін.

Представниками **теологічної теорії** походження держави є ідеологи релігій Стародавнього Сходу, середньовічних монархій (Х.Аквінський), сучасної католицької Церкви (Марітен), ідеологи ісламської релігії та ні.

Виникнення права та держави вони пояснюють Божественною волею. Звідси – ідея возвеличення держави, її вічності, недоторканості і залежності від релігійних організацій та діячів і одночасно – покірності всіх перед державною владою.

Патріархальна та теологічна теорії прагнули увіковічнити монархію.

Договірна теорія (у варіанті запропонованому Ж.-Ж. Руссо) зводилася до обґрунтування необхідності демократичної республіки. Т. Гроцій, Т. Гобс також твердили, що держава виникає в результаті угоди (договору) між людьми.

Появі держави передували природничий стан, коли люди мали природні права (Ж.-Ж. Руссо), йшла „війна всіх проти всіх” (Т. Гобс).

Залежно від характеру договору (між ким укладений, чи люди передали свої права, волю, владу остаточно) відповідним є об'єм влади, межі її діяльності.

Договірна теорія виступила протилежністю теологічній теорії, була спрямована проти феодальної держави і права. Погляди представників договірної теорії часто мали революційний характер, оскільки деякі з них стверджували, що народ може скинути правителя, якщо той порушує умови договору.

Теорія насильства заснована австрійським юристом XIX ст. Л. Гумпловичем (а також французький історик Тьєрі).

Держава, згідно з їх уявленнями, виникає в результаті завоювання одного

племені іншим. Саме для урбовласнення і створюється особливий апарат примусу – держава, яка видає відповідні норми.

Завоювання трактують як підкорення слабого сильним, тобто як закон природи.

Держава має гнобительський характер доки існує різниця між переможцями і переможеними, завойовниками і підкореними. Така різниця існує у феодальній державі. У буржуазній державі вона згладжується принципами: формальної рівності всіх перед законом, загального виборчого права тощо. Держава стає загальнонародною і не виступає знаряддям гноблення. Держава однаково служить інтересам всіх верств.

Психологічна теорія (В. Лунштед, К. Олівекрона, Л. Петражицький, А. Росс, та ін.) пояснює виникнення та існування держави і права особливими властивостями людської психіки, зокрема, *психічною потребою людей підпорядковуватися, усвідомленням залежності* членів первісного суспільства від вождів, жерців і т.п. Часто представники теорії висловлюють думку, що держава є організацією для керівництва суспільством з боку видатних особистостей; психологічна теорія походження держави і права склалася у „психологічну школу права”, представники якої вважають, що психіка людей є фактором, який визначає розвиток суспільства, його моралі, права, держави.

Іноді виникнення держави пояснюють **біологічними причинами**, тобто причинами природного розвитку, діями законів спадковості, законів розвитку живих організмів. Теорія дістала вираз у праці мюнхенського філософа Шилінга („Держава”, яка вийшла у 1935 р.).

Держава є біологічною життєвою потребою. Ця теорія прагне обґрунтувати органічну теорію також і про суть держави.

Існує теорія **евдемоністична**¹ (XVII ст.), прихильники якої вважають завданням держави служіння загальному щастю всіх людей (Юсті, Бунге та ін.). Деякі з представників цієї теорії держави як виразника загальнолюдських інтересів, загального блага, загального щастя тощо (зокрема Гегель і його послідовники) визначали державу як вищу духовну суть, як уособлення загального, незалежного від окремої людини розуму. Це вчення, особливо у його новіших представників (неогегельянців – Біндера і Кронера в Німеччині, Джентіле в Італії та ін.), зображає діяльність держави як прояв вищої волі та вищого розуму, якому мають підкоритися воля і розум окремих людей.

Представники **органічної теорії** (німецький юрист Блюнчлі, економіст Шефле, в Англії – соціолог Спенсер. У XX ст. – німецький юрист Прейс і французький соціолог

¹ Евдемонізм (гр. щастя, задоволення) – напрям в етиці (виник в античній філософії), що визнає джерелом моральності прагнення людини до щастя.

Рене Вормс) вважали, що держава – жива істота, самостійний організм, який зароджується і розвивається за своїми власними законами. Воля держави, яка проявляється у законах та урядових розпорядженнях, є самостійною волею цієї вищої органічної істоти.

Деякі прихильники цієї теорії порівнювали окремі складові частини держави і суспільства з частинами людського організму: уряд – мозок; засоби зв'язку – з нервами; робітників і селян – з руками і ногами і т.д. Блюнчлі вважав державу чоловічим організмом, а Церкву – жіночим.

У концепції представників органічної теорії можна зустріти різні уявлення, які по суті, однак, є результатом порівняння державно-правових явищ з біологією, анатомією, фізіологією тощо: держава – організм, а окремі люди – клітини організму; розповсюджували біологічні закони на суспільні явища; природою призначено щоби уряд управляв, а люди підкорялися; форми державного устрою є проявами природного розвитку певного державного організму.

Поступово виникають теорії, які зосереджуються на питаннях суті і призначення держави, її взаємозв'язку із правом і т.п. Це теорія правової держави, теорія поліцейської держави, теорія плюралістичної демократії, теорія держави загального благоденства тощо.

Теорія правової держави виходить із того, що держава народжена правом, пов'язує і обмежує себе ним. Держава служить праву. Завданням держави є охорона правопорядку, встановленого правом, охорона приватної власності, інших прав і свобод громадян.

Ця теорія правового самообмеження державної влади виникає у другій половині XIX ст. як альтернатива *абсолютно необмеженій державній владі*. У XVII-XVIII ст.ст. обставини феодальної роздробленості, посягання Церкви на панування в державі, вимагали обґрунтування необмеженої державної влади. В Англії XVII ст. – Гобс, XVIII ст. – Блекстон, У Франції XVIII ст. – Руссо говорили про потребу необмеженої державної влади. Залишалось невирішеним питання про те, хто ж буде цією необмеженою владою розпоряджатися: чи монарх (Гобс), чи монарх разом із парламентом (Блекстон), чи народ (Руссо).

Суть теорії правового самообмеження державної влади, основи якої заклав німецький юрист Р. Єрінг у 60-х рр. XIX ст. у праці „Мета в праві”, розвинув Г. Єлінек, який зазначав, що створюючи обов'язкові правила поведінки, державна влада обмежує цим не лише підданих, а й саму себе.

У праці Г. Єлінека „Загальне вчення про державу” автор оспорує положення про те, що оскільки держава видала закон, то завжди може його відмінити і видати інший. Право є наслідок і вираз самообмеження держави. Основним у правовій державі є наявність і визнання суб'єктивних прав громадян.

Загалом вважають, що правовими обмеженнями державної влади є складний *механізм проходження* законів у парламенті, контроль одних органів держави над іншими. Межі влади кожного органу визначаються його компетенцією, встановленою у законі.

На зміну теорії правової держави знову приходять теорії про всемогутність державної влади (фашистські).

Особливістю політико-правової думки сучасності є те, що в ній нема єдиного основного напрямку, а існує плюралізм поглядів, теорій і тенденцій. Зокрема, ХХ ст. породило численні спроби відобразити доктрину **природного права** і пристосувати її до нових умов. Увага до природного права значно посилилася і набула особливої актуальності в таких країнах, як Німеччина, Італія, Франція, Австрія та ін. у перші десять-п'ятнадцять років після Другої світової війни у зв'язку з анти правовою ідеологією та практикою тоталітаризму – фашизму, націонал-соціалізму, а згодом більшовизму. Саме в той час формувалися нові уявлення про природне право, помітно обновлялися старі й склалися нові природно-правові концепції. Природне право виводиться із мудрості Бога, загальнолюдських цінностей, розуму людини та ін.

У сучасній правовій та політичній думці помітного розвитку досяг **соціологізм**, з погляду якого право повинно розглядатися не як статичний набір норм, а як процес, як соціальна дія людей. Право здійснюється в судах, адміністративних закладах, судово-виконавчих органах. Воно, отже, реалізується в процесі тлумачення, застосування і створення соціальних норм, забезпечується юридичною силою, підтриманою правовою санкцією політично організованого суспільства.

Істотних змін зазнав у цей період і **юридичний позитивізм**, який трансформувався в **неопозитивізм**. З'явилася низка напрямів у рамках розвитку попередньої **аналітичної юриспруденції** (нормативізм Г. Кельзена), сформувались і набули досить великого поширення деякі нові юри дико-позитивістські підходи до права (лінгвістичні, юри дико-логічні, структуралістські та деякі інші варіанти неопозитивістського вчення про право). У цілому все це проходило в загальному руслі розвитку природничих і суспільних наук і, поза сумнівом, мало свої позитивні моменти, зокрема в плані оновлення юридичної науки ХХ-ХХІ ст.ст., вдосконалення понятійного апарату, засобів і методів юридичного аналізу, розширення й поглиблення зв'язків юриспруденції з іншими науками.

Для юриспруденції вихідне і визначальне значення має покладений в її основу тип розуміння права. Саме тип праворозуміння визначає парадигму (сміслову модель, зразок) пізнання правових і державних явищ. З розвитком правових учень утворились такі протилежні типи праворозуміння, як юридичний і легістський. Перший базується на розмежуванні права і закону, другий – на ототожненні.

Юридичний тип праворозуміння охоплює правові концепції історичної, психологічної та соціологічної шкіл права, кожна з яких також визначає право як явище надпозитивне (наддержавне), але тлумачить його зі своїх власних позицій. Легістський тип праворозуміння охоплює неопозитивістські теорії права, які утворюють нормативістську і аналітичну школи права.

Починаючи з античних часів (Геракліта, Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура, римських юристів), філософсько-правова проблематика розроблялася як вчення про наддержавну сутність права, як вчення про природне право, тобто таке право, що передує позитивному (офіційно встановленому), бо властиве людині з народження, є вічним і незмінним (право на життя, свободу, рівність, власність, безпеку).

Правові школи, що визначають право як явище надпозитивне (наддержавне): природничо-правова школа; історична школа права; психологічна школа права; соціологічна школа права.

Формування природно-правових ідей – логічно послідовний процес, у якому кожний наступний період пов'язаний з попереднім поділом права на природне і позитивне, тобто чітким розмежуванням права і закону. Вчення про право як явище надпозитивне, незалежне від держави зародилося ще в античні часи і було вихідною ланкою філософсько-правових течій різних історичних епох.

Філософи античності, мислителі епохи Середньовіччя, Відродження і Реформації, Нового часу, Просвітництва обґрунтовували власне розуміння природного права. Але за наявної різноманітності поглядів щодо його витоків (мудрість Бога, природа людини, її розум, природа речей, що й обумовило існування декількох напрямів сучасних природно-правових концепцій) спільним було найважливіше: розуміння права як явища загальнолюдського. Вчені минулих століть стверджували, що природне право є вічним і незмінним, воно супроводжує людство з моменту його виникнення. Природне право – це вимоги, породжені самим людським буттям – право на життя, свободу, рівність, власність, безпеку. Основним положенням природно-правових концепцій був і є висновок про існування поряд з нормами законодавства (що утворюють позитивне право) постійно діючих, незалежних від держави норм, які втілюють справедливість. Тому оцінювати правову дійсність з позицій природного права означає оцінювати її з позицій істини (розуму, здорового глузду), а не з позицій ідеологічних постулатів, вигідних владі (що, як правило, істотно впливають на зміст законів).

Виразом природного права є невід'ємні, невідчужувані права людини. На них повинні спиратися норми позитивного права, що дає змогу правам людини визначати права влади (держави), а не навпаки. Забезпечення реалізації прав людини прихильники природно-правових поглядів покладали і покладають на державу, доводячи, що вона є тим соціально-політичним інститутом, який, передусім, покликаний охороняти природне право.

Природно-правові концепції ХХ ст. утворюють відроджену природну школу права. Серед них: концепції неотомізму (Ж. Мартен), неогегельянства (В. Дільтей), неокантіанства (Р. Штаммлер), феноменології (А. Троллер), екзистенціалізму (Е. Фехнер), герменевтики (В. Гассемер), етичні (Л. Фуллер) і антропологічні (Е. Боденхаймер) теорії та ін.

Наприкінці ХVІІІ ст. в Німеччині розпочалося формування особливого напрямку у вивченні права, який вже у першій половині ХІХ ст. набув значного впливу в юридичній науці. Теоретико-пізнавальною основою цього напрямку стало питання про історію виникнення і розвитку права, що й обумовило його назву – історична школа права (Г. Гуго, Ф.К. Савіньї, Г.Ф. Пухта).

Наприкінці ХІХ ст. в юриспруденції відбулося відродження ідей природної школи права, у зв'язку з чим положення історичної школи втратили колишню популярність. Але інтерес до історичного дослідження права, безумовно, не зник. Свідченням цього є наукові роботи відомих вітчизняних і зарубіжних правознавців початку ХХ ст. Серед них: м. Загоскін, М. Ковалевський, П. Виноградов, Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, Ф. Тарановський, О. Малиновський, М. Максименко, О. Ладиженський, Ф. Поллок, Р. Салейль, А. Пост та ін. Більшість із них були істориками, а не теоретиками права. Однак, вивчаючи історію права, вони тим самим стверджували його історичне розуміння: право є результатом історичного розвитку суспільства.

Без історичного відтворення правового життя суспільства неможливе його глибоке осмислення, оскільки історичний метод дослідження права дає можливість: визначати загальні закономірності і специфічні особливості формування і функціонування права в конкретно-історичних умовах; вивчати національно-культурну обумовленість норм права; оцінювати правову дійсність, спираючись на історично-правовий досвід.

Висвітлення змісту психологічної школи права є важливим тому, що її представники вперше визначили психологічний підхід до розуміння права і звернули увагу на необхідність дослідження психологічного механізму його дії, що дає можливість віднайти шляхи підвищення ефективності правового регулювання.

Психологічна школа права утворилась на початку ХХ ст. Поширення психологічних концепцій права було пов'язане з процесом становлення психології як самостійної галузі знань. На межі ХІХ-ХХ ст.ст. виникла необхідність аналізу права як явища надпозитивного (наддержавного), внаслідок чого значного поширення набула психологічна аргументація зародження, існування і функціонування права. Цій аргументації присвятили свої наукові праці представники психологічної школи права: Л. Петражицький (засновник), Л. Кнапп, Є. Бірлінг, Г. Тард, А. Лунштед, А. Хагерстрем, К. Олівекрона, А. Рос, Р. Вест та ін.

Засновник теорії – Л. Петражицький (1867-1931) стверджував, що первинним у праві є психічне правове переживання, правові емоції. Правове переживання має імперативно-атрибутивний (зобов'язуючо-уповноважуючий) характер. В цьому переживанні обов'язок і повноваження пов'язані нерозривно. Норма права є результатом такого переживання і є мисленним явищем, яке виражає зв'язок повноваження і обов'язку. Саме правові переживання є ланками, які єднують суспільство і надають йому стабільності.

Л. Петражицький не заперечував існування офіційно діючого права, але і не пояснював чому воно існує і діє. Визнаючи існування позитивного права, Петражицький ділив правові переживання на два види:

- 1) переживання позитивного права (уявлення про те, що юридична норма є результатом зовнішнього рішення, уявлення про її джерело);
- 2) переживання інтуїтивного права, тобто автономного, яке не пов'язане із позитивним правом.

Інтуїтивне право визнається абсолютним, а позитивне – відносним. Позитивне право змінюється паралельно із зміною психічних переживань.

Інші представники психологічного напрямку також бачать витoki права у психіці, емоціях людей. Це або „психологічна потреба підпорядкування”, або „почуття колективної взаємодії”, або „почуття наслідування”.

Соціологічні методи вивчення права відкривають справжні перспективи (порівняно з формально-догматичною методологією юридичного позитивізму) для з'ясування сутності і соціального призначення права та ефективності його дії в суспільстві. Соціологічний підхід до праворозуміння базується на тому, що право існує в нерозривному зв'язку з суспільними відносинами, які і є об'єктом правового регулювання, а тому правові норми необхідно аналізувати спільно з усіма соціальними умовами, що склалися і в яких діє певна правова система. Такий підхід покладено в основу соціологічної школи права, яка сформувалась у ХХ ст.

Соціологічна школа права складається із значної кількості правових концепцій. Серед них: концепція «живого права» (є Еріх), концепція солідаризму (Л. Дюгі), концепція інституціоналізму (М. Оріу), концепція прагматизму (О. Холмс), концепція інструменталізму (Р. Паунд), концепція реалізму (К. Левеллін, Д. Френк).

Концепції соціологічної школи права об'єднуються в напрямок правового функціоналізму. Таке об'єднання зумовлене спільним переконанням прихильників наведених концепцій у тому, що юридична наука повинна перенести центр ваги своїх досліджень з юридично-закріплених норм на соціально-правову дійсність, тобто на функціонування права в суспільстві.

На основі юридичного позитивізму виникли неопозитивістські школи права –

нормативістська і аналітична. У ХХ ст. юридичний позитивізм став ідейним джерелом юридичного неопозитивізму, напряду юридичної науки, що об'єднує сучасні позитивістські концепції права, які й утворюють неопозитивістські школи права.

Представники класичних позитивістських концепцій права (Д. Остін, К. Бергбом, С. Пахман, Г. Шершеневич, В. Катков та ін.) намагалися довести виключність формально-догматичного і статичного (державно-інструментального) методів дослідження права. Основне твердження класичних позитивістських концепцій права – єдиним джерелом права є державна влада – означає, що тільки держава визначає зміст норм права та використовує їх як інструмент (передусім як примусовий засіб) для досягнення своїх цілей і можливості свого функціонування. Тобто вивчення і аналіз права неможливі поза категорією «держава».

Сучасні позитивістські концепції права, які утворюють неопозитивістські школи права – нормативістську (засновник Г. Кельзен) і аналітичну (засновник Г. Харт), у своїх концептуальних положеннях спираються на вихідні ідеї юридичного позитивізму.

Позитивістські і неопозитивістські концепції права потенційно містять у собі можливість неправа, оскільки заперечують справедливість права як його первинну цінність. Для них офіційна примусовість правових норм – вища цінність. Така ієрархія цінностей призводить до того, що не людина визнається первинним носієм права, а держава «обдарує» її природними правами (які може і відібрати).

Важливість різноманіття правових поглядів актуалізує **погляди представників інтегративної школи права** (Б. Кістяківського, О. Яценка, Д. Хола та ін.).

Ідейна конфронтація і нові розмежування між позитивістським юридичним аналізом і природно-правовим аналізом супроводжується сьогодні, як і в минулі історичні епохи, деякими взаємними поступками і нечастими спробами в тій або іншій формі зближувати несхожі методологічні позиції і установки. Подібні спроби були зроблені і в рамках синтезуючого (інтегративного) правознавства (П. Виноградов, О. Яценко, Дж. Хол). На рубежі ХІХ-ХХ ст. соціологічна філософсько-етична критика позитивістського догматичного правознавства виявилася в абстрактній, чисто теоретичній, синтетичній теорії права. У праці О. Яценка «Теорія федералізму. Досвід синтетичної теорії держави» (1912) зазначається, що синтетична природа юридичних (і політичних) явищ особливо яскраво виступає саме у федеральних політичних організаціях. Давні суперечки про те, кого вважати суверенною владою у федерації – центральну владу або штати, виглядають не цілком коректно, оскільки суверенітет слід вважати атрибутом спільної владної діяльності федерації і штатів, тієї діяльності, яка постає у вигляді якоїсь «синтетичної нерозривності».

Право як соціальне явище і як частина соціального досвіду представляє досить важливий елемент соціального буття, писав П. Виноградов (1854-1925). Право виконує не менш важливі соціальні функції, ніж, скажімо, апарат держави або спосіб розподілу влади в державі. Свій підхід до вивчення права він називав синтетичним, протиставляючи його і відділяючи від аналітичного методу Дж. Остіна і його послідовників. Абстрактні поняття і терміни часто сприймаються юристами-аналітиками таким чином, неначе питання про ці терміни і їх формальні класифікації є суттю всієї юриспруденції. Зрештою створюється особливий «світ понять», в якому відбуваються постійні оновлення, критика, захист і руйнування абстрактних конструкцій.

Правила поведінки в суспільстві є результатом поведінки самого суспільства, і немає необхідності надмірно завищувати соціальну дію понятійних і логічних конструкцій. «Ні життя сім'ї, ні життя професійної гільдії, ні церкви, нації, держави не залежить цілком або головним чином від досконалості їх логіко-понятійних відображень».

Про інтегративну юриспруденцію сьогодні багато пишуть, згадуючи, як правило, таких юристів як Б. Кістяківський, О. Яценко, Р.Дж. Берман і Дж. Хол. Але у них немає якої-небудь загальної концепції або хоча б відносно єдиного погляду на проблему.

«Доречно відзначити, що синтетичну точку зору, яку ми відстоюємо в конструкції юридичних теорій не слід змішувати з тим плюралізмом, який полягає в тому, що право як явище багатостороннє вивчається з найбільш різних точок зору, і як соціологічне, і як психологічне, і як нормативне явище і т.д. Цей плюралізм діаметрально протилежний нашому; це аналітичне розкладання правового явища, і без синтезу ніякого дійсного пізнання дати не може» Сам же О. Яценко намагається подолати однобічність і індивідуалістичних, і колективістських теорій, знайти рівновагу між індивідуальною свободою і загальним благом, «синтезуючи» суб'єктивно-індивідуалістичну теорію права, соціально-об'єктивну теорію і філософію права. Перша представлена в основному психологічною теорією Л. Петражицького, друга – державною теорією права (статичним позитивізмом Р. Шершеневича), третя – філософією В. Соловйова. В результаті синтезу вийшло наступне визначення права: «Право є сукупність діючих в суспільстві, унаслідок колективно-психічного переживання членами суспільства і примусового здійснення органами влади, норм поведінки, що встановлюють рівновагу між інтересами особистої свободи і суспільного блага. Право основу свою має як в природі людини і суспільства, так і у вищому етичному принципі, згідно з яким вища етична задача, створення досконалого сумісного життя, Царства Божого, повинна досягатися через послідовну історичну роботу. Право і зливається з релігією і моральністю, ґрунтуючись на них, і відрізняється від них, реалізуючи примусово лише етичний

мінімум і тим забезпечуючи умови для подальшого існування і розвитку релігійно-етичних цілей. Відмінність права від суміжних йому областей різного виду норм полягає в тому, що в ньому необхідним елементом виступає політична влада, що примусово охороняє норми права».

У останнє десятиліття у правовій теорії спостерігається повсюдне відродження концепції природного права. Характерна особливість цього процесу полягає в тому, що сучасні представники школи природного права беруть на озброєння категорію цінності, яка проголошується фундаментальним поняттям філософської думки.

В результаті поєднання ідеї природного права з поняттям цінності виникають різновиди природно-правової теорії, однією з яких є концепція одного з провідних американських теоретиків права післявоєнного періоду Джерома Хола. Взавши за основу своєї теорії природно-правову концепцію, Дж. Хол прагне, об'єднавши на її базі інші школи права, створити нову філософію права – «інтегративну юриспруденцію».

Визнаючи свою теорію як природно-правову Дж. Хол в основу свого тлумачення природного права бере поняття цінності, яку він розглядає як етичну категорію або етичні принципи. Природне право ототожнюється з системою етичних цінностей, що містяться в діючому, позитивному праві.

Норма права, будучи імперативно-гіпотетичною думкою, «містить в собі певні етичні принципи і завдяки цьому є цінністю. Норми права є певною актуалізацією поняття цінності».

Згідно з концепцією Дж. Хола, етичні принципи історично мінливі. Тому він не приймає ідеї вічного, незмінного природного права. Природне право – це система втілених в праві етичних принципів даної епохи.

Та обставина, що прихильники нормативізму і правового реалізму відходять від постановки і вирішення проблеми співвідношення етики і права, а Дж. Хол висуває її на перший план, має своє пояснення. Підвищена увага до проблеми етичної цінності права – частина більш широкої програми, спрямованої на подолання глибокої моральної кризи сучасного суспільства. Для реалізації цього завдання Дж. Хол готовий поступитися традиційним для американської філософії прагматизмом і звернутися до раціоналізму Платона. Дж. Хол вважає вдалим дане Платоном, а вслід за ним і Аристотелем, визначення держави і права як етичних в своїй істоті категорій, як загального блага. Використати ідею природного права для визнання діючого права етичною цінністю і тим самим створити моральну підставу для покори цьому праву – таке соціальне призначення теорії Дж. Хола.

В теорії Дж. Хола виявляється характерне для природно-правового напрямку прагнення розглядати право як штучний продукт людського розуму. Саме ця школа створила абстракцію «розумної істоти», що вільно творить право. Дж. Хол також

вважає, що «право – функція інтелекту».

Особливість концепції природного права полягає в тому, що вона завжди конструє два незалежних один від одного правових ряди – природне право і позитивне право, діюче право. При цьому природне право оголошується критерієм справедливості, розумності позитивного, і відповідає на питання, яким повинне бути право. Від традиційного зіставлення природного права позитивному Дж. Хол рішуче відмовляється.

Не дивлячись на те, що Дж. Хол прагне ввести свою філософію права в рамки доктрини природного права, набагато більше їй підходить назва (якою, до речі, користується і сам автор) «правової аксіології».

«Традиційний природно-правовий напрям мало цікавився розробкою основних юридичних понять, які повинні складати принципову частину будь-якої адекватної юриспруденції». Тому, на думку Дж. Хола, щоб заповнити цю прогалину, потрібно використовувати завоювання нормативізму і правового реалізму. Так виникає план «інтегративної юриспруденції». Дж. Хол вважає її черговим, необхідним етапом розвитку американської правової думки.

Засудивши нормативізм за його негативне ставлення до права як етичного і соціального явища, а правовий реалізм – за зневагу до проблем етики і правових норм, Дж. Хол заявляє, що будь-яка течія в американській юриспруденції, узята окремо, «неадекватна» потребам часу.

Разом з тим великою заслугою реалістів він вважає трактування права як процесу.

Дж. Хол наголошує і на заслугах теоретика соціологічної школи Р. Паунда, роботи якого, особливо в області соціального інтересу, на його думку, зробили значний вплив на розвиток американської юриспруденції.

Поєднання окремих напрямів (нормативістського, соціологічного, реалістичного і, зрозуміло, правової аксіології) дасть змогу створити «синтез юридичного поняття, цінності і факту», тобто виникне «інтегративна юриспруденція». Нова філософія права, на думку Дж. Хола, повинна включати чотири розділи: правову онтологію, формальну теорію, соціологію і аксіологію права.

Термін «право», наголошує Дж. Хол, має три значення. Перше з них тісно пов'язане з природно-правовою традицією, в ньому акцент робиться на «обов'язку покорятися уряду», на «морально зобов'язуючих властивостях будь-якого правового порядку». Друге значення терміну «право» включає веління держави, це те, «що держава оголосила нормою». Тут йдеться про розуміння права як позитивного законодавства в його формальних характеристиках. Третє значення права бере початок в теорії «правового реалізму» і включає «поведінку офіційних осіб».

Підводячи підсумок, Дж. Хол відзначає, що поняття права в рівній мірі відповідає всім трьом перерахованим значенням. «... Нарешті, існує реалізація правових норм, яка включає їх понятійну сторону, цінності, які вони представляють, а також їх фактичні прояви. Це той останній крок, який веде до возз'єднання всіх трьох компонентів».

У «Інтегративній юриспруденції» Р.Дж. Берман пропонує об'єднати три конкуруючі школи права – правовий позитивізм, теорію природного права і історичну школу.

«... Історичну школу необхідно відносити і поживити, з'єднавши її з теорією природного права і правовим позитивізмом в новій «інтегративній» юриспруденції, в якій достоїнства кожного з цих підходів – морального, політичного і історичного – були б збережені, а їх недоліки усунені.» «В інтегративній юриспруденції історія без філософії не має ніякого сенсу, а історія і філософія без політики непереконливі. Проте історія, філософія і політика разом володіють відомою переконливістю; і коли вони розглядаються разом, то нема сенсу сперечатися про те, чому віддати перевагу».

Розглядаючи проблему справедливості, Р.Дж. Берман, ґрунтуючись на позиціях інтегративної юриспруденції, виходить з положення про те, що в західній традиції справедливість прагне симбіозу особистих інтересів і інтересів суспільства. Ця історична, політична і філософська істина породжує норму, що вимагає, щоб зайвий захист суспільства від особи був усунений, точно так, як і зайвий захист особи від суспільства.

Кожний із підходів до розуміння сутності права, істинність якого доводить окрема правова школа, спрямований на дослідження однієї із багатьох властивостей права, на вивчення однієї або групи споріднених ознак (якостей), що характеризують право як соціальний феномен.

Тільки в межах інтеграції правових поглядів можливе окреслення шляхів пізнання права в повному обсязі. Окремо взята правова теорія неспроможна дослідити сутність права цілісно, дати всебічну характеристику права. Прагнення осмислити право як цілісне суспільне явище і обумовлює необхідність інтегративного підходу до праворозуміння.

Юридична наука потребує синтезуючого вирішення проблеми праворозуміння, яке б спиралося на досягнення різних правових шкіл. Вчені-правознавці повинні зосередити увагу на осягненні суті ідеї *єдності різноманіття*, за допомогою якої стає можливим вивчення цілісності будь-яких правових явищ.

Сьогодні потрібно спрямовувати зусилля не на культивування (що завжди є обмеженим і, як правило, небезпечним) окремої правової ідеї, а на пошук гармонії між численними (і по-своєму цінними) правовими поглядами.

Інтегративне розуміння права є наслідком теоретичного пізнання та практичного

освоєння соціально-правової дійсності, яке базується на комплексному використанні досягнень природної, історичної, психологічної, соціологічної, нормативістської і аналітичної шкіл права, які у своїй гармонійно синтезованій єдності відображають широке, багатоаспектне бачення права: його сутності (природи), джерел, процесів формування і функціонування, цінності та призначення в житті окремої людини, суспільства, держави.

Сутність такого складного явища як право можна розкрити лише через множинність визначень, кожне з яких є його фрагментарною характеристикою. І така фрагментарність (неповнота) притаманна усім дефініціям. Тому зводити сутність права лише до певного визначення є помилкою. Уникнення такої помилки і забезпечує сучасне інтегративне праворозуміння, яке передбачає множинність визначень права, кожне з яких відображає його особливий вимір.

Спроба дати інтегративне визначення права в будь-якому разі не призведе до охоплення однією дефініцією усіх якостей права і усіх його зв'язків з іншими правовими явищами.

Соціологічна юриспруденція

На відміну від правового позитивізму, який вважав завданням науки формально-логічне вивчення права, соціологічна юриспруденція звертається до умов функціонування, дії права, до процесу його реалізації, системи правовідносин, поведінки людей у сфері права, тобто до вивчення «живого права». Соціологічна юриспруденція охоплює різні напрями, які не сприймають нормативне розуміння права. Іноді називають „*функціоналізмом*”. Значну роль у розвитку соціологічної юриспруденції відіграв рух „*вільного права*” (представники – Є. Ерліх, Г. Канторович, Ф. Жені та ін.), який протиставляв „живе право” праву в законах. „*Живе право*” створюється „союзамі”. Є. Ерліх твердить, що кожна профспілка, банк, об'єднання підприємців та ін. створюють своє право. Приписи держави лише невелика частина права. Основну ж його масу творить „живе право”. На противагу неопозитивізму, соціологічний напрям вважає, що норми, записані в законі, ще не є правом; значно важливішим є «живе право», котре виникає у житті. Тому на першому плані фігура судді як «творця права».

Якщо є прогалина в праві чи приписи застаріли, суддя не пов'язаний жорстко державними приписами і може шукати норму „живого права” та на її підставі виносити рішення. Звідси ж і рух „вільного права”. Представники цього руху фактично прирівнювали суддю до законодавця, наділяючи його функцією правотворчості.

Філософською основою „соціологічної юриспруденції” є філософія прагматизму, згідно із якою істинним є те, що корисне, а стосовно права – правомірне те, що корисне.

Соціологічна юриспруденція розмірковує над питанням *як діє право*, залишаючи мало уваги питанню *що таке право*.

Право „розчиняється” в інших соціальних факторах, прирівнюється до інших соціальних норм, до правозастосувальних актів і т.п.

Одними із напрямів соціологічної юриспруденції є *інституціоналізм*, представники якого виходять із тієї реальності, що поряд із державою у суспільстві існують ще й інші інститути (організації), кожен з яких творить своє право та *реалізм* – зменшують роль закону, вважаючи закон порожньою посудиною, яку може заповнити суддя.

Значний вклад у становлення соціологічної юриспруденції вніс німецький юрист, професор Рудольф фон Єрінг (1818-1892) своїми творами «Дух римського права на різних ступенях його розвитку» (1852-1865), «Боротьба за право» (1872), «Ціль в праві» (1877-1883).

Розрізняють дав періоди його творчої діяльності на ґрунті політико-юридичної теорії. Перший – приблизно до середини 50-х років XIX ст. В цей час він притримувався установок «юриспруденції понять», вважаючи своєю головною справою виведення (дедукцію) положень права, вбачаючи в поняттях головне джерело знань. Прихильники даного напрямку в науці права вважали (говорячи словами Р. фон Єрінга), що «поняття продуктивні, вони комбінуються і виготовляють на світ нові поняття».

Другий період еволюції його поглядів розпочинається з середини 50-х років XIX ст. Р. фон Єрінг приступає до розробки «юриспруденції інтересів». Тепер він надихається тією думкою, що культ логічного для юриста-теоретика недоречний, оскільки правознавство не математика, і в ньому пріоритет повинен належати не логіці. Не власне логіка повинна бути об'єктом правознавства, але життєві цінності, реальні інтереси людей. Р. фон Єрінг все більше звертає увагу не на логічні і навіть не на психологічні аспекти права, а на його соціолого-прагматичні, утилітаристські моменти. Уподобнюючи право з живим організмом, Р. фон Єрінг додає йому «всі якості продукту природи: єдність в множині, індивідуальність, зростання з себе і т.д.». Зростання або розвиток права з самого себе якраз і вимагає історичного підходу до нього. Необхідність саме такого підходу обґрунтовується і показується у «Дусі римського права». Крім того він відзначає: «Кожен організм може піддатися подвійному дослідженню: анатомічному і фізіологічному; перше має своїм предметом його складові частини і їх відносини один до одного, тобто його структуру, друге – його функції. Ми маємо намір піддати право обом цим дослідженням».

Реалізуючи цей намір, Р. фон Єрінг робить особливий наголос на розкритті функцій права, оскільки він вважає, що в будь-яких організмах функції є носіями їх

цілей. Організм права не є винятком. У свою чергу, цілі Р. фон Єрінг приписує значення правотворчого чинника. Головним у міркуваннях є теза: «Мета є творець всього права».

Телеологічне трактування права веде Р. фон Єрінга до постановки питання про суб'єкта, про творця права. Право, за Р. фон Єрінгом, виходить «з рук» суспільства, яке він інтерпретує як сферу «сумісної дії людей, об'єднаних загальними цілями; у цій сфері кожен, діючи для інших, діє також для себе, а діючи для себе, тим самим діє і для інших». «Держава – єдине джерело права».

Саме право характеризується Р. фон Єрінгом з різних боків. Інтереси суспільства в цілому складають зміст права. За однієї неодмінної умови – їх захисту, гарантування державою. Право є захищений державою інтерес. Зустрічається у Р. фон Єрінга і дещо інше формулювання того, що утворює зміст права: «Право є сукупність життєвих умов суспільства в широкому сенсі, що забезпечуються зовнішнім примусом, тобто державною владою».

Приведені Єрінгові формулювання є критикою вольової теорії права, що панувала в німецькому правознавстві першої половини ХІХ ст.

Природа права не властива зсередини йому самому, а надається державою: «Критерій права полягає у примусі», Головною є теза про органічність державного примусу в праві. Право виявляється зобов'язаним державі не тільки своїм походженням, але ще і способом існування.

Держава є організація соціального примусу. Ця організація не тільки породжує право, забезпечує його існування, але і управляє ним.

«Право без влади є пустий звук, позбавлений всякої реальності, бо тільки влада, яка проводить в життя норми права, робить право тим, чим воно є».

Суто «державницьке» розуміння права Р. фон Єрінгом поєднується у нього з визнанням необхідності створювати простір для економічної діяльності індивідів, забезпечувати їх юридичну рівність, поважати закріплені за ними політичні права, він висловлюється за незалежність і незмінність суддів, за їх відповідальність тільки перед законом, за тверду дисципліну і законність у суспільстві, за строгий і стабільний порядок, оскільки тільки за таких умов можливий цивілізований суспільно-політичний устрій, нормальне правове спілкування, справедливість. Афоризм: «Нехай восторжествує справедливість, хоч і загине мир!» він змінює життєстверджуючим заклик: «Нехай торжествує справедливість, щоб процвітав мир!».

Там, де обставини примушують державну владу робити вибір між суспільством і правом, «вона не тільки уповноважена, але і зобов'язана пожертвувати правом і врятувати суспільство».

Р. фон Єрінг переносить на ґрунт правознавства концепцію боротьби як універсального принципу буття органічного світу. Вона отримала в другій половині XIX ст. широку підтримку в європейських наукових колах: дарвінівська теорія боротьби за існування, ідея класової боротьби у історії і соціології. Полемізуючи з історичною школою права (Савін'ї, Пухта), що вчила розуміти освіту і розвиток права як непомітний, безболісний і мирний процес, подібний до становлення і еволюції мови, Р. фон Єрінг («Боротьба за право») прагне довести щось протилежне: «Життя права є боротьба, боротьба народів, державної влади, станів, індивідів», «кожне право в світі має бути здобуто боротьбою», «боротьба є робота права» і т.д.

Школа вільного права – напрям соціологічної юриспруденції

Головні програмні засади цього напрямку запропонував творець «школи вільного права» Євген Ерліх (1862-1922) – основоположник соціології права, у нерозривному зв'язку з якою він і розробив свою теорію «вільного суддівського знаходження права». Головні праці вченого – «Вільне знаходження права і вільна наука права», яка вважається вихідним пунктом всього вільно-правового руху, та «Основи соціології права».

У своїй концепції Є. Ерліх приділяв увагу не тільки законодавству, а й дослідженню звичаєвого права, судової практики, явищ господарського життя, зазначаючи, що «центр ваги розвитку права в наш час, як і у всі інші часи, знаходиться не в законодавстві, не в юриспруденції або судочинстві, а у самому суспільстві». В цьому, власне, і полягав зміст будь-якої основи соціології права.

У Є. Ерліха право проявляється у подвійному порядку: один порядок містить норми, які виробляються при вирішенні спорів, другий – норми, за якими здійснюється повсякденна людська діяльність. Перші він називає нормами рішень, другі – організаційними нормами або суспільним правом. Суспільне право проявляється безпосередньо через суспільні сили, а правові положення виникають завдяки судовим рішенням і закону. Правопорядок, який створюється самостійно, суперечить правопорядку, який утворюється через правові положення і тільки через діяльність суду та державних установ проводиться в життя. «Тільки ті норми, які містять у собі обидва ці порядки, складають фактично ціле право суспільства», - підкреслював Є. Ерліх.

Під суспільством вчений розумів сукупність людських об'єднань, які він поділяв на самотутні (генетичні) і нові. До перших належать рід, сім'я, родина. З об'єднання цих самотутніх спілок, які у примітивному суспільстві є єдиними організованими групами, які виконують всі суспільні завдання, будучи одночасно господарськими, релігійними, військовими і правовими спілками, зі спільністю мови та звичаїв, - і утворюється держава. Пізніше ці завдання, писав Є. Ерліх, приймають на себе інші спілки, що утворюються і які вже є усвідомленими, цілеспрямованими людськими

творіннями. До таких належать магістрати, держави, релігійні громади, політичні партії, суспільні групи, які прагнуть досягнути своїх цілей. Суспільство, з точки зору вченого, це не сукупність окремих індивідів, а сплетіння людських спілок. Тому, підкреслює він, «щоб зрозуміти витoki, розвиток і сутність права, слід, перш за все, вивчити порядок, який існує у спілках».

Право завжди соціальне. Окремий індивід розглядається правом тільки як одна ланка багатьох спілок, і право вказує йому всередині кожної спілки його місце і завдання.

Правом є норми, які самі по собі формуються у суспільстві, воно твориться не тільки законами, а й громадською самодіяльністю. Водночас, він відзначав роль держави у суспільстві, стверджуючи неможливість розвитку суспільства при повній анархії. «Все стає зрозумілим тоді, - підкреслював вчений, - коли держава розуміється не як сутність, яка висить у повітрі, а як орган суспільства... Зрозуміло, що все у суспільстві належить самому суспільству; все, що у суспільстві відбувається, стосується суспільства; тому виникає потреба всім самостійним суспільним спілкам встановлювати єдину правову основу через державу».

Розуміючи право набагато ширше, ніж правотворчість держави, Є. Ерліх заперечував примус як обов'язкову і специфічну ознаку права, оскільки правопорядок, як таких, що задовольняє в цілому все суспільство, підтримується ним і без примусу, завдяки «почуттю необхідності правопорядку». Право, зазначав Є. Ерліх, не застигла догма, а мінлива, жива сила, і те, що законодавець мав на увазі вчора, може застаріти сьогодні.

Теорія солідаризму

Ідеї солідаризму отримали значне поширення наприкінці XIX – початку XX ст. Їхньою теоретичною основою була соціологічна доктрина, погляд Огюста Конта на суспільство як на єдине ціле.

Поняття «солідарність», висунуте засновником соціології Огюстом Контом, одержало розвиток у книзі французького соціолога Еміля Дюркгейма «Про поділ суспільної праці» (1893). Е. Дюркгейм прагнув довести, що класова структура суспільства обумовлена поділом праці, тому, оскільки поділ праці неминучий і суспільно необхідний, то класи (у тому числі буржуазія й робітничий клас у сучасному суспільстві) повинні спільно й солідарно трудитися в системі суспільного виробництва. Ті ж ідеї розвивалися в книзі французького політичного діяча Л. Буржуа «Солідарність» (1897). Виступаючи проти індивідуалістичних доктрин XVIII та XIX ст.ст., Л. Буржуа затверджував, що реально існують не індивіди й не держава, узяті самі по собі, а асоціації людей, зв'язаних фактом спільного життя. Оскільки кожен учасник асоціації одержує користь від суспільного життя, на ньому лежать обов'язки перед іншими людьми, перед суспільством, перед попередніми

поколіннями, перед нащадками. Для підвищення почуття обов'язку людей перед суспільством він вважав за необхідне доповнити Декларацію прав «Декларацією обов'язків», покликаної зміцнити загальне усвідомлення солідарності.

Леон Дюгі (1859-1928) у книзі «Держава, об'єктивне право й позитивний закон» (1901), а також у наступних працях писав, що основою суспільства є нерівність людей, що приводить до поділу суспільства на класи, кожний з яких виконує соціально необхідну функцію. Цим обумовлена соціальна солідарність, що розуміє як «факт взаємної залежності, що з'єднує між собою».

Норма солідарності стоїть вище за державу і позитивні закони, які служать їй здійсненню: «Норма права покладає на всіх обов'язок не робити нічого, що суперечить суспільній солідарності, і робити все для розвитку цієї солідарності».

Л. Дюгі, спираючись на ідеї французьких соціологів О. Конта, Е. Дюркгейма, Л. Буржуа, розвинув концепцію соціальної солідарності. В теорії Л. Дюгі зв'язки, що поєднують людей у суспільстві, є узами соціальної солідарності. Суспільство ділиться на класи, кожен з яких виконує свою місію, свою соціальну функцію по забезпеченню солідарності і гармонії в суспільстві.

Факт суспільної солідарності, говорив Л. Дюгі, породжує норму соціальної справедливості: «Не робити нічого, що порушує соціальну справедливість, і робити все можливе для її реалізації й збільшення». Соціальна норма солідарності становить основу всього об'єктивного права – вважав Л. Дюгі. Юридична норма – це «верхній шар» соціальної норми. Л. Дюгі стверджує, що право впливає безпосередньо із соціальної солідарності й тому важливіше за державу. Юридична норма виникає спонтанно в умовах суспільних взаємозв'язків. Законодавець лише констатує, але не створює її. В цьому аспекті теорія Л. Дюгі пов'язана із соціологічною юриспруденцією.

Норма соціальної солідарності створює для індивіда лише право виконувати «соціальний обов'язок», певну соціальну функцію, відповідно до положення якої дана особа займає в системі суспільної солідарності й немає інших прав.

Держава накладає руку на власність, що повинна виконувати соціальну функцію. Л. Дюгі говорив, що власність соціалізується й перестає бути абсолютним правом і трансформується для власника в соціальний обов'язок. Л. Дюгі посилався на те, що закріплене Цивільним кодексом Наполеона (1804) поняття власності (права «найбільш абсолютним чином» користуватися й розпоряджатися речами) у сучасну епоху застаріло – на власнику лежить ряд обов'язків і обмежень, покладених суспільством; результатом втручання публічної влади в майнові відносини стала «соціалізація приватної власності». Однак власність все-таки залишається приватною.

Кожен клас поєднується за професійною ознакою в професійні союзи. Відносини між класами регулюються не законами, а договорами. Об'єднання синдикатів у

федерацію приведе до децентралізації політичної влади, до політичного й правового плюралізму. Влада буде розподілятися між різними синдикатами, до яких перейде вся практична робота зі здійснення соціально-економічних і соціально-політичних завдань.

«Злочином є проповідувати боротьбу класів, – писав Л. Дюгі, – і я думаю, що ніяким чином ми не йдемо до знищення одного класу іншим, а навпаки, до режиму координації й ієрархії класів».

Л. Дюгі визнавав і схвалював мирний, ненасильницький синдикалістський рух, що має метою приборкання егоїзму приватних підприємців і розумні межі вимогам найманих робітників.

Виступаючи проти індивідуалістичних доктрин, Л. Дюгі особливо люто нападає на ідею рівності й природних прав людини, висунуті в революційну епоху й закріплені в Деклараціях прав людини і громадянина. Люди не рівні від природи, займають відповідно до цього різні положення в суспільстві й повинні мати різне, а не однакове правове становище. Що стосується прав особистості, то Л. Дюгі взагалі заперечує це поняття. Неодноразово посилаючись на Огюстена Конта, він закликав замінити поняття суб'єктивного права поняттям соціальної функції, тотожного обов'язку «виконувати ту роботу, до якої зобов'язує соціальна норма».

Звертаючись до теорії держави, Л. Дюгі критикує погляди Есмена, Єллінека та інших ліберальних державознавців, відкидаючи «метафізичні» концепції суспільного договору й державного суверенітету. «Догма суверенітету», «містичне преклоніння перед більшістю» є, на його думку, основою деспотизму, про що свідчить приклад яacobinської диктатури. Л. Дюгі взагалі заперечував суверенітет як ознаку державної влади. Правовою підставою публічної влади, за теорією Л. Дюгі, є тільки здійснення соціальної слідарності.

Л. Дюгі приділяв велику увагу позитивним обов'язкам держави. Він вважав, що норми солідарності відповідають закони про охорону здоров'я, соціальне забезпечення, охорону праці та ін. Прийняття цих законів, міркував Л. Дюгі, свідчить про соціалізацію права.

У вченні про право Л. Дюгі відходить від принципів і понять юридичного позитивізму. Ставлячи норму соціальної солідарності вище від держави й створеного нею права, Л. Дюгі стверджував, що закон, який не відповідає цій нормі, не існує. Численними прикладами практики він доводив, що багато нових відносин та інститутів не вміщуються у вузькі рамки старої юридичної техніки. Л. Дюгі схвалював судові рішення, які, хоча й суперечать «заборонним застарілим текстам», але відповідають, на його думку, суспільній солідарності.

Теоретики поставилися до ідей Л. Дюгі скептично. Декан Тулузького університету Моріс Оріу бачив у концепції Л. Дюгі «проповідь одного з видів

анархізму й до того ж найнебезпечнішого із всіх». Однак вплив теорії Л. Дюгі на політико-правову ідеологію й практику був глибоким і довготривалим.

Теорія інституціоналізму

Склалась як один із напрямів соціологічної юриспруденції.

В основі теорії інституціоналізму, згідно з якою держава є одним із інститутів, який організовує соціальне життя за допомогою влади, лежать ідеї, висловлені Морісом Оріу (1859-1929). Він вважав, що важливими засобами надання стійкості існуючому режимові є зміцнення і розвиток у суспільстві інститутів: власності (речовий інститут), торгових організацій, держави, профспілок (корпоративні інститути) і т.д.

Як особливий вид інститутів М. Оріу вирізняв корпорації. Це, на його думку, інститути, що володіють внутрішньою свободою, яка дозволяє їм самим переслідувати свою мету, виконувати свої функції та робить із них живі індивідуальності. Корпорація сама розробляє й переглядає свої статuti. Це – суспільна організація, яка володіє певною автономією. Іншу категорію інститутів складають інститути-речі, позбавлені автономії. Деякі з інститутів існують віками, тривалі періоди історії, зазнаючи час від часу тих чи інших змін, інші виникли нещодавно і мають нетривалу історію існування (наприклад, кредитні спілки, кооперативи і товариства). «Необхідно організувати державу так, говорив М. Оріу, щоб враховувалися вага, вплив, значення різних інститутів». «Держава, – за визначенням М. Оріу, – це юридична персоніфікація нації, приведеної до впорядкованого і урівноваженого режиму». Проблему співвідношення держави та інших соціальних інститутів вчений вирішив за допомогою формули: «перша серед рівних». Настав час, за уявленням М. Оріу, «розглядати державу не як суверенітет, але як інститут інститутів».

У інститутах-корпораціях мислитель вбачав важливіший засіб інтеграції суспільства. Корпоративна соціальна організація, заявляв він, є найвищою з можливих типів організацій, оскільки вона відповідає людській сутності, створеній за образом і подобою Бога. На зміцнення існуючого ладу скеровано і вчення М. Оріу про урядову владу, яку він поділяв на три види: виборчий корпус, парламент і виконавчу владу (глава держави, міністри).

Виборчий корпус мислитель протиставляв народу, який є, на його думку, натовпом, позбавленим будь-якої організації. Виборчий корпус тим і відрізняється від народу, що він є організований. Виборцям залишається тільки виразити свою довіру тому чи іншому кандидатові, приєднатися до нього. Такою, на думку М. Оріу, повинна бути організація органічної, корпоративної демократії, яка забезпечить стійкість державного режиму.

Загалом, в рамках т.зв. раннього інституціоналізму склались три основні напрями: 1) соціально-психологічний; 2) соціально-правових; 3) емпіричний (кон'юнктурно-статистичний).

Соціально-психологічний інституціоналізм представлений Торстеном Вебленом (1857-1929). У центр дослідження він ставить ідею розвитку, динаміки і людську діяльність у всіх її проявах. Саме з цих позицій він критикує утилітаристів і особливо засновника утилітаризму Є. Бентама, який усі суспільні відносини розглядав з погляду їхньої корисності, можливості бути засобом для досягнення якоїсь мети. Т. Веблен вимагає, щоб економічна наука звільнилась від раціоналістичної психології і взяла на озброєння психологію реалістичну, таку, що є результатом спостережень за людською діяльністю. Він критикує ортодоксальних економістів за те, що вони зводять економічні інтереси тільки до суто грошових та ігнорують людину, виключивши її з економічного аналізу.

Соціально-правовий інституціоналізм Заснований Джоном Роджерсом Комонсом (1862-1945) («Правові основи капіталізму» /1924/, «Інституціональна економіка. Її місце в політичній економії» /1934/, «Економічна теорія колективних дій» /1950/). Як і Т. Веблен Дж. Комонс в основу аналізу бере позаекономічні інститути. Проте якщо Т. Веблен на перший план висував психологічні й біологічні фактори, то в Дж. Комонса такими є юридичні, правові норми. Він досліджує дію колективних інститутів: сім'я, виробничі корпорації, профспілки, держава тощо; досліджує колективні дії, спрямовані на контролювання дій індивідуальних. У праці «Інституціональна економіка» він писав, що колективні дії є єдиним способом примирення суперечливих інтересів. Він дійшов висновку, що прагнення в економіці виявляються через суди. Суди він розглядає як важливий фактор економічного розвитку. В основу вирішення економічних проблем мають бути покладені рішення Верховного суду. Наголошування на приматі права зумовлювалося особливостями його розвитку в США, зокрема відсутністю кодифікації (відповідних кодексів) так званого загального права. За цих умов рішення судових органів, особливо Верховного суду, мали обов'язкову силу щодо всіх аналогічних справ.

Дж. Комонс формулює «юридично-мінову концепцію» суспільного розвитку, суть якої полягає в тому, що в основі розвитку лежать мінові відносини, зображуючи у Дж. Комонса як юридичні. Вихідною економічною категорією він оголошує юридичне поняття угоди. Учасниками угоди можуть бути всі інститути суспільства: сім'я, тредюніони, акціонерні компанії і навіть держава. Відносини між роботодавцем і працівником теж є угодою рівноправних членів суспільства.

Сама угода, яка становить основний елемент кожного економічного інституту, включає в себе три моменти: конфлікт, взаємодію, вирішення. Це означає, що всі суспільні конфлікти, усі суперечності можна розв'язати. Запорукою цьому є юридичне регулювання правил «угоди». Дж. Комонс допускає не лише мирне

врегулювання конфлікту, а й примусове: методи фінансового контролю, фінансового примусу тощо.

Конфлікт може і мусить розв'язувати також держава, зокрема через встановлення судовими органами так званої розумної цінності. У концепції Дж. Комонса категорія «розумної цінності» посідає велике місце. Він навіть заявляє, що політична економія – це наука про процеси, які ведуть до встановлення «розумної цінності». Економічна наука повинна займатися аналізом мети, якої, шукаючи добробуту, прагне людина.

«Розумна цінність» є результатом втручання судових органів у вирішення конфліктів між окремими підприємцями, а також загальним принципом регулювання ними економічного життя, тобто «торжеством колективного розуму» над індивідуальним.

Дж. Комонс трактує власність не як економічну категорію, а як юридичний «титул власності». У цього власність поділяється на три категорії: речову, неречову (борги і боргові зобов'язання) і невідчутну (цінні папери).

Загалом Дж. Комонс прагнув «розумного» правового вирішення суперечностей, конфліктів у суспільстві. Він опинився, як писав американський дослідник економічної думки Селігмен, у полоні американського прагматичного міфу, згідно з яким людський розум здатний вирішити всі актуальні проблеми, коли тільки спрямувати його на правильний шлях.

Кон'єктурно-статистичний інституціоналізм заснований учнем Т. Веблена Уеслі Клер Мітчелом (1874-1948). Політична економія в нього – це наука про інститути, які забезпечують зразки й норми поведінки, укорінені у звичках, інстинктах. Факторами впливу на економіку він вважає фінанси, грошовий обіг, кредит тощо. Він прихильник державного регулювання економіки. Одним із важливих методів регулювання за У. Мітчелом є планування. З допомогою планування він сподівався вирішити складні економічні й соціальні проблеми суспільства.

Розгляд цих напрямів у політико-правових вченнях ще раз підтверджує існування нової фази в їх розвитку, коли проблеми права, держави та явищ, з ними пов'язаних, переплітаються з суто психологічними, економічними, соціологічними тощо категоріями.

Новий інституціоналізм підкреслює більш самостійну роль політичних інститутів у політичному процесі. Цей напрям є цікавим ще тим, що від «класичного» інституціоналізму його відрізняє насамперед більш широке трактування поняття «інститут», велику увагу він звертає на теорію розвитку й використання значної кількості методів аналізу. Неоінституціоналісти не обмежуються простим змалюванням інститутів, а намагаються виявити «незалежні змінні величини», які

визначають політику й адміністративну поведінку. Неоінституціоналістів хвилює питання: чи впливає форма правління (парламентська чи президентська) на поведінку політичних акторів, чи вона являє собою лише формальні відмінності. Деякі неоінституціоналісти концентрують увагу також на результатах діяльності інститутів, але обминають питання етичних основ поведінки акторів, їх інтереси, неформальні відносини між суб'єктами політичного процесу.

Подолати недоліки інституційного підходу спробував *біхевіоризм*. Із його появою пов'язана справжня революція в галузі політичних досліджень (1930-ті рр.) Основний розквіт біхевіористського напрямку припав на 1950-1960-ті рр., коли він займав одну з провідних позицій у соціальних науках. Основоположниками й послідовниками біхевіористського підходу до аналізу політичних процесів були насамперед представники Чиказької школи політичної науки: Б. Берельсон, П. Лазерсфельд, Г. Лассуел, Ч. Мерріам, Л. Уайт та інші. Основну увагу вчені приділяють не політичним інститутам (наприклад, державі), а механізмам здійснення влади. Предметом їх аналізу була політична поведінка на індивідуальному й соціально-агрегованому рівні (в групах, соціальних інститутах і т.д.) У полі зору опинилось чимало аспектів політичного процесу, пов'язаних із політичною поведінкою, зокрема такі, як: голосування на виборах, участь в інших різноманітних формах політичної активності, в тому числі в неконвенціональних формах (демонстрації, пікети і т.д.), лідерство, діяльність груп інтересів і політичних партій та навіть суб'єктів міжнародних відносин.

Спробою подолати недоліки біхевіоризму став розвиток *структурно-функціонального підходу*. Засновником цього підходу вважається Т. Парсонс, який поклав початок системному погляду на політичний процес. Структурно-функціональний підхід акцентує увагу на структурі та функціях політичної системи, а також на особливостях їх взаємодії як факторах формування політичного процесу.

Представники структурно-функціонального аналізу (Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Девіс, У. Мур) соціальний порядок вважають результатом злагодженого функціонування суспільства, його підсистем заради цілого як своєрідної системної якості (нормативного порядку, злагоди, стабільності, соціальної рівноваги, консолідації тощо). Т. Парсонс соціальний порядок визначав як такий, що заснований на підтримці та прийнятті соціальних норм і цінностей. Для Р. Нісбета соціальний порядок постає як своєрідний тип відносин між людьми, які (відносини) характеризуються високим рівнем особистої близькості, соціального взаємозв'язку, моральної єдності й спадкоємності в часі. Тобто порядок розглядається як основа стабільності та каркас соціальної будівлі, умова конструктивного реформування та розумного стримування суб'єктивістських амбіцій, подолання соціальної зневіри та недопущення безладдя. Натомість, спокій тлумачиться як своєрідний соціальний баланс між індивідуалізмом, взаємодією людей та індивідуальною активністю,

високою мірою особистих взаємосимпатій з одночасною повагою до особистості (розумний егоїзм).

Прагматична юриспруденція (правовий функціоналізм) Р. Паунда

Під значним впливом вчення Є. Ерліха склалася теорія Р. Паунда, згодом голови соціологічної школи юристів у США. Тоді ж почали з'являтися й ідеї реалістичної школи права США, яка веде свій початок від судді Джона Грея.

Роско Паунд (1870-1964) почав розробляти нову проблематику ще на початку ХХ ст. і наприкінці свого творчого шляху зумів звести свої розробки в п'ятитомній «Юриспруденції» (1959). Сутність нового підходу в соціології права було охарактеризовано самим мислителем як інструментальний прагматичний підхід до вивчення права, при цьому саме право почало сприйматися переважно як інструмент соціального контролю і знаряддя досягнення соціальних компромісів.

Філософською платформою соціологічної юриспруденції, вважав Р. Паунд, є прагматизм – вчення, в центрі якого теза про те, що істинність міркувань перевіряється їхньою практичною значимістю. А під практичною значимістю, корисністю прагматизм розуміє те, що задовольняє індивідуальні інтереси особи, вигідне саме цій людині. Тому Р. Паунд, розвиваючи теорію Єрінга, велику увагу приділяв проблемі інтересу в праві. Він називав право «соціальною інженерією», основна функція якої – досягнення найповнішої безпеки та ефективності всіх людських вимог. Особи, що застосовують право, – «соціальні інженери», які забезпечують компроміс і гармонію інтересів.

Право, за вченням Р. Паунда, це засіб соціального контролю й забезпечення компромісу інтересів, воно є надкласовим інструментом соціальної солідарності. Спершу підоймами соціального контролю однаковою мірою були мораль, релігія і право, що перебували в неподільній єдності. З розвитком державності, зі зростанням ролі державних органів до них перейшла функція соціального контролю. Право стало вирішальним, найважливішим засобом його здійснення.

Мислитель вирізнув три аспекти в понятті права: 1) право – високоспеціалізована форма соціального контролю в розвинутому, політично організованому суспільстві, який здійснюється систематичним і впорядкованим застосуванням сили такого суспільства. Іншими словами, це – правопорядок; 2) право – це сума авторитетних приписів, які служать нормами для винесення судових (і адміністративних) рішень та поведінки індивідів. Такі приписи створюють не лише законодавчі органи і навіть не стільки вони. Чимало авторитетних велінь виходять із стін судів; 3) право – судовий і адміністративний процес, що збувається в умовах правопорядку.

Вважаючи за можливе об'єднати всі три поняття за допомогою соціального

контролю, соціальної «інженерії», Р. Паунд і його послідовники віддали перевагу першому аспекту, розуміючи під правом переважно правопорядок. І це – не випадково, адже основною ланкою соціологічної юриспруденції Р. Паунда є протиставлення «права в законі», «книжкового права», «стабільного застиглому» закону – «праву в дії», динамічному правопорядку. В ім'я вимог «рухомого» життя соціологічна юриспруденція Р. Паунда і його послідовників виправдовувала також правотворчість суддів усупереч закону.

Представники соціологічного напрямку розуміють, що в суспільстві існують різні, часом суперечливі інтереси. Мета права полягає в примиренні та гармонізації суперечливих інтересів. Мислитель склав досить широку таблицю цих інтересів і зв'язав їх з набором цінностей і постулатів сучасної йому цивілізації. Взяті всі разом, ці інтереси й вимоги повинні забезпечувати захист інтересів за допомогою права. «Правова система, – пише Р. Паунд, – не породжує інтересів, але визнає та захищає їх».

Реалістична школа права

Вихідні методологічні та політичні позиції прихильників соціологічного напрямку були близькими до іншого напрямку в юриспруденції – реалістичного. Правові реалісти (К. Ллевеллін (1893-1959) і Дж. Френк (1889-1957)), які довели до логічного кінця основні положення соціологічної юриспруденції. Однією з основних відмінностей між соціологами і реалістами є ставлення до правової норми. Для реалістів норма права є конкретне рішення компетентного органу в конкретній справі. Тому центр правових досліджень було перенесено реалістами на вивчення діяльності й поведінки суддів і службових осіб адміністративного апарату. Саме тут, твердив Ллевеллін, створюється право. «Дія, що торкається спірних випадків, їх правового вирішення, – писав він, – є діяльністю правовою, а люди, які провадять цю діяльність (чи судді, чи шерифи, чи судові чиновники, чи юристи) є офіційними виразниками права. Те, що ці люди вирішують у спірних випадках, і є, згідно з моїми поглядами, правом».

Отже, реалісти ототожнювали право з конкретною практикою суддів і службовців. При цьому, на відміну від Ерліха і Паунда, вони не тільки протиставляли закон і правопорядок, а й заперечували нормативний характер права в цілому. Для них норма права – тільки конкретне рішення компетентного органу в конкретній справі. Норми, – писав, зокрема, Френк, – залежно від того, чи сформульовані вони судьями чи іншими органами, чи містяться вони в законах, прецедентах або в інших приписах, є не правом, а лише одним із багатьох джерел, що на них спирається суддя, коли творить право для справи, яку розглядає. Своєю чергою, таке рішення аж ніяк не створює норм для подальших рішень. Погляд на право як на впорядковану систему Френк оголосив основним правовим міфом, який перешкоджає пристосуванню права

до потреб життя.

Відмові від розуміння права передовсім як сукупності встановлених у законодавчому порядку загальнообов'язкових правил поведінки кореспондує заперечення точно зафіксованих законом суб'єктивних прав громадян. Для індивідів, твердять вони, будь-які суб'єктивні права, юридичні повноваження не існують до судового або іншого відповідного рішення, а виникають після видання певних актів судових, державно-адміністративних органів.

Відтак реалісти центральним завданням юриспруденції вважають не комплексне вивчення системи правових норм, а розгляд способів постановлення рішень у правових спорах. «Розкріпаючи» суддів і адміністраторів від «тиранії» юридичних норм, реалісти вихваляють емоції, інтуїцію, психоаналіз і та ін. як головні засоби вироблення рішень, які мають правовий характер. Рішення постановляється згідно з емоційним спонуканням, а правові норми і логіка відіграють другорядну роль.

Органічна теорія

Органічна теорія як течія соціологічного позитивізму. Розвиток державно-правових концепцій другої половини XIX – початку XX ст. відбувався під впливом стрімких процесів практично в усіх сферах суспільного життя країн Західної Європи. Виникають теорії юридичного і соціологічного позитивізму, психологічна теорія права, антидемократичні політико-правові вчення. У другій половині XIX ст. на ґрунті соціологічного позитивізму виникає органічна теорія держави і права. Представниками цієї теорії були Блюнчлі, Спенсер, Вормс, Шеффле, Прейс та ін. Проте ще Платон, Аристотель, Гобс порівнювали державу з живим організмом.

Відповідно до органічної теорії людство виникає як результат еволюції тваринного світу – від нижчого до вищого. Подальший розвиток призвів до об'єднання людей у процесі природного добору (боротьба із сусідами) у єдиний організм – держава, в якій уряд виконує функції мозку, керує всім організмом, використовуючи, зокрема, право як передані мозком імпульси. Нижчі класи реалізують внутрішні функції (забезпечують його життєдіяльність), а панівні класи – зовнішні (оборона, напад).

Держава виникає одночасно із своїми складовими частинами – людьми, і буде існувати доти, поки існує людське суспільство. Державна влада – це панування цілого над своїми складовими частинами. Якщо організм здоровий, то і клітини функціонують нормально. Хвороба ж організму веде за собою небезпеку для складників-клітин, а хворі клітини в свою чергу знижують ефективність функціонування всього організму.

Суть органічної теорії така: суспільство і держава представлені як організм, і тому їх сутність можливо зрозуміти з будови і функцій цього організму. Все

незрозуміле в побудові і діяльності суспільства та держави може бути пояснено по аналогії з закономірностями анатомії та фізіології.

З точки зору прихильників органічної теорії монарх має виконувати в державному механізмі функції, аналогічні функціям голови в людському організмі: аналізувати події та явища, що відбуваються в оточуючому середовищі, приймати вольові рішення і доводити їх до виконання іншим органам. Ці ідеї набули широкого поширення й визнання в умовах «освіченого абсолютизму».

Одним із визначних представників органічної школи в соціології був Альберт Шеффле, відомий німецький економіст та політик. У вступі до першого тому своєї другої великої праці «Будова і життя соціального тіла» мислитель розглядає межі соціологічних знань, єдність, схожі і відмінні риси соціальних, органічних і неорганічних явищ. А. Шеффле аналізує елементи соціального організму: зовнішнє середовище, населення, сім'ю, як соціальні клітини, які виконують роль соціальних тканин.

Другий том цієї книги присвячений вивченню закону соціального розвитку. Цей закон такий, як і в усьому органічному світі – закон природного відбору, адаптації та спадковості, перемоги вищих і складніших форм життя над нижчими примітивними. Соціальний прогрес А. Шеффле полягає в тому, що жорстока, заснована на фізичній силі, боротьба за існування витісняється благороднішими формами змагання, що елементи права і моралі займають все більше місця в соціальній організації.

Організатором соціологічної науки у Франції був Рене Вормс. Він активно пропагував нову науку, закладену О. Контом. У 1893 р. Р. Вормс опублікував книгу «Організм і суспільство», в якій проводив аналогію між суспільством і організмом, підкреслюючи, однак, і розбіжності між ними. Мислитель підійшов до розуміння надіндивідуальної сутності соціальної реальності, всі частини якої пов'язані загальною свідомістю. Найвищим проявом цієї свідомості, стверджував Р. Вормс, є національні відчуття. Головним в суспільстві є не конфлікт, а солідарність, не боротьба, а життєві зусилля.

Однак найвидатнішим представником органічної теорії права був англійський філософ і соціолог-позитивіст Герберт Спенсер (1820-1903), який сформулював її в остаточному вигляді. Отримавши інженерну освіту, Г. Спенсер, як і О. Конт, більше запозичив з природознавства, ніж з філософських чи психологічних книг.

Концепція природних прав стала основою, на якій Г. Спенсер побудував свою політичну філософію. Вона була сформульована ним у першому його великому творі «Соціальна статика». Її основна ідея полягає в існуванні природного закону, який спрямований на реалізацію кожним індивідом своїх здібностей у прагненні до поставленої мети. Свобода є тим первинним правом людини, на якому будується вся система громадянських прав у державі – політично організованому суспільстві.

Як різні аспекти загальної свободи, мислитель визнає «вторинні» громадянські права, якими в першу чергу є право на фізичну недоторканність, свободу пересування, свободу обміну і договору, на користування природними ресурсами, на власність та репутації, на свободу переконання та віросповідання тощо. Філософ вважав, що всі ці права є природного походження і належать людині незалежно від діяльності законодавця, а тому соціальні установи і політична організація суспільства не створюють навіть цих «вторинних» прав. Вони покликані їх юридично оформлювати і забезпечувати.

Мислитель однак дещо і обмежує приватну власність на землю. Він говорить, що приватне володіння територією, яка є дуже обмеженою, позбавило б інших рівної свободи користуватися нею. Проте всі інші форми власності, на його думку, повинні користуватися юридичним захистом, а будь-які спроби уряду перерозподілити власність суперечать закону рівної свободи.

Людство є недосконалим і тому потребує державної влади в суспільстві. Але за вченням Г. Спенсера, ця влада є завжди злом. За суттю вона є насильством, тобто заперечує індивідуальну свободу.

Уряд – всього лиш тимчасовий соціальний інститут, необхідний тільки в період, коли людина переходить від окремішності до спілкування, від варварства до цивілізації. «Для лихої людини уряд істотно необхідний, для доброї непотрібний». Уряд – це обмеження, яке зіпсований народ накладає на самого себе, бо закон є непотрібним для доброго суспільства.

Через те, що влада є уособленням зла, кожна людина завжди має право розірвати свої зв'язки з державою – має право «ігнорувати» її, відмовитися від обов'язку матеріально підтримувати її та від її захисту. При цьому «рівна свобода» інших не буде порушена. В «Основах соціології» філософ наголошував, що в майбутньому поступово послабиться роль держави, а важливі функції виконуватимуться органами, які не входять до складу державної організації. Це послужить ґрунтом для зникнення держави в історії, і вільна воля кожного буде гармонійно погоджуватися з вільною волею решти членів суспільства.

Г. Спенсер виступав проти надмірного втручання держави у сферу соціальних відносин, вважаючи, що таке втручання гальмує прогресивний розвиток суспільства, і тому відводив уряду досить обмежену роль – забезпечення вільної дії природних законів.

У всій живій природі існує жорстокий порядок, за якого непристосовані гинуть і поступаються місцем сильнішим особам, здатним до адаптації, пристосування до змінних умов середовища. Цей порядок, за словами Г. Спенсера, діє і в людському суспільстві, в якому усунення слабких сильними є проявом «доброчинності вищого порядку». Тому Г. Спенсер критикував державну благодійність, вважаючи, що таким

способом стримується процес очищення суспільства від найменш придатних.

Слід відзначити, що закон «виживання найбільш придатних» було сформульовано Г. Спенсером ще за вісім років до того, як на світ з'явилася відома праця Чарльза Дарвіна «Походження видів у спосіб природного добору або збереження сприятливих пород у боротьбі за життя».

Г. Спенсер вважав, що з усіх природничих наук саме біологія здатна дати ключ до пізнання загальних принципів організації, функціонування і розвитку людського суспільства. До біології Г. Спенсер звертався вже в роботі над «Соціальною статикою». Саме в цій праці його міркування побудовано навколо сформульованого ним закону «виживання найбільш придатних». Під терміном «суспільний організм» слід розуміти не просто метафору, а певну об'єктивну реальність – спільність принципів суспільства та індивідуального біологічного організму. Відповідно до його теорії, держава, як і усяке живе тіло, ґрунтується на диференціації та спеціалізації.

Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація припускає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює певну, тільки їй властиву функцію. У результаті складається система органів держави. Їй усе це відбувається як у живому організмі, частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

У тритомній праці «Основи соціології» мислитель підкреслював наявність схожості у принципах організації (структури) і розвитку (еволюції) суспільства та біологічного організму, існування в усій живій природі закономірності переходу від простого до складного (інтеграція), від однорідного до різнорідного (диференціація) та від невизначеного до визначеного.

В результаті перенесення законів життя тварин на людське суспільство, тобто біологізації соціальних явищ виникає теорія насильства (завоювання) австрійського соціолога, представника соціал-дарвінізму в соціології Л. Гумпловича (1838-1909).

Консерватизм

У процесі глобалізації політичної ідеології поєднуються навіть антагоністичні у свій час правові і політичні ідеї, концепції, доктрини та уявлення всіх часів і народів. Наприклад, принципіві положення лібералізму про свободу ринку і обмеження державного втручання сьогодні розглядаються як консервативні. Термін «консерватизм»¹ з'явився лише у ХІХ ст., його ідеї сягають у Середньовіччя.

¹ Консерватизм від лат. *conservo* – бережу, охороняю. Термін введений у широкий науковий обіг після заснування у 1815 р. Ф. Шатобріаном журналу «Консерватор».

Зародження в епоху Середньовіччя консерватизму тісно пов'язане з ім'ям автора фундаментальної праці «Шість книг про державу», професора права університету Тулузи (Франція) Жана Бодена, який обстоював ідею монархії, обмеженої законами. Найгіршою формою державного устрою, на його думку, є демократія. Водночас він опускав ідею змішаної форми правління, коли королівський абсолютизм співіснує зі становим представництвом у вигляді Генеральних Штатів.

Теоретиком і водночас практиком абсолютизму був і Арман Жан д. Плессі Рішельє (1585-1642). Він вважав, що сила держави має спиратися на регулярну армію, в якій чини слід надавати лише залежно від доблесті та відданості державі. А на практиці значно підірвав військові можливості представників регіональної знаті, зруйнувавши укріплення в їхніх замках, які відтоді перестали бути фортецями.

Його наступник – кардинал католицької церкви Джуліо Раймондо Мазаріні (1602-1661), рекомендований свого часу Рішельє королю Людовіку XIII, продовжив реалізацію планів свого попередника щодо перетворення Франції на могутню абсолютну монархію. Концепція абсолютизму Дж. Мазаріні полягала в політиці підтримки церкви, за що остання мала захищати королівський абсолютизм.

Р. Філмер у праці «Патріарх: захист природної влади королів проти неприродної свободи народу» (1637-1638) виводив джерела влади монарха від влади батька, яка стала абсолютною від Бога. Відтак прагнення підданих до свободи є гріхом. А на думку С. фон Пуфендорфа, державу створено як з ініціативи Бога, так і за згодою людей. Його ідеал – абсолютна монархія, яка допускає запровадження станових зборів представників – Ради для вирішення важливих питань. Піддані в такому разі мають коритися монархові, а кріпацтво вважається добровільною угодою.

Із поваленням монархії у Франції настав новий етап формування консерватизму. Едмунд Берк (1729-1797), член англійського парламенту й один із керівників британської партії консерваторів, вважав революції злочином, виступав за еволюційні реформи монархії та пристосування її до нових умов. Він був прихильником меншого втручання держави в економічну та соціальну сфери, в питання виховання у родині, загалом за формування здорового індивідуалізму, що було поступкою лібералізму.

Ідеолог ультрароялістів (традиціоналістів) Луї Габріель Амбруаз віконт де Бональд (1754-1840) у своєму творі «Теорія політичної і релігійної влади» (1796) різко виступив проти революції. У його концепції абсолютна монархія є найдосконалішою формою державного правління, яка не потребує законів. Ідеалом для Луї Бональда тому була середньовічна монархія. А відтак він заперечував конституції, виступав проти суспільного договору, поділу влади, законодавства.

Схожі ідеї знаходимо у Джозефа де Местра (1753-1821), який вбачав причини демократичних революцій не лише в атеїзмі, а й у недосконалій природі людини взагалі. Саме тому, на його думку, й потрібна жорстка релігія та абсолютна монархія.

Окремі ідеї консерватизму зустрічаються і у мислителів кінця XVIII – XIX ст. – Г. Гегеля (ідеал – конституційна монархія з двопалатним парламентом і поділом влади); А. Шопенгауера (вважав народ натовпом; виступав за необмежену абсолютну монархію; говорив, що держава необхідна для протидії егоїзмові людського роду, якому необхідний привілейований клас вождів (аристократії)); Ф. Ніцше (вважав, що від демократії можуть врятувати «люди нової віри», тобто аристократія).

У сучасному консерватизмі у світі зазвичай виокремлюють три течії: традиціоналізм, лібертаризм та неоконсерватизм (або ліберал-консерватизм). Вони тісно переплітаються, взаємодіють між собою, зберігаючи особливості еволюції, створюють неоднорідну єдність – сучасний консерватизм. Іноді виділяють авторитарний консерватизм, який пов'язують з фашизмом.

Традиціоналістичну течію консерватизму, котра історично була першою, яка заклала початок теорії консерватизму, пов'язують із згаданими вже Е. Берком, Ж. де Сестром, Л. де Бональдом. В XX ст. головним теоретиком цього напрямку став Р. Керк, який опублікував у 1953 р. книгу «Консервативне мислення».

У XX ст. Р. Керк, розвиваючи традиціоналістські принципи, писав, що в революційні епохи люди бувають захоплені новизною, але потім вони втомлюються від неї і їх тягне до старих принципів. Історія трактується ним як циклічний процес. Тому на певному витку консервативний порядок повертається знову.

Консерватори-традиціоналісти прагнуть забезпечити широкий національний консенсус, апелюючи до традиційних уявлень і забобонів, авторитету і релігії. У 80-ті роки XX ст. Р. Керк виділив наступні принципи традиціоналістського консерватизму: віру в порядок більш високого рівня, ніж людська здатність пристосовуватися, і переконання в тому, що економіка переходить в політику, політика в етику, етика в релігійні поняття. Важливим союзником традиціоналістського консерватизму виступають в останні десятиліття «нові праві».

Лібералістська течія в консерватизмі (*лібертаризм*), на думку його представників, наслідує класичну ліберальну традицію XVIII-XIX ст.ст. як істинну. Провідні представники лібертаризму Ф. Гаск, М. Фрідман, Дж. Гілдер, І. Крістол, Л. Бауер доводять, що ерозія вільного підприємництва, індивідуальної сімейної відповідальності веде до стагнації бідності, що необхідне відродження класичної традиції лібералістського індивідуалізму і вільної ринкової економіки. На їх думку на зміну «вмираючому соціалізму» прийшов відроджений класичний лібералізм. Прихильники лібералістського консерватизму розглядаються нерідко як частина нового інтелектуального руху, «Нового Просвітництва», що являється продовженням Шотландського просвітництва. Представники останнього – Д.Юм.А. Фергюссон, А. Сміт, Дж. Міллар, У. Робертсон. Це просвітництво відрізнялося тим, що виходило з існування «комерційного суспільства», в якому у результаті вільного суспільного договору встановлювався порядок «господар-працівник» як модель соціальних

зв'язків.

Лібертаризм, як і консерватизм в цілому, розглядав людину перш за все як «недосконалу істоту», зв'язану рамками природних «меж», виступив захисником традиційних принципів вільного підприємництва, вимог порядку і законності, висунув аргументи проти ідеї держави загального благоденства і пов'язали їх з ідеєю «універсального морального закону».

Лібертаристи впевнені в тому, що основою свободи є приватна власність, що необхідна соціальна ієрархія, повага і віра в традиції народу є важливою характеристикою державної політики.

Неоконсерватизм. Негативні наслідки науково-технічного прогресу, соціальні революції ХХ ст., криза лібералізму, переоцінка суспільних цінностей спричинилися до відродження, особливо після Першої світової війни, консерватизму, який почали називати неоконсерватизм (ліберал-консерватизм). З'являються різні соціально-політичні концепції неоконсерватизму, насамперед в Італії (Г. Д'Аннунціо), Німеччині (Е. Юнгера, Ст. Георга), Значного поширення набули праці Е. Еволи, який синтезувавши різні неоконсервативні ідеї та концепції, висунув свою «доктрину пробудження». Головним її положенням був імператив Консервативної революції, побудова Анти-Європи. Е. Евола твердив про необхідність відновлення нордичної імперії з абсолютною владою верховного суверена, відродження станової ієрархії, твердих порядків.

В умовах, коли, на думку неоконсерваторів, потрібна активніша політика, ефективною і прийнятною може стати модель елітарної або обмеженої демократії. Як відзначає американський неоконсерватор І. Крістол, мета консерватизму – це «консервативна держава добробуту».

Кінець ХХ ст. приніс оновлення неоконсерватизму, що певною мірою відмовився від імперських амбіцій, узяв на озброєння окремі ліберальні ідеї та цінності. Характерними його рисами лишаються вірність старим традиціям і нормам, зведення змісту влади до керівних і розподільно-розпорядчих функцій, збереження суспільно-політичної нерівності, скептицизм щодо суспільного прогресу, справедливості, культ сильної держави та авторитарних лідерів – представників елітних прошарків суспільства, збереження традиційних інститутів влади та архаїчних політичних цінностей.

Продовжуючи розвивати традиційний постулат консерваторів про те, що влада є передумовою всіх свобод, неоконсерватори надають першочергове значення законові і порядку, авторитету і дисципліні, бачать силу державної влади у її професіоналізмі та моральності. У міжнародних відносинах на перший план виступають національні інтереси, які реалізуються, перш за все, через економічну зацікавленість.

Саме у 70-х роках ХХ ст. Даніел Бел, Ірвінг Крістол та Натан Глуер заснували

журнал “The Public Interest”, який став рупором цієї ідейної течії.

Неоконсерватизм представлений також такими іменами як Л. Штраус, Б. Броді, Е. Нортон.

У консерватизмі виділяють також кілька його типів. Один із перших, який утверджував абсолютну монархію, як традиційну форму правління, був поширений у Європі аж до XIX ст. (наприклад, французький консерватизм); інший тип консерватизму (німецький) має своїм ядром ідею культурної єдності, яка тісно пов'язана із органічною концепцією держави, яка не підпорядкована жодним моральним законам. На цих обох типах консерватизму базується авторитарний консерватизм. Так званий британський консерватизм з'явився після скасування абсолютної монархії з початком соціально-економічних реформ (характеризується ідеями змішаної форми правління та скептицизмом). Американський тип консерватизму поєднує американський традиціоналізм з ліберальними ідеями.

Представники майже всіх національних варіацій консерватизму намагаються привести нові аргументи на користь традиційного для нього синтезу індивідуалізму і авторитету держави, індивідуальної свободи і загальної волі.

Проте, різні напрями та форми консерватизму мають і спільні риси: визнання існування загального морально-релігійного порядку та недосконалості людської природи; переконання в природженій нерівності людей і в обмежених можливостях людського розуму, ствердження необхідності жорсткої соціальної та класової ієрархії й надання переваги уставленим суспільним структурам та інститутам.

Людина у цій концепції – це істота, керована власними пристрастями, бажаннями, інстинктами і дуже малою мірою розумом.

Оскільки людина від природи егоїстична, то потрібна державна і соціальна регламентація життя людини, інакше людські пристрасті і бажання можуть вийти з-під контролю. Суспільство повинно бути обмеженим, що забезпечує світ від хаосу і безладу. Консерватори є прихильниками правового підходу і розуміють право як систему обмежень, заборон, які стримують пристрасті та бажання егоїстичних індивідів.

Джерелом права є звичаї, традиції предків (а не принципи чи природні права), перевірені часом, у відповідній формі сформульовані елітою нації в якості універсального регулятора суспільних відносин. На противагу лібералам, консерватори наголошують не на правах особи, а на її обов'язках перед суспільством, державою, церквою, сім'єю.

Природа людини і суспільство утворюють єдине ціле, оскільки суспільство є не простою сукупністю індивідів, а живим організмом, що формує людську особистість з окремих бажань та інстинктів. Суспільство не створюється внаслідок будь-якого договору, а навпаки – люди отримують вічне суспільство (як і націю) у спадщину з

минулого і повинні зберегти його недоторканим для майбутнього.

Людська особистість формується нацією, мовою, культурою і державними інституціями. Роблячи вибір між особою і суспільством, консерватори віддають перевагу суспільству. Суспільство, згідно з консерватизмом, має ієрархічну структуру: від родини до держави. Стабільність цієї ієрархії дозволяє людині знайти своє місце в житті.

Держава не є витвором людської думки чи волі, а природною цілісністю, продуктом історії. Між індивідом та державою існують природні й органічні зв'язки. Держава тісно пов'язана із суспільством як засіб для досягнення спільної мети суспільства. За допомогою законів держава підтримує порядок у суспільстві. Розуміння консерватизмом позитивної ролі держави є дещо суперечливим. Більшість схильна вважати, що через вади людської природи є потреба у сильній державі на чолі з сильним президентом. Батьківський чи патерналістичний устрій влади передбачає постійний нагляд за суспільним добробутом, починаючи з родини, щоб створити політичні й економічні умови для розвитку особистості.

Разом з тим настійними є намагання консерватизму захистити особу від влади політиків чи бюрократів, до котрих ця ідеологія ставиться із застереженням. Розуміючи, що акумуляція влади підсилює вияви вад людської природи і може призвести до сваволі й необмеженої тиранії, консерватизм підтримує будь-які механізми, що сприяють децентралізації державного апарату, тому при «виборі» форми державного устрою консерватори надають перевагу федерації і не мають застережень до сильного місцевого самоврядування.

Базуючись на ідеї ієрархічного устрою суспільства, консерватизм скептично ставиться до демократії. Влада має бути у руках правлячої еліти. Але якщо раніше традиційний консерватизм бачив у цій ролі аристократів, то сучасний консерватизм спирається на власників майна і на тих, хто має підприємницький хист. Стосовно влади більшості консерватори мають застереження, вважаючи її владою натовпу.

Лібералізм

Лібералізм – це політична та ідеологічна течія, яка об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод. У широкий суспільно-політичний вжиток термін був введений на початку ХІХ ст. французькими просвітниками, а на середину ХІХ ст. сформувався як ідеологія та філософія. Засновниками лібералізму вважають Б. Констана та А. де Токвіля. До фундаторів ліберальної ідеології відносять англійських мислителів Дж. Локка, А. Сміта, Є. Бенґама, французьких вчених Ш.-Л. Монтеск'є, Ф. Гізе, німецьких – І. Канта, В. Гумбольта, американських – Т. Джеферсона, Д. Медісона та ін. Серед українських мислителів ідеологію лібералізму розвивали М. Драгоманов, Б. Кістяківський та ін.

Основними ідеями лібералізму є можливості людського розуму є необмежені; індивідуальна свобода є найважливішою умовою реалізації творчого потенціалу особи; рівність усіх громадян перед законом; принципи політичного плюралізму; розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову; приватна власність, конкуренція, вільне підприємництво найважливіші рушії суспільного прогресу; свобода думок, поглядів, переконань, совісті, слова; ліквідація будь-якої регламентації державою економічного життя; свобода вибору роду занять; запровадження загального виборчого права.

Соціально-економічною основою класичного лібералізму була політика *laissez-faire*, що панувала у розвинених країнах Західної Європи з кінця XVIII і у XIX ст. та головним у якій було положення, що свобода надається для того, щоб міг розвиватися природний порядок.

Як відомо, лібералізм проголошує найвищою цінністю свободу, обґрунтовує ідеї недоторканності особи і приватної власності, вільної підприємницької діяльності, невтручання держави в економіку. Найвідомішими представниками ліберального напрямку західноєвропейської політичної думки XIX ст. є Б. Костан, А. Токвіль, Є. Бентам, Дж.С. Міль.

Вже згаданий Бенжамен Анрі Констан де Ребек, який вважався духовним батьком європейського лібералізму, розрізняв політичну і особисту свободу. В античному світі люди знали лише політичну свободу, яка полягала в можливості їхньої безпосередньої участі у здійсненні політичної влади. Для народів передових країн тогочасної Західної Європи політична свобода вже не має колишнього значення. Для них свобода – це особиста, громадянська свобода, яка полягає в незалежності індивідів від державної влади.

Криза класичного лібералізму виявилась на рубежі XIX-XX ст.ст. з настанням монополітичного етапу розвитку капіталізму, коли монополістичні об'єднання витісняли з ринку дрібні й середні підприємства, вони банкрутували, а це призводило до зубожіння широких верств населення капіталістичних країн, зростання безробіття. З'явилися пропозиції про перегляд деяких найважливіших положень класичного лібералізму і в результаті вони сформували низку нових важливих принципів лібералізму, які склали соціальний лібералізм. Насамперед йшлося про реальне забезпечення соціальних прав людей на: працю, відпочинок, добробут, охорону здоров'я, освіту. Постало питання про необхідність втручання держави в економіку й соціальні відносини. Соціальний лібералізм привів до створення неолібералізму.

В основу новоутвореної форми лібералізму – неолібералізму – покладені ідеї англійського економіста Дж. М. Кейнса. Серед неолібералів – Ф. Гаск, Дж. Гелбрейт, Р. Даль, Ф.Д. Рузвельт. Основні ідеї неолібералізму: до функцій держави відноситься захист підприємництва, ринку і конкуренції від монополізму, розробка загальної стратегії економічного розвитку; соціальний захист громадян (безплатна освіта,

державна медична допомога, створення системи соціального забезпечення); забезпечення рівних соціальних можливостей у здійсненні основних прав людини.

Вищою метою лібералізму була ідея індивідуальної свободи. Ліберальне розуміння свободи включає гарантію прав особи, захист від сваволі влади, можливість впливати на рішення влади. У баченні лібералів, людина є вільною істотою, яка підкоряється лише собі, а завдання держави – забезпечити умови для самореалізації особи. Ідеологи лібералізму розглядали його як заснований на особистій ініціативі та свободі вибору способів дій, готовність до сприйняття нових ідей, заперечення проти диктату влади. Найважливіше твердження лібералізму – необхідність встановлення балансу між сферами суспільства та особистими інтересами людини.

Неолібералізм, який прийшов на зміну старому економічному лібералізму 30-х років ХХ ст., увібрав у себе такі основні ознаки класичного лібералізму: обстоювання ідей природного порядку та природних прав; підтримка політики вільної торгівлі; заперечення будь-якого розширення державного регулювання; розвиток автономного місцевого самоврядування та добровільних організацій на противагу зростанню впливу центральних органів.

Англійський економіст, державний діяч лорд Джон Мейнард Кейнс (1883-1946) у статті «Кінець *laissez - faire*» (1926) висловив провідну ідею свого бачення капіталізму ХХ ст. - ним мав стати «керований капіталізм». У наступних працях, зокрема «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей» (1936), він виклав оригінальну теорію, що отримала назву кейнсіанської. Дж. Кейнс зазначав, що економіка, яка спиралася на принцип *laissez - faire*, уже віджила, породивши такі небезпечні явища, як безробіття, несправедливий розподіл прибутків, що стало причиною соціально-політичних катаклізмів. Підґрунтям того, на його думку, була неправильна інвестиційна політика. Дж. Кейнс вказував: «...Будь-які зміни в інвестиціях, що не компенсуються відповідними змінами у споживанні, приведуть, звичайно, і до зміни зайнятості...».

Вирішення питання неолібералізму зайнялися німецькі неоліберали, які в період між двома світовими війнами зіткнулися з гострими соціальними наслідками саморуйнування ринкового господарства, тоталітарною диктатурою фашизму, з виникненням, розвитком і цілковитим крахом керованої примусової економіки.

У генезі німецького неолібералізму виразно проявилася тенденція до створення єдиної, спільної теорії трансформації тотального ладу з керованою економікою в демократичний лад на основі вільного ринкового господарства з подальшою його орієнтацією на вирішення соціальних завдань.

Німецький неолібералізм є своєрідним варіантом теорії державного регулювання, але з більшим, ніж у кейнсіанстві акцентом на підтримці конкурентного

ринкового механізму.

Основоположником неолібералізму в Німеччині став Вальтер Ойкен (1891-1950). В роботі «Основи національної економічної теорії» (1940) на базі веберівської методології «ідеальних типів» він висунув положення про існування двох типів господарства - «вільного ринкового» і «керованого». Однак жоден тип господарства не може існувати «у чистому вигляді». З погляду В. Ойкена будь-яка форма господарства виникає не стихійно, а формується свідомими діями при провідній ролі держави. Основу неоліберальної методології В. Ойкена складає концепція німецької історичної школи про «національне господарство» як втілення «національного духу».

Концепція В. Ойкена виявилася могутнім засобом формування нового світогляду, орієнтованого на вільний і організований ринок. Вона підготувала проведення нової політики Л. Ерхардом.

Після другої світової війни ідеологія неолібералізму знайшла успішне практичне застосування в Західній Німеччині (ФРН). Тут, починаючи з 1948 р., ці ідеї придбали статус державної доктрини уряду Аденауера – Ерхарда.

Людвіг Ерхард (1897-1977) також був представником німецького неолібералізму. Ефективна економічна політика Л. Ерхарда, що забезпечила високі темпи росту, орієнтувалася на формування соціального ринкового господарства з такими ознаками:

1) особлива роль держави. В основі господарської системи є вільна ринкова економіка, конкурентний ринок. Але економічний порядок не встановлюється сам по собі, його здатна встановити держава. Вона повинна затвердити правила поведінки й активно проводити їх у життя, а не займатися господарсько-виробничою діяльністю;

2) важливою функцією держави є вироблення і проведення специфічної соціальної політики. Ця політика спрямована на встановлення економічного, соціального і політичного порядку, тому що вони тісно взаємозалежні. В міру розвитку соціальна політика висувала проблеми забезпечення зайнятості, подолання регіональних розходжень у рівнях доходів, більш повної соціальної забезпеченості, удосконалення форм участі робітників у керуванні підприємствами;

3) розвиток конкуренції як фактора системи порядку. Для цього необхідна боротьба з монополізмом, сприяння дрібному і середньому підприємництву, створення кожній людині умов для прояву її здібностей. Конкуренція забезпечує економічний прогрес, ріст продуктивності, є інструментом забезпечення самостійності господарювання.

Таким чином, теорія соціального ринкового господарства передбачає свідоме конструювання конкурентного механізму шляхом уведення чіткого законодавства, трудових і соціальних гарантій, проведення розумної зовнішньої економічної політики.

Відомі німецькі теоретики неолібералізму В. Репке, А. Ростов та інші очолили критику будь-якого прояву монополізму заради волі і гуманізму. В. Ойкне і його послідовники у Фрайбурзькому університеті з того ж 1948 р. почали випуск щорічника «Ордо», що зіграв роль теоретичної трибуни неолібералізму всіх країн. Саме слово «ордо», обране В. Ойкеном, перетворилося в збірне поняття, що символізує «природний лад вільного ринкового господарства». Західнонімецька доктрина неолібералізму під впливом «школи Ойкена» стала навіть іменуватися «ордолібералізмом».

Одним із засновників неолібералізму є австрійський економіст, представник англійської школи неолібералізму Ф. Гаєк (1899-1992). Він є одним з головних ідеологів англійської школи неолібералізму. Разом з тим Ф. Гаєк залишився вірним ідеї високої цінності принципів економічного лібералізму. Головним принципом він проголошує пріоритет волі людини. Воля – це відсутність якого-небудь обмеження чи примусу з боку держави. Воля допускає розвиток індивідуалізму. Індивідуалізм, що став основою європейської цивілізації, говорить Ф. Гаєк, – це не егоїзм і не самозакоханість, це насамперед повага до особистості ближнього, це абсолютний пріоритет права кожної людини реалізувати себе у світі. Система приватної власності – найважливіша гарантія волі не тільки для тих, хто її має, але і для тих, у кого її нема.

Розглядаючи індивідуалізм і колективізм, Ф. Гаєк доходить висновку про те, що закони індивідуальної етики є загальними й абсолютними, а в колективістській етиці верховним неминуче стає принцип «ціль виправдує засоби». Ціль завжди задає ватажок, а члени колективу повинні бути здатні на все, тому керівництво колективами рідко залучає людей з високими моральними переконаннями. Соціалізм, який розірвав зв'язок з ідеалами лібералізму, виховав фашизм і розчистив йому дорогу до влади. Виникла тоталітарна система. У деяких демократичних країнах формується регульоване суспільство. Чим більше суспільство регулюється, тим більше в ньому прошарок людей, що володіють привілеєм гарантованого доходу. «Репутація і соціальний статус починають визначатися не незалежністю, а застрахованістю», – говорить Ф. Гаєк. Міняється система соціальних цінностей, суспільство втрачає умови для розвитку.

«Те, що в наші дні менше поважається і рідше виявляється в духовному житті, – пише Ф. Гаєк, – незалежність, самостійність, готовність йти на ризик, здатність захищати свої переконання проти більшості і згода добровільно співпрацювати з ближнім – це, по суті, саме ті достоїнства, на яких базується індивідуалістичне суспільство».

Розглядаючи демократичний устрій суспільства, Ф. Гаєк застерігає від впливу коаліції організованих інтересів, тобто визначених груп людей, порівняно невеликих чисельно, але добре організованих, котрі можуть нав'язати свою волю більшості

населення, використовуючи цілком законні демократичні методи. У числі таких груп можуть виступати союзи промисловців, профспілки, аграрні союзи, представники військово-промислового комплексу і т.д. Метою цих груп тиску на уряд є одержання якихось привілеїв для своєї коаліції стосовно іншої маси населення. Принциповий вихід з положення Ф. Гаєк знаходить в обмеженні влади держави. «Щоб зберегти особисту волю, потрібно обмежити усяку владу довгостроковими принципами, схваленими народом». Йдеться про те, що владу державних органів управління слід підкорити владі загальних правил, вироблених не цими органами. Лише обмеживши у такий спосіб владу парламенту й уряду, можна обмежити владу організованих груп над суспільством. Держава повинна бути позбавлена можливості потурати груповим інтересам Ф. Гаєк вважає, що потрібно сформувати виборний інститут, що виробить кодекс справедливості, що забезпечує довгострокові інтереси більшості населення.

Анархістські ідеї у вченнях про право і державу

У XIX-XX ст.ст. виникають анархістські вчення, які в багатьох випадках заперечували або прагнули стати альтернативою марксистській теорії, хоч на перший погляд багато їхніх ідеї співпадають.

Ідея ліквідації держави в анархізмі тісно пов'язана з поняттям абсолютної свободи особи. За переконанням анархістів, саме існування держави унеможлиблює існування свободи індивіда, тому для її забезпечення необхідно знищити державу. Відтак, на відміну від марксистів, анархісти вважали необхідним найперше знищити цілком і повністю державу, а вже наслідком цього буде ліквідація капіталу, приватної власності та ін. Отже, якщо марксист стверджували, що у процесі соціалістичної революції на зміну буржуазній державі прийде держава диктатури пролетаріату, то анархісти заявляли, що у процесі анархістської революції буде знищено буржуазну державу без заміни її будь-якою іншою формою держави. Щодо ставлення до права власності, то в анархізмі можна виділити три головні напрями: анархо-індивідуалізм і колективний анархізм та анархокомунізм Кропоткіна. Найвідомішими виразниками ідеї анархо-індивідуалізму були Гаспар Шмідт (псевдонім Макс Штірнер) і П'єр-Жозеф Прудон. Інша різновидність анархізму – колективний анархізм, представниками якого були М.А. Бакунін. У літературі дві останні течії анархізму часто називають прудонізмом та бакунізмом.

Іншими рисами бакунізму порівняно з прудонізмом були такі: 1) на відміну від прудоністів, які не були ворогами буржуазії та приватної власності, бакуністи розвивали ідею колективної власності; 2) на відміну від прудоністів, які заперечували необхідність насильницької революції, бакуністи обстоювали ідею насильного повалення держави та чинного ладу. Отже, між бакуністами, які закликали до загальної руйнації, та прудоністами, які проповідували пасивний опір владі, була суттєва різниця. І все ж таки прудоністи і бакуністи мали дуже багато спільного,

насамперед у поглядах на державу. Всі прихильники анархізму вважали абсолютним злом, яке необхідно негайно усунути, не капітал, не суперечності між капіталом і найманими робітниками, а державу. Розглядаючи державу як абсолютне зло, анархісти мали на увазі будь-яку політичну владу – і реакційну, і революційну. Будь-яка влада для них була джерелом експлуатації та деспотизму. Тож принципова ворожнеча анархістів стосувалась як буржуазної держави, так і держави диктатури пролетаріату.

Макс Штірнер (1806-1856) своє вчення ще не називав анархізмом. Цим терміном вперше скористався П. Прудон. Але, так як всі анархісти, він оголосив себе противником держави.

Тезою, яка послужила головним аргументом на користь анархії, М. Штірнер виставив гасло свободи особи, яку, за його теорією, необхідно звільнити від усякої підлеглості. Мислитель піддавав критиці державу, право, мораль, сім'ю, суспільство в цілому, принципи, ідеї, оголошуючи, що все це перешкоджає розвиткові єдиної та неповторної особи, зв'язує її внутрішній світ, не дає можливості прояву «Я». Він багаторазово повторював свою ідею, що в державі не може бути свободи для індивіда. «Кожна держава – деспотія», – писав М. Штірнер. «Ми – держава і Я – вороги. Я – смертельний ворог держави, який стоїть вічно перед альтернативою: держава або Я».

М. Штірнер усіляко обстоював приватну власність. Він вважав її необхідною формою реалізації особою свого «Я». Захист приватної власності був характерним для індивідуального анархізму, який хоч і виступав із критикою капіталізму, але тільки з позицій дрібного власника, який ставав злидарем у процесі розвитку капіталізму.

Однак у своєму анархістському суспільстві М. Штірнер мимоволі відновлював інститути держави і права, бо для захисту власності кожного «егоїста», розгляду конфліктів між ними пропонував створити «союз егоїстів», здатний примушувати кожного, хто до нього входить, до дотримання загальних умов цього союзу.

Відомим представником анархо-індивідуалізму був французький публіцист, соціолог П'єр-Жозеф Прудон (1809-1865). У праці «Система економічних суперечностей або філософія злиденності» мислитель називає анархією (безвладдям) розроблене ним ідеальне суспільство. Розроблення анархістської теорії мислителя завершилося в 50-х роках ХІХ ст. Особливо повне відображення вона одержала в його праці «Загальна ідея революції в ХІХ ст.». Анархістська теорія мислителя була нерозривно зв'язана з його проектами соціальних реформ. Ліквідація держави розглядалася ним як перша умова відповідних перетворень суспільства.

Основою теорії П.-Ж. Прудона було уявлення про самостійність державної влади, її надкласовість, незалежність від виробничих відносин. Походження ж

держави він пояснював сімейними традиціями та релігійними ідеями. Ідея державності, твердив мислитель, народилася на базі звичаїв сім'ї та досвіду домогосподарства. Долучившись до сімейних порядків, де старші визначали, що потрібно для молодших, люди помилково визнали владу необхідною умовою порядку.

П.-Ж. Прудон оголошував будь-яку владу і будь-яке право обмеженням свободи. «Свобода і уряд, свобода і закон є несумісними речами», – проголошувалось у всіх його творах. З цього випливало гасло П.-Ж. Прудона: не повинно бути жодної державної влади, жодного уряду, жодних законів, які обмежують волю громадян. Але бездержавне прудонівське суспільство – не безвладдя, яке може привести до свавілля і знищення права. Прудон пропонував створити суспільство дрібних виробників – комуни, які мають рівну за розмірами власність і об'єднались у федерацію. (До речі, називаючи власність експлуатацією сильним слабого, він мав на увазі велику власність буржуазії, а дрібна приватна власність розглядається ним як передумова свободи особи.) Кожна комуна має право на самоврядування, адміністрацію, збирання податків, розпорядження своєю власністю і своїми податками. Вона має право створювати школи, мати свою поліцію, національну гвардію; призначати суддів, мати приватні підприємства, банки і т.д. Кожна комуна видає свої закони, має свою релігію.

Для збереження і захисту порядків, що обстоювалися мислителем, П.-Ж. Прудон пропонував укласти суспільний договір, оголосивши його основою анархії, безвладдя, свободи. Мета договору – взаємна охорона справедливого обміну, майна та особистої свободи громадян. Якщо хтось порушить умови договору навмисно або навіть через необережність, він, як і всі інші, відповідатиме за заподіяну шкоду, збитки, неприємності й порушення безпеки. Ця відповідальність, підкреслив П.-Ж. Прудон, відповідає тяжкості й кількості порушень договору та може виразитись у вигнанні та смерті. «Закон ясний, санкція ще ясніша», – підсумував викладення свого договору мислитель. Виступаючи за ліквідацію авторитету, влади, примусу, П.-Ж. Прудон особливо наполягав також на негайному знищенні правосуддя, без заміни його будь-чим.

Обстоюючи анархістські ідеї у працях «Державність і анархія», «Федералізм, соціалізм і антитеологізм», М.О. Бакунін (1814-1876) зазначав, що жодна форма держави та правління не має права на існування. Держава з її надбудовою – політичними й правовими інститутами обмежує, пригнічує людину, накидає їй свою волю, тому єдиним способом для порятунку суспільства від неволі є зруйнування держави.

За концепцією анархізму, державу та її владні структури має замінити громада, утворена на засадах добровільності, федералізму й самоуправління.

Елітарні та технократичні теорії

Елітарні та технократичні теорії є новою традицією в дослідженні демократії, які відрізняються від мрій просвітників XVIII ст. про справедливий і розумний суспільний устрій та від класичної ліберальної ідеології, зорієнтованої на гарантування індивідуальних свобод, на безумовне визнання цінності демократичного політичного режиму.

Особливістю цих теорій є те, що вони звертаються до процесу здійснення влади, технології влади в умовах демократії.

Засновниками теорії вважають Г. Моску (1858-1941) та В. Парето (1848-1923).

Італійський політолог Г. Моска у працях «Теорія правління і парламентське правління» (1884), «Елементи політичної науки» (1896) зазначав, що у всіх суспільствах є два класи: 1) клас тих, що управляють, і 2) клас тих, ким управляють. Політичне керівництво (адміністративне, військове, релігійне, економічне і моральне) завжди здійснюється організованою меншістю. Така влада організованої меншості над неорганізованою більшістю є неминучою.

Стосовно складу цієї меншості Г. Моска виставляє певні вимоги: відповідна матеріальна, інтелектуальна і навіть моральна перевага, тобто властивості, які цінують в суспільстві. Крім того, в концепції мислителя зазначено три риси, які необхідні для потрапляння в політичний клас: військова доблесть, багатство і священство. А відтак він виділяє три форми аристократії: військова, фінансова і церковна. Крім перерахованих вище рис, великого значення надається здібності до управління.

Клас управлінців може поповнюватися шляхом спадкування (аристократичний спосіб); виборів (демократичний спосіб); кооптації, тобто прямого призначення нових осіб у правлячий клас. Кооптація може відбуватися і за рахунок най здібніших до управління активних представників нижчого класу.

Г. Моска (а за ним і В. Парето) вважає застарілим класичний поділ форм правління на різні види монархій і республік. Взявши за критерій не зовнішні особливості організації влади, а аналізувати типи політичної організації суспільства. Г. Моска виділяє чотири таких типи: місто-держава, феодална держава, бюрократична держава, сучасна представницька держава.

Італійський соціолог В. Парето у «Трактаті загальної соціології» (1916) зазначає про неоднорідність людського суспільства. На його думку, люди відрізняються фізично, морально та інтелектуально. Сукупність груп індивідів, які відзначаються високими показниками у будь-якій сфері В. Парето називає елітою. З еліти в цілому належить виділити правлячу еліту, яка складається із тих індивідів, які ефективно беруть участь в управлінні. Відтак, суспільство ділиться на дві страти: 1) на тих, хто

управляє, і 2) на тих, ким управляють.

Дослідження елітарної суті політичної влади здійснював соціолог Р. Міхельс (1876-1936). У праці «Соціологія політичної партії в умовах демократії» (1911) він зазначає, що пряме народовладдя у сучасному суспільстві є неможливим, а демократичне правління приводить до поступового виокремлення управлінської еліти (меншості), її відриву від маси, прояву олігархічних тенденцій і обмеженню демократії, «демократія приводить до олігархії, перетворюється в олігархію».

М. Вебер (1864-1920) також стверджував, що бюрократизація державного апарату приводить до елітизму. В результаті тривалого розвитку чиновництво перетворилось у сукупність висококваліфікованих спеціалістів духовної праці, які підпорядковані не особі правителя, а раціональним правилам.

На основі ідей про зростання ролі експертів, спеціалістів (тобто технократів) в управлінні суспільством в епоху НТР виникають *технократичні теорії*, згідно з якими технократам належать не тільки знання, але і влада. Загалом, ідеї технократії мають елітарний характер і конкурують з демократичними теоріями.

Згідно з концепцією М. Дюверже (нар. 1917 р.) НТР, втручання держави в економіку, розвиток соціальної функції держави є причинами посилення позицій технократів. Навіть більше, ці фактори сприяють виникненню після Другої світової війни нового режиму – технодемократії.

У праці американського економіста Дж. Гелбрейта «Нове індустріальне суспільство» (1966) йдеться про конвергенцію капіталізму та соціалізму, в результаті чого виникає «нове індустріальне суспільство» з єдиною соціально-політичною «плановою системою», основними компонентами якої є корпорації та держава. Держава ж стає «виконавчим комітетом техноструктури».

Американський соціолог Д. Бел (нар. 1919 р.), зазначаючи, що нове постіндустріальне суспільство («Майбутнє постіндустріальне суспільство» /1973/), яке прийшло на зміну індустріальному суспільству (що у свою чергу замінило аграрний тип соціальної організації), базується на обробці даних, управлінні та інформації. Робоча сила тут зайнята переважно у сфері послуг, тобто не у матеріальному виробництві. У новому типі суспільства переважає взаємодія «людина-людина», в той час як у доіндустріальному – «людина-природа», а в індустріальному – «людина-штучна природа».

«Оскільки постіндустріальне суспільство підвищує значення технічного компоненту знань, воно примушує жерців нового ладу – вчених, інженерів, технократів – конкурувати з політиками або ставати їх союзниками», – стверджує Д. Бел. Вчені все активніше залучаються у політичний процес, що дає змогу створити нову «інтелектуальну технологію» прийняття рішень.

На основі поєднання елементів теорії еліт і теорії плюралістичної демократії у

70-80-х рр. ХХХХ ст. виникла теорія *елітарної демократії* (С. Келлер, О. Штамлер, Д. Рісмен). Її основне положення – при владі перебувають два класи: пануючі (еліта) і підвладні (народ, трудящі). Після війни у США утворилося кілька елітарних шкіл, яким притаманна «ціннісна» інтерпретація еліти.

Ціннісні уявлення про еліти лежать в основі концепцій елітарного плюралізму (інакше – елітарної демократії). Теорія елітаризму та плюралістичної демократії, які раніше вважалися антиподами, знаходять у ній точки зіткнення.

Теорія елітарного плюралізму (або елітарної демократії) заперечує розуміння демократії як правління народу й обґрунтовує демократичне правління еліт.

Теорія елітарної демократії, розроблена Й. Шумпетером (американським економістом), К. Ман геймом, розглядає демократію як правління еліт за згодою народу. Пересічний громадянин прихильниками цієї теорії трактується як некомпетентний у політиці, здатний піддаватися ідеологічному впливові, маніпулюванню, неврівноважений, схильний до егалітаризму. Тому виразником демократичних цінностей проголошується еліта. Розвиток демократії пов'язаний не з розширенням прямої участі мас в управлінні державою, а у створенні дієвих механізмів рекрутування ефективної еліти, що є підконтрольною населенню.

Теорія плюралістичної демократії

Теорія «плюралістичної демократії», яка з'явилася у ліберально-демократичному напрямі, була найвпливовішою у 60-70-х рр. ХХ ст., хоча термін «плюралізм» введено у політичний обіг у 1915 р. англійським соціалістом Г. Ласкі (1893-1950).

Згідно з вченням Г. Ласки, сучасний тип держави зародився в епоху Реформації, коли світські правителі, отримавши перемогу над церквою, зосередили в своїх руках всю повноту влади, поступово державна влада піддалася бюрократизації і перетворилася на централізовану ієрархічну систему управління, обслуговуючу інтереси приватних власників. Г. Ласкі називав таку державу моністичною. Представницькі установи (парламент і органи місцевого самоврядування) принципово справи не міняють, оскільки вони включені в єдину систему інститутів, що захищають власників.

Справжнє утвердження свободи теоретик пов'язував зі встановленням нового суспільного устрою – промислової демократії. На зміну централізованої організації влади прийде «плюралістична держава», в якій систему установ, побудованих за територіальним принципом, доповнять органи представництва професійних інтересів – виробничі асоціації (наприклад, корпорація залізниць), профспілки, об'єднання діячів культури і освіти, незалежні церкви. Тим самим відбудеться дисперсія (розсіяння) державного суверенітету: політична влада розпорошиться між численними об'єднаннями, що представляють різні соціальні інтереси.

Аргументуючи ці положення Г. Ласкі піддав критиці попередні вчення про державний суверенітет (Ж. Бодена, Т. Гоббса); загальну волю держави (Ж.-Ж. Руссо) і право як вираз волі суверена (Дж. Остін), які непомірно звеличують державу. Будь-яка асоціація, віддаючи накази своїм членам, створює для них право, яке відрізняється від законів держави швидше рівнем, ніж типом. Так само важко провести відмінність між владою держави і владою інших асоціацій, крім відмінності їх рівнів».

Не погоджувався Г. Ласкі і з концепціями правової держави. Для того, щоб стати правовою, сучасній державі необхідно визнати і забезпечити своїм громадянам такі природні права людини, як право на прожитковий мінімум і достатнє дозвілля, право об'єднуватися для спільних соціальних дій.

Інше трактування ідеї політичного плюралізму одержали в неоліберальних доктринах (найбільш рані концепції: інституціоналізм М. Оріу у Франції, теорія груп тиску А. Бентлі в США). Закликаючи державу до проведення активної економічної політики, неоліберали в той же час передбачали, що вона здатна обернутися режимом «найбільшого сприяння» для окремих підприємців і корпорацій. З урахуванням цього ідеологи неолібералізму знаходили додаткові засоби, які перешкоджали б державному втручанню перерости відведені йому рамки гаранта стабільного розвитку економіки. Вирішальна роль серед таких засобів належала політичному забезпеченню приватних інтересів, нейтралізації державної влади автономними соціальними інститутами.

Видатними представниками її є: К. Левенштайн, Р. Даль, Д. Рісмен, Р. Дарендорф, Р. Аллен, М. Дюверже. Теорія плюралізму отримала широке розповсюдження насамперед в американській політичній науці.

Відповідно до теорії плюралістичної демократії класи у сучасному суспільстві зникли. Сучасне буржуазне суспільство складається з різних взаємодіючих «страт» – прошарків. Вони виникають у результаті спільності тих або інших інтересів (професійних, вікових, матеріальних, духовних, релігійних).

Для відображення інтересів створюються відповідні зацікавлені групи – «групи тиску». Це професійні спілки, асоціації підприємців, релігійні, спортивні та культурні об'єднання. Кожна «група тиску» діє у власних інтересах, а не керується спільною метою. Для задоволення інтересів соціальних страт, які вони представляють, «групи тиску» беруть участь у політичному житті, використовують загальне виборче право, право на об'єднання у політичному житті, використовують загальне виборче право, право на об'єднання у політичні партії та суспільно-політичні організації, прагнуть одержати доступ до засобів масової інформації з метою формування громадської думки.

Механізм політичної влади, прийняття урядом тих чи інших політичних рішень

у таких умовах є результат взаємодії різних політичних сил, їх конкуренції, «вільної гри», що сприяє виявленню «загального інтересу». Політична система розглядається як певний баланс між економічними, професійними, релігійними, етнічними та іншими групами й асоціаціями. Кожна з них впливає на формування політики, проте жодна з них не має монополії на владу. Відбувається «дифузія» політичної влади між урядовими і неурядовими інститутами. Різні суспільні інтереси максимально враховуються. Вважається, що завдяки такому плюралізму здійснюється народовладдя.

Проголосивши головною рушійною силою політики у сучасній демократичній державі так звані «групи тиску», прихильники теорії плюралістичної демократії піддають критиці інститут класичної демократії – більшість. Конкуруючи між собою, ці групи ніби в кінцевому результаті врівноважують одна іншу, завдяки чому забезпечується деяка демократичність правління, неможливість встановлення диктатури тією чи іншою групою, враховуючи «тиранію більшості».

Аналізуючи теоретичний доробок представників плюралістичної концепції демократії, можна виділити наступні й найбільш загальні положення даної концепції:

- суспільство складається з численних груп, які об'єднані особливими спільними економічними, релігійними, етнічними або культурними інтересами;
- групи постають головними суб'єктами політики, вони намагаються вплинути на владу;
- визнається конкуренція між групами за вплив на прийняття урядових рішень;
- в суспільстві існують різноманітні, незалежні від уряду центри влади – фірми, університети, партії тощо;
- політична воля народу, виражена у рішеннях влади, являє собою компроміс між різними груповими інтересами;
- держава виступає як нейтральний арбітр між суперниками – групами інтересів, а власне державні структури децентралізовані таким чином, щоб забезпечити групам інтересів відкритий доступ до чиновників.

Таким чином держава при «плюралістичній демократії» є лише знаряддя узгодження інтересів різних груп, нейтральний арбітр між конкуруючими політичними групами, покликаний не допустити переваги одних над іншими, тобто охороняти умови вільної політичної конкуренції.

Плюралізм можливий лише в суспільстві, заснованому на приватній власності, індивідуалізмі, конкуренції. Основна функція плюралізму – легітимація

різноманітності, спрямована на утвердження свободи висловлювати й захищати свої інтереси для усіх соціальних і політичних груп, що не перебувають поза законом, тобто діють у межах конституції.

Хоч і проголошується залучення якнайбільшої кількості громадян до «груп тиску», більшість із людей приречена на пасивність у політичному процесі.

Наприкінці 70-80-х рр. ХХ ст., у зв'язку із занепадом популярності теорія «плюралістичної демократії», деякі її давні прихильники перейшли на позиції теорії елітарної демократії (Г. Парсонс, Р. Даль).

Теорія поліцейської держави

Ідеологічною основою поліцейської держави була евдемонічна філософія. Видатний її представник Х. Вольф вбачав мету держави в здійсненні народного щастя. Останнє розумілося в безмежному і вкрай невизначеному сенсі. На першому плані, втім, його матеріальна сторона: майнове благополуччя і достаток абсолютно у всьому. Визнаючи щастя метою особистого і державного життя, Х. Вольф і його школа засобом досягнення цієї мети вважали самоудосконалення особи і держави. Для Х. Вольфа мораль була наукою про досягнення індивідом свого щастя, політика була теоретичним обґрунтуванням досягнення щастя державою. Ідеологи і практики поліцейської держави вважали, що щастя можна досягти завдяки регламентації всього і вся, оскільки сподіватися на те, що індивід може сам розуміти, що для нього, а отже, і для держави є хорошим, а що поганим, заняття марне. Реалії поліцейської держави не залишали ніякої надії на прояв ініціативи особи, все, що важливе для держави, входить в орбіту адміністративної, управлінської діяльності і не може бути надане вільному розсуду і самостійності індивіда.

Особливість поліцейської держави, що зазвичай не береться до уваги, полягала якраз у тому, що вона прагнула до благоденствування громадян, усунення убогості, нещастя, інших соціальних проблем, правда, вельми своєрідними методами. У теорії держава цього типу намагалася зробити життя кожної людини гідним як в матеріальному, так і в духовному сенсі. У зв'язку з цим не слід зводити суть поліцейської держави тільки до голого насильства, як це майже завжди має місце. Один з теоретиків поліцейської держави І.-Г.-Г. Юсті писав, що бідність «спокушає людей до багатьох пороків». Благополуччя, в першу чергу матеріальне, оголошувалося природним правом людини. У ліберальній теорії (особливо у І. Канта) ця думка стає об'єктом нещадного остракізму. Дійсно, там, де немає свободи, де динамічний елемент історії (особа) приноситься в жертву державі і суспільству в ім'я так званого загального блага, суспільство приречене на застій і стагнацію.

У поліцейській державі урядова діяльність практично завжди визначається не стільки правовими нормами, скільки міркуваннями «користі і доцільності». У поліцейській державі влада з погляду змісту виступає як дріб'язкова, настирлива

опіка над обивателями, а з погляду форми має незаконний і позазаконний характер. При здійсненні своїх численних завдань поліцейська держава вимушена була створити і дійсно створила величезний чиновницький апарат – бюрократію, який був покликаний проводити в життя волю «отця нації», вождя. Звичайно жодна держава не може існувати без особливого класу управлінців і сучасний досвід державного будівництва тільки підтверджує цю тезу. Проте історія поліцейської держави показує, як легко бюрократія перетворюється на відособлену касту, що живе поза суспільними інтересами. Тому перед обличчям всемогутньої поза- і над законної адміністрації індивід безправний. Він є об'єктом влади, але не суб'єктом прав.

У поліцейській державі не менше, ніж в правовій, хоч би в теорії, піклувалися про дотримання законності. Світова історія, у тому числі і сучасна, якраз свідчить про те, що сковані, тоталітарні держави відрізняються посиленою охороною своїх юридичних приписів. Інша справа, що ці приписи не мають жодного зв'язку ні з теорією природного права, ні з категорією свободи та індивідуальності людської особи, ні з іншими постулатами, що мають нескороминуще, гуманістичне значення. Саме тому в поліцейській державі стала можливою дифузія тоталітарних ідей в позитивне право, та і в доктрину теж.

Поліцейська держава боїться незалежного приватного власника, підприємця, вона йому не довіряє, оскільки власність приносить незалежність і самостійність. Силовий перерозподіл власності, жорсткий контроль за нею зорієнтовані на досягнення благородної мети – формування суспільства з якимось усередненим стандартом життя, що не знає убогості і над багатства. Разом з тим подібні ідеї майже завжди приводять тільки до одного – суспільства колективної бідності. Поліцейська держава, навіть якщо в ній є елементи ринкової економіки, в основі своїй заперечує головну умову економічного прогресу. А вона полягає в тому, щоб кожен міг вільно переслідувати свій економічний інтерес (А. Сміт).

Поліцейська держава характеризується примусовою однодумністю. Одне з найважливіших прав людини – свобода слова і переконань – приноситься в жертву «політичній стабільності», Поліцейська держава не терпить лібералізму не тільки економічного, але і політичного, ідеологічного, культурного і т.п. Держава повинна бути організована в монолітний союз, проїнятий психологією єдності, де кожен його член усвідомлює свої обов'язки по відношенню до держави і свої інтереси готовий підпорядкувати загальній справі. Людина в поліцейській державі вимушена маскувати свої переконання, щоб не стати жертвою репресій. Величезний репресивний і цензурний апарат уніфікує систему цінностей і інтересів. Разом з тим поліцейська держава живе як би у двох вимірах, у двох площинах. Верхівка прагне нав'язати низам цілком прийнятні життєві орієнтири, такі, як чесна праця, порядність, мир, злагода і т.п. Сама ж політична еліта вважає за краще жити за іншими правилами і канонами. Поліцейські держави завжди проявляли яскраво виражену тенденцію до

самоізоляції, до ворожнечі стосовно інших держав і культур. До певного моменту народні маси перебувають в щасливому невіданні, поки лицемірство і фарисейство стають дуже помітними. При невеликому ослабленні політичної влади від минулої єдності не залишається і щонайменшого сліду.

З сучасних позицій про поліцейську державу судять не по тому, що вона робить і яку програму вона виконує, а по тому, якими способами і засобами вона досягає поставлених цілей. Іншими словами, ключовим моментом для характеристики того або іншого політичного союзу є вже не зміст, а форма здійснення його функцій, або ще ширше – політико-правовий режим.

Правова держава зв'язана правовим законом і свої владні функції здійснює в правових формах. Для поліцейської держави по суті поза правова форма є чи не головною, і при тих або інших обставинах відкидаються за непотрібністю і без того хиткі юридичні процедури.

Теорія «держави загального благоденства»

Виникла на протипагу теорії держави – нічного сторожа. «Сконструйована» шведським економістом, юристом Г. Мюрдалем (1898-1987) у праці «Азіатська драма: Наступи бідності народів» (1968). Автор підкреслює, що головною причиною низького розвитку країн є неповне використання власних трудових ресурсів у зв'язку з незацікавленістю людей у праці, а зовсім не брак іноземного капіталу. Г. Мюрдаль вважає, що для держави загального благоденства необхідна корінна реконструкція традиційного суспільства, де панує архаїчне господарство, застарілі інститути і погляди. У зв'язку з цим автор критикує численні теорії «економічного зростання», які проголошують принцип «автоматичної зміни» суспільного життя цих народів внаслідок технічної модернізації.

Під впливом книги Г. Мюрдаля була розроблена стратегія задоволення основних потреб, рекомендована експертами ООН, а її автор у 1974 році за аналіз взаємозалежності економічних і соціальних явищ удостоєний Нобелівської премії.

Поєднавши традиції лібералізму ХІХ ст. та соціалістичних теорій, базуючись на аналізі фактичного матеріалу, Г. Мюрдаль зробив спробу вивести новий принцип створення держави загального благоденства. Ідеї про визначну роль держави у створенні умов для реалізації природних прав людини знайшли втілення в цій теорії, авторами якої, крім Г. Мюрдаля, були також Дж. Стречі, А. Пігу.

Згідно з теорією держави загального благоденства основними умовами існування такої держави є: забезпечення прийнятого цивілізованого рівня життя особи; встановлення максимального рівня доходів; зменшення різниці між заробітними платами різних професійних груп; гарантування повної зайнятості; регулювання економіки; існування державного сектору в промисловості.

Держава загального благоденства виражає інтереси всіх верств населення і шляхом відповідного оподаткування перерозподіляє національний дохід на користь бідних.

Теорія соціальної правової держави

В останні десятиліття ХХ ст. такі фактори, як економічний спад, старіння населення, подорожчання медичного обслуговування та ряд інших призвели до змін в соціальній політиці багатьох держав. Ідеї «держави загального благоденства» піддаються критиці. Основним аргументом противників держав подібного типу виступає дороговизна і марнотратність їх соціальної політики. Технологія активного втручання держави в економіку, яка служила основою для реалізації принципів «держави загального благоденства», перестає спрацьовувати.

Не зважаючи на думку західних експертів, що ідеали «держави загального благоденства» значною мірою застаріли і суперечать нинішній дійсності, жодна з країн не відмовляється від них повністю. У свідомості людей ще дуже сильною є установка на державну турботу і спроби скоротити соціальні витрати зустрічають серйозний супротив.

Витоки соціальної держави сягають глибин віків. Ще в античному Римі існували первісні форми суспільної підтримки бідних. Однак, історики схиляються до того, що справжні елементи соціальної держави з'явилися більше ста років тому, коли в Німеччині та інших європейських країнах було запроваджено соціальне страхування різних ризиків втрати доходів працівників. Саме ж поняття «соціальна держава» введено у науку в 1850 р. Лоренцом фон Штейном. Він підкреслював, що соціальна держава «зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для різних суспільних класів, для окремої само визначеної особистості за допомогою своєї влади. Вона зобов'язана сприяти економічному та суспільному прогресу усіх своїх громадян, бо розвиток одного виступає умовою розвитку іншого...» Проте, ідея соціальної держави не змогла б бути втіленою в життя в не правовій та недемократичній державі. Як право є первинним стосовно держави взагалі, так і правова держава є первинною стосовно соціальної. Суверенну, політико-територіальну організацію публічної влади, яка ґрунтується на принципах верховенства права, дотримання закону, поважання особистості й недоторканності її прав, свобод та законних інтересів, називають правовою державою. Вона є необхідною умовою, найважливішою засадою вільного існування людей у демократичному суспільстві, здійснюваного не на ґрунті патерналістської опіки громадян з боку держави, а на їхній майновій та правовій суверенності і захищеності законом, коли не держава дарує громадянству права й майно, а громадянин дотримується встановлених державою правил через те, що делегує їй свою частку суверенітету, виходячи з власних інтересів. Правовою вважається та держава, в якій

визнається пріоритет права людини перед правами будь-якої спільноти, права народу перед правами держави, де визначальним пунктом громадянського регулювання є інтереси особи. Ці інтереси та гідність людей поважаються як беззаперечні цінності (на відміну від неправової держави, де такими цінностями вважаються ідеологічні настанови, політична доцільність або економічна вигода). Для правової держави важливо, щоб були справедливі закони, що регулюють усі необхідні сторони суспільного життя, щоб вони виконувалися, щоб виконавча влада займала своє місце і не намагалася возвеличитись над парламентом і судом, а суд користувався дійсною незалежністю та безперечним авторитетом у суспільстві. Держава має бути зв'язана законами, нести відповідальність перед кожною особою, а особи, їх об'єднання мають, у свою чергу, виконувати правові норми, підкорятися встановленому в державі порядку. Отже, сутність правової держави полягає це й у дотриманні закону тими, хто перебуває при владі, у взаємній відповідальності держави і громадян один перед одним. Це означає визнання громадянами авторитету права, законслухняності, згоду і готовність людей жити й чинити так, щоб не утискувати інтереси інших.

Поняття «соціальна правова держава» з'явилося у 1930 році, його запропонував Г. Геллер і дав його трактування. Центральною ідеєю соціально-правової держави стає акцентування прав громадянина на соціальні гарантії з боку держави. Значний внесок у розвиток концепції соціальної правової держави зробив наш співвітчизник, вище вже згаданий, академік Богдан Кістяківський, який обґрунтував приналежність головних соціальних прав до природних, засадничих, невід'ємних прав людини. Категорією, що об'єднує їх, згідно з Б. Кістяківським, є право на гідне людське існування. Зв'язок соціальної держави з її правовою природою є найважливішим кроком закріплення за нею соціальних функцій. Соціальні функції держави не просто набули правових засад, але й стали провідними для держави, у свою чергу трансформуючи її правову основу. Особисті права людини стали наріжним каменем всієї правової системи держави, визнаючи через виборче право владу, через громадянські права політичну природу держави та соціальні обов'язки і через соціальні права її соціальні функції. Таким чином, відбулася остаточна передача соціальних функцій від суспільства до держави.

Після Другої світової війни модель «соціальної держави» обирали для себе найбільш економічно успішні держави з усталеними ринковими та демократичними традиціями. Коли в конституціях ряду західноєвропейських країн з'явилося поняття «соціальна держава», багато дослідників вважали, що обов'язки її зводяться лише до проголошення соціально-економічних прав громадян на працю, відпочинок, соціальне забезпечення і до розподілу пенсій та інших соціальних виплат. Але згодом утвердилося розуміння того, що соціальна держава покликана вирішувати значно ширше коло питань: створювати умови для забезпечення громадян роботою, забезпечувати людям прожитковий мінімум, сприяти збільшенню кількості дрібних і середніх власників, охороняти найману працю, піклуватися про освіту, культуру,

охорону здоров'я тощо. З'ясувалося, що, крім власне соціальної політики, соціальну орієнтацію повинна мати вся економічна політика, не перекреслюючи при цьому конкуренцію й економічну свободу. Соціальна держава бореться не проти багатства, а проти злиднів, заохочуючи соціальну функцію приватної власності.

Нині в більшості індустріальних країн політики вже не піддають сумніву саму ідею соціальної держави, дискусія точиться лише навколо «меж соціальної держави», тобто спроможності держави фінансово забезпечувати соціальні гарантії та розвивати соціальну сферу. Сучасні західні держави розрізняються, головним чином, за відносним ступенем опори на ринок та державне регулювання в реалізації концепції соціально орієнтованої економіки. Саме за цим критерієм більшість авторів класифікують соціальні держави. Еволюційний розвиток і становлення соціальної держави дозволяє визначити три її типи і сформулювати їхні головні характеристики: ліберальна або англосаксонська, консервативна або континентально-європейська та соціал-демократична або скандинавська.

Перша модель, яка застосовується у Великій Британії, Австралії, Канаді, США, Швейцарії, забезпечує рівні соціальні шанси громадянам та виходить із залишкового принципу фінансування малозабезпечених, стимулюючи активний пошук роботи ними самими. Тобто, в ліберальній моделі все підпорядковане ринку, а соціальні функції є змушеною поступкою, яка продиктована необхідністю стимулювати трудову мотивацію та забезпечувати відтворення робочої сили.

Друга модель, що застосовується у Німеччині, Австрії, Бельгії, Ірландії, Італії, Нідерландах, Фінляндії і Франції, виходить із необхідності забезпечити рівновагу патерналістських заходів влади з адресними програмами підтримки різних професійних та майнових груп і прошарків. Вона нібито забезпечує рівновагу між ринками та соціальними цілями. Цю модель позначають як корпоративну.

Третя модель, класичним прикладом використання якої є Швеція, застосовується також у Данії та Норвегії, стимулює рівні соціальні права громадян і забезпечує їх однаковими соціальними умовами та пільгами, гарантуючи справжню рівність соціальних умов. Скандинавський тип соціальної держави характеризується універсалізмом і перерозподілом доходів за допомогою системи прогресивного оподаткування населення. Отже, соціально-демократична модель передбачає домінування соціальних завдань над вимогами ринку.

Окремі автори виокремлюють також японський тип соціальної держави, що відрізняється патерналізмом на рівні підприємства.

5. ДОДАТОК (ВИТЯГИ З ПЕРШОДЖЕРЕЛ)

Конфуцій

«Не роби іншим того, чого не бажаєш собі»

«Якщо управляти народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, народ прагнучиме ухилитися і не відчуватиме сорому. Якщо ж управляти народом за допомогою чеснот і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором і він виправиться»

«Якщо правитель любить ритуал, ніхто не насмілиться бути нешанобливим; якщо правитель любить справедливість, ніхто не посміє бути непослушним, якщо правитель любить правду, ніхто не насмілиться бути нечесним»

«Благородний чоловік виконує обов'язок і дотримується закону, простолюдин думає як би краще влаштуватись і одержати вигоду. Перший – вимогливий до себе, другий – до людей. Благородний чоловік боїться трьох речей: він боїться веління неба, великих людей і слів досконало мудрих. Низька людина не знає веління неба і не боїться його, з презирством ставиться до високих людей, що займають високе положення, залишає без уваги слова мудрої людини»

Лао-цзи

«Якщо в державі багато законів і постанов, то кількість злочинців збільшиться»

«Хоч війна можливо ставить за мету спокій, але вона без сумніву є злом»

Мо-цзи

"син неба" і чиновники, та й глава сім'ї – всі вони повинні одержати оцінку суспільства, яке і скаже, наскільки їх таланти відповідають посаді, після чого вони і можуть бути обрані"

Шан-ян

«Мудрий творить закон, а дурень обмежений ними»

«Порядок у державі досягається трьома шляхами: законом, довір'ям, владою. Закон – це те, чого спільно дотримуються правителі і сановники. Довір'я – це те, що спільно встановлюють правителі і сановники. Влада – це те, чим розпоряджається лише сам правитель»

«Той, хто хоче позбутися від людей, які проголошують промови про чесноти, повинен ввести закон про взаємне стеження»

Закони Ману

«Де діє чорне, червонооке покарання, яке знищує злочинців, там піддані не обурюються, якщо вождь добре наглядає»

«Закон губить, якщо його порушують, охороняє, якщо його дотримуються»

«Той правитель плану якого не знають інші люди, навіть всі разом, захоплює всю землю, навіть позбавлений скарбів»

Геракліт

«Закони держави повинні відповідати єдиному загальному закону, всеуправляючому розуму. Народ повинен боротися за такий закон, як за свої стіни»

Настанова фараона Тутмоса III

«Пам'ятай, що високий чиновник Твого рангу живе на очах у всіх. Вітер і вода розповідають про все, що він робить, і ніколи не залишається в таємниці те, що він зробить. Єдиний для такого чиновника порятунок – суворо додержувати букви законів і робити так, як у них написано».

Повчання Гераклеопольського царя Ахтоя

«Оберігайся карати несправедливо. Не вбивай. Не добре це для тебе... Твори істину і ти будеш довго жити на землі. Втішай того, хто плаче, не притісняй вдову, не проганяй людину через майно батька її».

Кодифікація Юстиніана

«Ні закони, ні сенатусконсульти не можуть бути написані так, щоб вони охоплювали всі випадки, які коли-небудь стануться, але достатню, щоб вони розповсюджувались на те, що найчастіше трапляється»

Закони царя Хамурапі

«Щоб справедливість у країні примусити сяяти, щоб знищити злочинців і злих, щоб сильний не притісняв слабого, щоб справедливо керувати людьми і дати країні щастя»

Повчання давньошумерського мудреця Шурупака

«Не вбий, не вкради, не свідчи неправдиво, не твори сварки, не здійснюй насильства, не заглядай на заміжню, не суєслов, поважай батька і матір, старших братів і сестер»

Протагор

«У кожній справі є дві протилежні думки, треба тільки вміти підібрати аргументи pro і contra»

«Право добре доти, доки поліс його таким визнає»

Антифон

«Людські закони є довільні, а право природи є обов'язкове», „Більшість законів ворожі природі»

Гіій

«Неписане право, Божественне і справедливе, яке має автоматичну силу відплати, оскільки порушення його завжди каране природою, а не людьми. Людські закони змінні і до того ж не завжди справедливі»

Ксенофонт

«Не той є вождем, хто має скіпетр, кого обрав натовп, визначив випадок або хто захопив владу силою чи підступом, а той, хто вміє наказувати. Не достатньо бути мудрим, бо наказування є мистецтвом застосування. Не досить знати як щось робити, треба вміти це робити на практиці. Не досить і таланту, мистецтву управління треба навчитись. Інакше правитель є некомпетентним неуком»

Представники стоїцизму

«Людина як пес, що прив'язана до воза: розумна сама біжить за возом, глупу, яка опирається, тягне силою»

«Найвище право природи керує всім космосом, вічне і для всіх людей однакове. Це зібрання наказів Розуму відповідає природі світу і людини»

«Кожен філософ є завжди вільний, а дурень – завжди залежний від своїх бажань і зовнішніх цінностей»

«Справжній мудрець є вільним навіть у кайданах»

«Наука права міститься не в едиктах чи законах, а в самій сутності філософії, а філософія вчить, що всі люди володіють розумом, цей розум є закон. Це той розум ... однаковий в Афінах і в Римі»

Епікур

«Несправедливість не є щось погане, саме собою варте покарання; але внаслідок порушення договору вона підлягає покаранню»

«Багатство без міри – це великі злидні»

Представники цинізму

«Держава утруднює життя, узгоджене з природою»

Полібій

«Кожному державному устрою притаманне від природи відповідне перекручення: царству відповідає самодержавство, аристократії – олігархія, а демократії – необмежене панування сили»

Хризип

«Право – правитель над всіма речами...»

Ціцерон

«Народ – це об'єднання „багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і єдністю інтересів»

«Природний закон – це розумне становище, яке відповідає природі, розповсюджується на всіх людей, постійне, вічне, яке закликає до виконання обов'язку, наказуючи, забороняючи, від злочину відлякує, воно, однак, нічого, коли цього не потрібно, не наказує чесним людям... Пропонувати повну чи часткову відміну цього закону – святотатство; частково обмежувати його дію не дозволено; відмінити його повністю неможливо, і ми ні постановою сенату, ні рішенням народу звільнитися від цього закону не можемо»

«Абстрактне право “*ius strictum*” є найбільшою несправедливістю

«Якби права встановлювалися веліннями народів, рішеннями людей, вироками суддів, то існувало би право розбійничати, право перелюбствувати, право пред'являти підставні заповіти – якщо б ці права могли одержувати схвалення голосуванням чи рішенням натовпу»

«Закон є рішенням, яке відрізняє справедливе від несправедливого і виражене у відповідності з найдавнішою засадою всього існуючого – природничою, якій відповідають людські закони, що карають недобрих людей, захищають і оберігають чесних»

«Під дію закону повинні підпадати всі»

«Має бути встановлена не лише для магістрів міра їх влади, а й для громадян міра їх підпорядкування. Бо і той, котрий розумно керує і той хто покійно підкоряється, достойний того щоб рано чи пізно почати повелівати»

«Першою причиною для об'єднання людей є вроджена потреба жити разом»

«Жодна війна не вважається справедливою, якщо вона не оголошена, не розпочата через невиконання вимог про відшкодування завданої шкоди»

Епіктет

«Не бажай, щоб події відбувалися згідно з твоєю волею. А будь щасливий, якщо вони відбуваються так, як відбуваються, і досягнеш внутрішній спокій»

Марк Аврелій

«Все, що бачиш, підлягає зміні і врешті зникне. Завжди пам'ятай скількох змін ти був свідком. Світ – це зміна, життя – це уява.»

Гай

«Закон це те, що народ наказує і встановлює»

Ульпіан

«Що до вподоби імператорові, те має силу закону»

«Чесно жити, не шкодити нікому, віддавати кожному належне»

Цельс

«ius est ars boni et aequi»

Арістотель

«Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиею-небудь владою. Там, де закон – владика над правителями, а вони – його раби я бачу порятунок держави і всі блага, які тільки можуть подарувати державам боги»

«Право, яке є критерієм справедливості виступає регулюючою нормою політичного спілкування»

«Природне право – те, яке всюди має однакове значення і не залежить від визнання чи невизнання його»

«Хто вимагає, щоби закон панував, вимагає щоб панувало божество і розум; а хто вимагає щоби панувала людина, вносить у свою вимогу свого роду тваринний елемент, бо пристрасність є щось тваринне, та і гнів зваблює з істинного шляху правителів, хоч би вони були і найкращими людьми; навпаки закон – урівноважений розумом».

«Добрий громадянин повинен вміти і бути здатним і підкорятися, і керувати, і чеснота громадянина полягає у вмінні керувати вільними людьми і бути підлеглим»

«Порядок і є закон... Тому бажано, щоб керував закон, а не будь-хто із середовища громадян»

«Бажано, щоб панував закон, а не хто-небудь із середовища громадян. А на зауваження, що закон не є в стані передбачити всі можливі випадки, можна заперечити, що і людина не було би в силах їх передбачити»

«Зрозуміло, що лише ті державні устрої, які мають на меті загальну користь, є, згідно із справедливістю, правильними; ті, що мають на меті лише благо правлячих – всі помилкові і є відхиленнями від правильних: вони базуються на засадах панування, а держави є спілкуванням вільних людей»

«Бажано, зрозуміло, і благо однієї особи, але прекраснішим і божественнішим є благо народу і держави»

«У давнину, коли демагог ставав разом з тим воєначальником, державний устрій переходив у тиранію; ледве чи не більша частина давніх тиранів походила із демагогів»

«Будь-яка держава – продукт природного виникнення як і первинні спілкування

воно є завершенням їх»

«Людина за своєю природою є істотою політичною, в силу чого... люди прагнуть до спільного життя»

«Зрозуміло, що тільки ті устрої, які мають на увазі загальну користь, є, згідно зі суворою справедливістю, правильними»

«Держава створюється не тільки заради того щоб жити, але переважно для того, щоб жити щасливо»

«Держава утворюється тоді коли виникає спілкування між сім'ями і родами заради доброго життя з метою досконалого існування»

«Державна влада – це така влада в силу якої людина панує над людьми»

«Не можливо добре управляти, не навчившись підпорядковуватись»

Платон

«У державі, де суди утворені належним чином, де ті, котрі хочуть стати суддями, добре виховані і їх минуле підлягає детальній перевірці, там в більшості випадків надання суддям вирішувати яке покарання призначити винним чи яку пеню заплатити, буде справою правильною і прекрасною»

«Є два види державного устрою. Один – де над всім стоять правителі, другий – де і правителі підлягають законам»

«Люди, збираються, щоб існувати спільно і надавати один одному допомогу: таке спільне поселення і одержує у нас назву держави»

«Якщо добре влаштована держава встановить непридатну владу над добре виписаними законами, то ці закони не принесуть жодної користі»

«Надмірна свобода і для окремої людини і для держави обертається не чим іншим як надзвичайним рабством. Тиранія виникає з демократії; інакше кажучи, із крайньої свободи виникає жорстоке рабство»

Х. Томазій

«Чесно жити, віддавати кожному належне, не шкодити іншому»

«Чого не хочеш аби сталося з тобою, не роби іншому»

«Не може бути добрим політиком той, хто не є насправді моральною особистістю»

Г.Бректон

«Нема монарха там, де шириться безправ'я»

Г.Гроцій

«Природне право є настільки незмінним, що сам Бог не може його змінити, так

як навіть Бог не може поправити щоб 2x2 не було 4»

«Держава є досконале об'єднання вільних людей, утворене заради дотримання права і загальної користі»

«Верховною називається така влада, дії якої не підпорядковані жодній іншій владі і не можуть бути відмінені чужою владою на її розсуд»

«Про носія верховної влади можна говорити у загальному чи власному розумінні, так само як загальним носієм зору є тіло, а власник – око, загальним носієм верховної влади є держава, названа «досконалим об'єднанням»

Т. Гобс

«Суверен не був стороною суспільної угоди, ні з ким ні про що не домовлявся і ніхто не може бути звільнений від підданства з причин, що суверен не дотримався угоди»

«Підпорядкування волі всіх людей волі однієї людини або волі зборів відбувається тоді, коли кожен із них зобов'язаний відповідною угодою перед кожним із інших не опиратися волі тієї людини або тих зборів, яким вона підкорилася. Таке підпорядкування і називається єдністю»

«Держава це єдина особа, відповідальним за дії якої зробила себе шляхом взаємної домовленості між собою велика кількість людей, для того щоб ця особа могла використовувати силу і засоби всіх людей так як вважає за необхідне для їх миру і загального захисту»

«Закони не повинні вимагати більше того, чого вимагає благо громадян і держави»

«Тиранія та олігархія є лише різними назвами монархії та аристократії»

«Тільки у державі існує загальна міра чеснот і вад»

«Природний закон не є згодою людей, а веління розуму стосовно того, що належить і чого не належить робити заради тривалішого збереження життя і тілесного здоров'я»

«Право є природною свободою, не встановлена законами, а застережена у них. І якщо усунути закони свобода збережеться, і спочатку її обмежують природничий і божественний закони, пізніше обмежують громадянські закони, а те, що не врегульовано загальнодержавним законом може бути обмежене постановами міст і общин. Таким чином, існує велика різниця між законом і правом, бо закон – це пута, право ж є свободою, і вони суперечать одне одному»

«Дія не стає злочином, якщо закон виданий після її вчинення»

Дж. Локк

«Оскільки всі є рівні і незалежні ніхто не може бути позбавлений власності і підданий владі іншого без своєї згоди»

«Скільки існує правління - найвищою владою є законодавча»

«Держава одержує владу встановлювати, яке покарання має накладатися за різні порушення, які здійснюють члени цього суспільства і які порушення цього заслуговують (це законодавча влада)»

«Оскільки люди є від природи вільними, рівними і незалежними, то ніхто не може бути виведений із цього стану і підпорядкований політичній владі іншої людини без своєї згоди»

«Те, що є початком будь-якого політичного об'єднання і фактично його складає, це згода вільних людей ... що і було початком кожного законного правління у світі»

«Під державою я розумію не демократію чи будь-яку іншу форму правління, а незалежну спільноту, яку латиняни позначили словом «civitas»

«Абсолютна монархія, яку деякі вважають єдиною формою правління у світі, насправді несумісна з громадянським суспільством і, відтак, не може взагалі бути формою громадянського правління»

«Законодавчий орган не має права передовіряти свою законодавчу владу і передавати її в інші руки»

Ш. Монтеск'є

«Судові формальності потрібні для свободи, але надмір формальностей порушив би саму межу права, бо процеси не мали би кінця»

«Є три види урядів: республіка, монархія і деспотія. Природою республіки є суверенітет народу (демократія) або його частини (аристократія). Природою монархії є урядування однієї особи згідно з правом. Природою деспотії є урядування однієї особи без прав згідно з волею і бажаннями володаря. Її засадою є страх.»

«Досвід вчить, що кожна людина, яка має владу схильна нею зловживати; заходить так далеко, що доходить до межі».

«Загальне правило: чим більшою є свобода підданих, тим більше можна стягувати з них податків; і чим більшим є рабство, тим більше доводиться знижувати їх сплату»

«Право війни впливає із необхідності і суворої справедливості»

«Коли голоси подає народ, то голосування, без сумніву, має бути відкритим, і в цьому слід бачити один із основних законів демократії»

«У монархії закони охороняють державний устрій або пристосовуються до

нього, так, що тут принцип правління стримує государя; у республіці ж громадянин, який заволодів надзвичайною владою, має набагато більше можливостей зловживати нею, оскільки не зустрічає жодної протидії з боку законів, які не передбачили цієї обставини»

«Закон не є простим проявом сили; речі, за своєю природою байдужі, не входять в коло його компетенції»

«Все загинуло б, якби в одній особі чи установі було поєднано всі три гілки влади»

«Важливо, щоб той хто править державою, не захоплювався іноземними порядками; вони менш придатні, ніж ті, які вже вкоренилися у країні»

Д. Дідро

«Будь-яке самовільне урядування є злом не виключаючи урядування правителя доброго, справедливого, освіченого»

Ж-Ж. Руссо

«Суверен може бути представлений тільки через самого себе»

«Народ, який є підданий законові має бути його творцем»

«У справжній демократії магістратура – це не перевага, а обтяжливий обов'язок, який по справедливості не можна покласти на одну людину швидше, ніж на іншу»

«Той, хто створює Закон, знає краще за всіх, як цей Закон має бути приведений у виконання і тлумачення»

«Там, де припиняється влада законів і сила захисників їх, там не може бути ні для кого ні безпеки, ні свободи»

«Суверен, який є колективною істотою може бути представлений тільки самим собою»

«Закон – це проголошення загальної волі»

«Устрій держави стає насправді міцним і довговічним, коли звичаї, які у ньому склалися, дотримуються настільки, що звичайні відносини і закони завжди співпадають і закони тільки підкріплюють звичаї, виправляють їх»

«Перша людина, яка відгородила шматок землі і надумала сказати «це моє» стала справжнім засновником громадянського суспільства »

«Там, де немає власності, не може бути несправедливості »

І. Кант

«Держава (civitas) – це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам»

«Обов'язок є необхідністю діяти, яка впливає з поваги до права»

«Під благом держави розуміємо вищий ступінь узгодженості державного устрою з правовими принципами, прагнути до якого зобов'язує нас розум через так званий категоричний імператив»

«Жоден мирний договір не може вважатися таким, якщо при його укладенні таємно зберігається основа нової війни»

«Громадянський устрій кожної держави має бути республіканським... Будь-яка непредставницька форма правління є, по суті, псевдоформа, оскільки в одній особі не може виступати законодавець і виконавець власної волі»

«... справедливість стосується тільки суду совісті (forum poli), а кожне правове питання має вирішуватися за громадським правом (forum soli)»

«Загальна влада народу об'єдналася у суспільство, яке має постійно себе підтримувати і для цього підпорядковуватись внутрішній державній владі, щоби утримувати тих членів суспільства, які самі себе утримувати не можуть»

Н. Макіавеллі

«Політика є сукупністю засобів, які необхідні для того, щоб прийти до влади, втриматись при владі і використати її»

«Кожен правитель повинен прагнути до того, щоб його вважали милостивим, а не жорстоким»

«... для суспільства нерозбещеного не шкідливий ніякий безпорядок; але для суспільства розбещеного не мають користі навіть найкращі закони, якщо ними не керує рішуча людина, яка виправляє все суспільство»

В. Окам

«Здійснення влади має бути виправдане загальним добром і відповідністю природній справедливості й здоровій моралі. Без такого впровадження сила є деспотичною, а управління стає широкомасштабним розбоем з великої дороги»

Б. Спіноза

«Наявність верховної влади (imperium) створює громадянський стан, сукупно тіло верховної влади називається державою (civitas). Люди, оскільки вони за громадянським правом користуються всіма вигодами держави називаються громадянами, а оскільки зобов'язані підпорядковуватися розпорядженням чи законам держави – підданими»

«Оскільки диктаторська влада за характером подібна до царської, то зміна форми верховної влади на монархічну навіть на короткий час неможливо без великої небезпеки для республіки»

«Війну слід вести тільки з метою миру, щоб після її закінчення не було потреби застосовувати зброю»

«Право, яке дефініюється могутністю народу, переважно називають верховною владою (imperium)»

«Природниче право кожної людини визначається не здоровим глуздом, а бажанням і могутністю ... Людина має настільки права, наскільки має могутності»

«Той, хто вирішив підпорядковуватися всім наказам держави – чи тому, що боїться її могутності, чи тому, що цінує свій спокій, - той, звичайно, вчиняє згідно зі своєю безпекою і користю»

Г. Кельзен

«Держава – це відносно централізований правопорядок»

«Примус дає чіткий критерій, який виділяє право серед інших соціальних порядків, оскільки примус – це фактор надзвичайно важливий для пізнання соціальних відносин і є характерним для соціальних порядків, які позначені словом “право”»

«Сучасні кримінальні кодекси, на відміну від Десяти заповідей, переважно не містять норми, які забороняють вбивство, перелюб та інші злочини вони обмежуються тим, що пов'язують з відповідними фактичними складами кримінально-правові санкції»

«Крім просторової і часової, можна також виділити сферу дії норми по колу осіб і змістовну (або матеріальну) сферу дії»

«Різницю між правом і мораллю треба шукати не в тому, що ці соціальні порядки приписують чи забороняють, а лише в тому як вони приписують чи забороняють певну поведінку»

Дж. Віко

«Спосіб правління повинен відповідати природі людей, якими управляють»

Слово про Закон і Благодать

«Римляни полонили Єрусалим і зруйнували його до основ. Тоді іудейство дійшло до загибелі, а далі закон як вечірня зоря згас й іудеї розсіяні були серед язичників, щоб зло не перебувало все разом»

Данило Заточник

«З добрим радником князь великої влади здобуде, а з недобрим і малого позбудеться»

Іван Франко

«Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними

ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації»

«Догляд такої держави став би таким, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою»

В. Старосольський

«Нація по своїй натурі мусить керувати свої зусилля на опанування державою: вона не тільки родиться разом з волею політичного самовизначення, але й перестає існувати як нація, коли тратить цю волю»

Д. Донцов

«Барвистість, велич цілої історії, рухливість народних мас, напруженість конфліктів, свободна гра сил, величезна роля великих особистостей, примат права і логіки – на Заході. Однотонність, придавленість особистості, безбарвність історичних подій, величезний вплив незрізничкованої народної стихії, непропорціонально велика роля держави – в Росії»

Ж. Боден

«Абсолютна влада правителів не розповсюджується на закони Бога і природи... однак необхідно, щоб суверени не підпорядковувались розпорядженням інших людей і щоб вони могли давати закони підданам»

«Держава або походить від сім'ї, яка поступово розростається, або зразу встановлюється за допомогою зібрання народу, або із колонії, що походить від іншої держави»

М. Коркунов

«Влада є сила, обумовлена не волею пануючого, а усвідомленням залежності підданими»

«Ті особи, за якими визнається право розпоряджатися владою, називаються органами державної влади»

«Розмежування моралі і права формулюється дуже просто: мораль дає оцінку інтересів, право – їх розмежування»

«Наказ юридичної норми може бути або позитивним, або негативним, або власне наказом, або забороною»

«У силу такого підпорядкування указів законам указ не може ні відмінити, ні призупинити дію закону (суспензація), ні звільнити будь-кого від підпорядкування законові (диспензація). Якщо у конституції прямо постановлено, що по цьому питанню юридичні норми мають бути встановлені законом, укази цих питань

стосуватися вже не можуть»

І. Ільїн

«Державна влада не може належати нікому окрім як за правовим уповноваженням»

«Країна, позбавлена необхідних передумов для здорової творчої демократії, не повинна вводити в себе цей режим, доки ці основні передумови не будуть створені»

«Основне завдання позитивного права полягає у тому, щоб увібрати в себе зміст природничого права, розгорнути його у вигляді ряду правил зовнішньої поведінки ...»

«Саме тільки знання позитивного права, правильне знання його, - не гарантує ще наявності нормальної правосвідомості»

Л. Петражицький

«Належить відрізнити два різновиди етичних емоцій і відповідно два види етичних емоційно-інтелектуальних поєднань і їх проєкцій: обов'язків і норм»

«Держава і загалом суспільна влада не є ні волею і не силою, взагалі не є щось реальне, а емоційна фантасма»

«Згідно з пануючою тепер думкою, відносини між звичаєвим правом і законом полягають не в субординації, підпорядкуванні першого другому, а в координації, у рівності сили в самостійному та незалежному існуванні і дії»

Г. Шершеневич

«Державна влада – це воля пануючих, яка базується на самостійній силі, спрямована на підпорядкування волі підвладних»

«Увазі дослідника має підлягати тільки те право, яке діє, але не те право, яке мало б діяти. Цим обмеженням запобігається при визначенні поняття небезпека змішування права з правовим ідеалом, зі справедливістю»

«Різні форми, у яких виражається право, називаються джерелами права. Цей термін видається, однак, не дуже придатним через свою багатозначність. Під цим ім'ям розуміють: а) сили, які творять право, наприклад, коли кажуть, що джерелом права належить вважати волю Бога, волю народну, правосвідомість, ідею справедливості, державну владу; в) матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства, наприклад, коли кажуть, що римське право стало джерелом для німецького цивільного кодексу...; с) історичні пам'ятки, які колись мали значення діючого права, наприклад, коли говорять про роботу по джерелах, наприклад, по *Corpus iuris civilis*, по Руській Правді і т.п.; d) засоби пізнання діючого права, наприклад, коли кажуть, що право можна дізнатися із закону»

Ф. Тарановський

«Правовою визнають сучасну державу з точки зору не цілей, а прийомів і форм її діяльності»

«Ліберальна система стала забезпеченням свободи конкуренції у економічних відносинах та самовизначення особи у сфері духовної культури, ... невтручання державної влади у економічне чи духовне життя індивідів»

«Прямими державними органами є монарх, народні збори (віче), збори виборців для політичних виборів, парламент (чи Народне представництво). Непрямими державними органами називаються органи, які походять від прямих, ... всі службові особи і установи в державі крім прямих»

«Природниче право ... вносить необхідний у суспільних науках момент мети (теологічний), згідно з яким відбувається оцінка явищ»

«Зв'язок права і моралі полягає перш за все у єдності їх походження і цілей»

«Гіпотеза може бути виражена або у загальній, абстрактній формі, або в окремій, конкретній, казуїстичній... Гіпотези юридичних норм розрізняють за ступенем визначеності їх вираження і поділяють на безумовно визначені, невизначені і відносно визначені»

«За ступенем визначеності формулювання розрізняють диспозиції безумовно визначені, невизначені та відносно визначені»

Л. Тіхоміров

«У жодній країні демократія не змогла створити інших знарядь управління, крім свого представництва, яке всюди, де достатньо розвинулось, виявило прагнення до узурпації народної влади у руках нової свого роду «аристократії» професійних політиканів»

П. Новгородцев

«Демократія – завжди є роздоріжжям ..., системою відкритих дверей, доріг, які ведуть у невідомі напрямки ... система свободи і вільної гри життєвих інтересів і сил, система відкритих дверей і невизначених можливостей втомила людей і більше їх не задовольняє»

К. Попер

«Суспільство, у якому індивіди вимушені приймати особисті рішення – є відкритим суспільством»

М. Дюверже

«Справжня демократія ... визначається перш за все через свободу для народу і для кожної частини народу. Свобода ... передбачає певний рівень життя, певну

загальну освіту, певну національну рівність, певну політичну рівновагу»

Е. Трубецької

«Мораль і право у їх взаємних відносинах можна порівняти з двома колами, які перетинаються: у них є, з одного боку, - спільна сфера – сфера перетинання, у якій зміст їх приписів співпадає, і разом з тим дві окремі області, у яких їх вимоги не співпадають, іноді навіть прямо суперечать одні одним»

«Право є сукупністю норм, які з одного боку надають, а з другого боку обмежують, зовнішню свободу осіб у їх взаємних відносинах»

«Природниче право має бути визнане як моральна основа будь-якого людського авторитету і законодавства і як той моральний ідеал, який повинен визначати розвиток права ... вчення природничої школи містить у собі великий і цінний елемент істини»

«На практиці, застосування територіального начала у праві підлягає деяким обмеженням, які випливають із вимог міжнародного спілкування»

«Дозвіл і наказ є основними функціями всіх юридичних норм; відтак, помилкою є вважати, що норми дозвільні і наказові творять два самостійні види юридичних норм»

Л. Гумплович

«Право може виникнути тільки у державі. Те, що повинна робити держава, те справедливо, але ніколи не може бути справедливим те, чого держава не може робити»

В.Хвостов

«Право – це ті норми поведінки, які взяті під захист державною владою і в силу її авторитету претендують на панування над членами суспільства незалежно від їх бажання підпорядковуватися цим велінням»

«Всі наші уявлення про зміст справедливих норм, доки вони не одержали санкції верховної влади, не є правом»

«За силою своєї дії норми права поділяють на: 1) уповноважуючі; 2) диспозитивні; 3) примусові»

Г. Гегель

«Все те, що властиве монарху, крім цього остаточного рішення, є щось індивідуальне чому не слід надавати уваги. Трапляється, що в державі виступають лише ці індивідуальні особливості, однак це означає, що держава ще не повністю розвинута чи недостатньо добре сконструйована. У добре влаштованій монархії об'єктивна сторона належить тільки законові, до якого монархові належить лише додати суб'єктивне “я хочу”»

«Влади мають бути розрізненні, але тільки як моменти поняття. Вони не повинні перебувати абстрактно одна від одної, бо зрозуміло, що дві самостійності не можуть створити єдності. Вони неодмінно породжують боротьбу, яка розхитує цілість. З такого становища є тільки два виходи: 1) або за допомогою насильства єдність буде відновлена, в результаті підпорядкування однієї влади іншою; 2) або держава розпадеться»

«Розвиток держави у конституційну монархію – справа нового світу, у якому субстанційна ідея набула безкінечну форму»

«Державні закони не можуть розповсюджуватись на переконання, бо в сфері морального Я є для себе самого і насильство тут не має змісту»

«Право – є свобода як ідея»

«Верства юристів, володіючи спеціальним знанням законів, вважає часто це знання своєю монополією і вважає, що тому, хто не належить до їх верстви, не належить втручатися у їх справи»

Г. Спенсер

«Я захищав один принцип – свободу в усьому: в релігії, філософії, в літературі, в промисловості, в політиці, розуміючи під свободою переваги особи над владою, яка бажає керувати методом насильства, і над масами, які пред'являють з боку більшості право підпорядкування собі меншості»

Вольтер

«Найщасливіше суспільство людей – де цар – філософ. Добрий правитель є найкращим подарунком, який небо може дати землі»

«Свобода і власність – ось крик природи»;

Б. Констан

«Політична влада кому б вона не належала – монархові чи народові – не може бути абсолютною»

«Місцем покарання є місце злочину, оскільки там і тільки там, а не в будь-якому іншому місці люди вимушені образити індивіда, щоб попередити образу всього суспільства»

«Якщо тлумачення законів зло, то їх темнота, що примушує застосовувати тлумачення, не менше зло»

Р. Оуен

«Хоч би якою мірою були сучасні системи безумними, їх не можна руйнувати руками людей некомпетентних і грубих?»

А. де Токвіль

«Таким чином, коли я бачу, що право робити все надається якійсь владі, народу чи королю, демократії чи аристократії, уряду монархічному чи республіканському, то я говорю: “там починається зародження тиранії”»

«Воля народу є одним із тих лозунгів, яким інтригани і деспоти всіх часів і народів найбільше зловживали»

«Продажний і бездарний чиновник не буде діяти разом з іншим чиновником тільки тому, що той такий самий тупий і продажний. Вони не будуть разом працювати для процвітання корупції і некомпетентності. Бо владолюбство і махінації одного можуть привести до викриття іншого. У демократичних державах недоліки чиновників переважно індивідуальні»

«Демократичні закони переважно прагнуть забезпечити благо більшості. Оскільки виходять від більшості громадян, які можуть помилятися, але не можуть виражати інтересів протилежних своїм власним»

«Якщо ми не зможемо поступово ввести і укріпити демократичні інститути і якщо ми відмовимося від думки про необхідність прищепити всім громадянам ідеї і почуття, які підготують їх до свободи, а потім дозволять нею користуватися, то ніхто не буде вільним. Всі однаково підпадуть під гноблення тиранії»

О. Конт

«Люди народжуються з обов'язками і з обов'язками проводять усе своє життя»

«Любов як принцип, порядок як основа і прогрес як мета»

С. Котляревський

«Суверенітет монарха і суверенітет народу мають поступитися верховенству права як безособовій верховній владі»

Б. Кістяківський

«Влада у правовій державі є безособовою, оскільки безособовою є воля держави, виражена у правових нормах. Саме безособовість є характерною ознакою влади в правовій чи конституційній державі»

«Загальне добро та стисла формула, в якій виражене завдання держави»

П. Кропоткін

«Ніякої влади, яка б нав'язувала іншим свою волю, ніякого панування людини над людиною»

Ф. Ніцше

«Війна робить переможця глупим, а переможеного злостим ... вона варваризує людей і тим робить їх більш природними; для культури вона є порою зимової

сплячки, людина виходить з неї більш сильною для добра і зла»

О. Шпенглер

«Що у разі зникнення держави на зміну їй не прийде хаос, а ще більш досконала установа, ніж держава переможе державу»

М. Оріу

«Держава – є централізація народу, з метою встановлення громадянського устрою, за допомогою зорганізування народу у корпораційну індивідуальність, під управлінням суверенної влади, під пануванням внутрішнього права і під домінуванням основного закону»

Ф. Савіні

«Де тільки ми знаходимо достовірну історію там приватне право вже має свій певний характер, особливий для кожного народу, так як і його мова, звичай і державний устрій»

Представники лібералізму

«Найкращою є та держава, яка найменше урядує»

М. Вебер

«Держава, так як і політичні союзи, які історично їй передували, є відносинами панування людей над людьми, що базуються на легітимному насильстві як засобі»

«Чиновник, хоч і реалізує державну владу, але верховними при легальному пануванні є “правила”, “безособові норми”, а не сваволя, чиясь милість чи привілеї»

Р.ф. Єрінг

«Жодна несправедливість, яка випадає на долю людини, якою б великою вона не була ... не може зрівнятися з тою, яку здійснює встановлена Богом влада, коли вона сама порушує право»

«Право – не просто думка, а жива сила. Тому богиня правосуддя, яка має в одній руці вагу, на якій вона зважує право, у другій тримає меч, яким вона його відстоює. Меч без ваги є голе насильство, вага без меча – безсилля права. І той і той атрибути доповнюють один одного і справжнє правове становище існує тільки там, де сила, з якою правосуддя тримає меч, не поступається мистецтву, з яким воно застосовує вагу»

Г. Пухта

«Вперше право створюється не державою... Початок права є поза державою, до того ж мається на увазі не лише природне його походження – шляхом Божих заповідей, але також і природне – шляхом національної волі. Ця воля не є волею народу, як складової частини держави, але народу як природного союзу, який є

фундаментом держави»

Є. Бентам

«Все, що видано як закон особою чи особами, за якими визнана влада творити закони, є законом»

«Те, що називається декларативним законом, якщо він відрізняється і від примусового, і від непримусового закону, власне кажучи законом не є»

«Не слід турбуватися про надмірну математичну пропорційність і робити закони надто дрібничковими, складними і темними. Є вища цінність закону – лаконічність і простота»

«Особливості юридичного погляду на суть права мають свої корені саме у факті юридичного захисту ... юридичний (організаційний) захист є основною ознакою, яка відрізняє право, він своїм існуванням обумовлює інші його характерні властивості»

В. Соловйов

«Взаємні відносини між сферою моралі і сферою права є одним із важливих питань практичної філософії»

Й. Покровський

«Римські юристи часто розглядали природниче право і справедливість *ius naturale* і *aequitas* як джерела цивільно-правових норм і як такі, що впливають на тлумачення цивільно-правових норм»

Ф. Гаск

«Все ширше розповсюджується думка, згідно з якою, для того щоб чогось досягти, треба розв'язати руки виконавчій владі, усунувши тягар демократичної процедури»

6. ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Характерні риси релігійно-міфологічних уявлень про право та державу.
2. Одна із ідей, характерних для давньокитайської політичної думки.
3. Назвіть засновника давньокитайського вчення даосизм.
4. Уявлення про взаємовідносини влади і суспільства у даосизмі.
5. Уявлення про взаємозв'язок людського і природного закону у даосизмі.
6. Уявлення про ідеального правителя у вченні Лао-цзи.
7. Виникнення держави за Лао-цзи.
8. Одна із найважливіших особистих чеснот за Конфуцієм.
9. Основа відносин панування-підпорядкування у Конфуція.
10. У чому полягає сила державної влади за Конфуцієм.
11. Основа порядку за Конфуцієм
12. Кому із давньокитайських мислителів належить цей вислів: "не роби іншим того, чого не бажаєш собі»
13. Кому із давньокитайських мислителів належить вислів: «Якщо управляти народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, народ прагнучиме ухилитися і не відчуватиме сорому. Якщо ж управляти народом за допомогою чеснот і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором і він виправиться»
14. Засоби виховання за Сундзі
15. Підстави рівності політичних прав людей за Мо-цзи
16. Виникнення держави за Мо-цзи
17. Завдання правителя за Мо-цзи
18. Головне завдання правителя, обраного на основі суспільного договору за Мо-цзи
19. Причини державного свавілля за Мо-цзи
20. Кому із давньокитайських мислителів належить дане висловлювання: ""син неба" і чиновники, та й глава сім'ї – всі вони повинні одержати оцінку суспільства, яке і скаже, наскільки їх таланти відповідають посаді, після чого вони і можуть бути обрані"
21. Серед причин бід, яких зазнають народи, за Мо-цзи є ...
22. Одним із елементів мудрого правління за Мо-цзи є ...
23. У чому суть "загальної любові" у концепції Мо-цзи
24. Поняття несправедливої війни у концепції Мо-цзи.
25. Засновник моїзму
26. Мета вищої влади за Мо-цзи
27. Одна із причин хаосу, який передує утворенню держави, за Мо-цзи.
28. Засновник китайського легізму
29. Що поклав в основу державного правління Сюнь-цзи?
30. Якому з елементів у державному правлінні "віддає" верховенство Сюньцзи ?

31. Що покладено в основу управління державою у Хань-Фея?
32. Якою є аргументація переваг управління на основі писаного закону за Хань-Феєм?
33. Що покладено в основу державного управління у концепції китайського легіста Шан-Яна?
34. Чим обмежена державна влада у концепції Шан-Яна?
35. Характер взаємовідносин між правителем і народом за Шан-Яном
36. Чому правитель не обмежений законом у концепції Шан-Яна?
37. Що виступає запорукою дотримання закону згідно із давньоіндійськими Законами Ману,
38. Назвіть один із основних елементів держави за Законами Ману.
39. У якому із творів давнини міститься цитата: "Де діє чорне, червонооке покарання, яке знищує злочинців, там піддані не обурюються, якщо вождь добре наглядає"
40. Основа державного правління у давньоіндійській пам'ятці Закони Ману
41. Автором Артхашастри є
42. Що є на вершині ієрархії джерел права за Артхашастрою?
43. Що є аргументом необхідності підпорядкування царя законові за Артхашастрою?
44. Що складає основний зміст Артхашастри
45. З якої давньоєгипетської пам'ятки ця цитата: «Пам'ятай, що високий чиновник Твого рангу живе на очах у всіх. Вітер і вода розповідають про все, що він робить, і ніколи не залишається в таємниці те, що він зробіть. Єдиний для такого чиновника порятунком – суворо додержувати букви законів і робити так, як у них написано».
46. З якої давньоєгипетської пам'ятки ця цитата: «Оберігайся карати несправедливо. Не вбивай. Не добре це для тебе... Твори істину і ти будеш довго жити на землі. Втішай того, хто плаче, не притісняй вдову, не проганяй людину через майно батька її».
47. Основне призначення царя як глави держави згідно із прологом до Законів Хамурапі
48. Походження закону згідно із Законами Хамурапі
49. В чому суть чистої теократії давніх іудеїв?
50. В чому суть єгипетської теократичної доктрини державної влади?
51. Як виникла іудейська держава згідно з концепцією давніх іудеїв?
52. Характерні риси орієнтального характеру іудейського монархізму
53. У чому суть іудейського месіанізму?
54. Суть порад правителю за Законами Ману.
55. Мета держави у концепції Шан Яна
56. З якої пам'ятки давнини ця цитата: «Щоб справедливість у країні примусити

сяяти, щоб знищити злочинців і злих, щоб сильний не притісняв слабого, щоб справедливо керувати людьми і дати країні щастя»

57. Уявлення про справедливість вавилонського царя Хамурапі, зафіксоване у нормах Законів царя Хамурапі.
58. В чому полягає могутність держави за Законами царя Хамурапі
59. Походження державної влади згідно з концепцією Гомера.
60. Роль зборів у концепції Гомера.
61. Характерні риси влади правителя, які свідчать про її орієнтальний характер, у концепції Гомера.
62. Уявлення про справедливість у концепції Гомера.
63. Характер влади правителя у „Іліаді” Гомера.
64. Характер влади правителя у „Одіссеї” Гомера.
65. Справедливість у творах грецького поета Гесіода.
66. Уявлення про звичаєве право у Гомера.
67. У концепції якого давньогрецького мислителя вперше виникають два основоположні у історії правових і політичних учень поняття: природниче і позитивне право?
68. Хто із давньогрецьких мислителів першим запропонував троїстий поділ форм правління на монархію, демократію та аристократію?
69. Уявлення про ідеальне правління у концепції давньогрецького мислителя Піндара.
70. Хто із давньогрецьких мислителів першим сформулював „модель ідеального монарха”?
71. Одна із характерних рис доктрини софістів
72. У творах якого давньогрецького мислителя викладено основний метод софістських роздумів: „У кожній справі є дві протилежні думки, треба тільки вміти підібрати аргументи pro і contra”.
73. Хто давньогрецьких мислителів широко застосовував софістські методи викладання своїх ідей
74. Кому із давньогрецьких мислителів належить твердження: „Право добре доти, доки поліс його таким визнає”?
75. Виникнення держави згідно із концепцією Протагора
76. Поняття справедливості згідно із концепцією Протагора
77. У чому полягає релятивізм Протагора?
78. Право визначає як змінну домовласність людей
79. У чому суть морального плюралізму Горгія?
80. Хто із грецьких софістів вперше виклав ідею примату окремого випадку над абстрактною нормою?
81. У чому полягає справедливість за концепцією давньогрецького мислителя Антифона?

82. Кому із давньогрецьких софістів належить твердження: „Людські закони є довільні, а право природи є обов’язкове”, „Більшість законів ворожі природі”
83. Кому із давньогрецьких софістів належить це твердження: „Неписане право, Божественне і справедливе, яке має автоматичну силу відплати, оскільки порушення його завжди каране природою, а не людьми. Людські закони змінні і до того ж не завжди справедливі”?
84. У чому суть справедливості давньогрецького софіста Калікла?
85. Уявлення про справедливість у давньогрецького софіста Фрасимаха
86. Основи демократії. Про які говорить у своїх творах давньогрецький мислитель Фрасимах
87. Характерна риса софістської демократії, яку критикував Аристотель
88. Кому із давньогрецьких мислителів належить твердження: „Не той є вождем, хто має скіпетр, кого обрав натовп, визначив випадок або хто захопив владу силою чи підступом, а той, хто вміє наказувати. Не достатньо бути мудрим, бо наказування є мистецтвом застосування. Не досить знати як щось робити, треба вміти це робити на практиці. Не досить і таланту, мистецтву управління треба навчитись. Інакше правитель є некомпетентним неугом”
89. Назвіть працю Ксенофонта
90. Який із напрямків у давньогрецькій філософії називають філософією еллінізму?
91. Уявлення про свободу грецьких стоїків
92. Якому з напрямів у правових і політичних вченнях притаманне уявлення, викладене у цій тезі: «Людина як пес, що прив’язана до воза: розумна сама біжить за возом, глупу, яка опирається, тягне силою»
93. Якому з напрямів у правових і політичних вченнях притаманне таке уявлення про найвище право природи: «Найвище право природи керує всім космосом, вічне і для всіх людей однакове. Це зібрання наказів Розуму відповідає природі світу і людини»
94. Якими є санкції за порушення найвищого права природи за концепцією Хрісіпа?
95. До якого із напрямів в правових і політичних вченнях відносять концепцію римського імператора Марка Аврелія?
96. Якому із напрямків у правових і політичних вченнях належить дана теза: «Кожен філософ є завжди вільний, а дурень – завжди залежний від своїх бажань і зовнішніх цінностей».
97. Якому із напрямків у правових і політичних вченнях належить дана теза: „Справжній мудрець є вільним навіть у кайданах”
98. Людина у стоїків є витвором ...
99. Людина у Аристотеля є витвором ...
100. Хто із названих філософів представляє напрямок філософського скептицизму?
101. У чому полягає стоїцький космополітизм?
102. У чому полягає стоїцький індивідуалізм?

103. У чому полягає щастя за Епікуром?
104. Кому належить дана теза: „Багатство без міри – це великі злидні”?
105. Виникнення держави за Епікуром
106. У чому полягає добродетель за концепцією циніків?
107. У чому полягають природні потреби за концепцією циніків?
108. Якому напрямку у правових і політичних вченнях відповідає цей вислів:
„Держава утруднює життя, узгоджене з природою”?
109. Кому належить цей вислів: „Несправедливість не є щось погане, саме собою варте покарання; але внаслідок порушення договору вона підлягає покаранню”?
110. У чому суть принципу суб’єктивності Епікура?
111. Кому належить першість у відносинах особа держава за Епікуром
112. Кому належить першість у відносинах особа-держава за Аристотелем?
113. Кому належить першість у відносинах особа-держава за Платоном?
114. У чому полягає щастя у стоїків?
115. У чому суть пантеїстичної системи стоїків?
116. Виникнення держави за концепцією стоїків
117. Представники якого напрямку у правових і політичних вченнях першими виділили ідею права, властиву людині незалежно від її приналежності до держави чи релігії?
118. На якому принципі грецькі стоїки базували свою теорію природного права?
119. Яким є співвідношення права і закону в уявленнях грецьких стоїків?
120. Якому із напрямів правових і політичних учень належить такий вислів: «Наука права міститься не в едиктах чи законах, а в самій сутності філософії, а філософія вчить, що всі люди володіють розумом, цей розум є закон. Це той розум ... однаковий в Афінах і в Римі»
121. Хто є засновником грецького стоїцизму?
122. Вплив доктрини стоїків на подальший розвиток правових і політичних вчень та на політичні процеси
123. Хто із давньоримських мислителів є автором концепції „справедливої влади” (*imperium iustum*)
124. Який із напрямів давньогрецької правової і політичної думки запозичили давньоримські мислителі?
125. У чому суть уявлень про ідеальну державу у давньоримських мислителів:
126. Які ідеї давньогрецької політичної і правової думки найчастіше запозичувались давньоримськими мислителями?
127. Який із типів праворозуміння притаманний давньоримській правовій і політичній думці?
128. Кому із давньогрецьких мислителів належить це твердження: „Право – правитель над всіма речами...”
129. Джерело права за концепцією давньогрецького мислителя Хризипа

130. Назвіть давньогрецького мислителя, який пристосував грецький стоїцизм до потреб римського суспільства.
131. Кому із мислителів Давнини належить ідея про внутрішню рівновагу і стабільність мішаного устрою?
132. Ставлення до демократії у концепції Полібія
133. Праці М.-Т. Ціцерона
134. Кому належить це визначення: Народ – це об'єднання „багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і єдністю інтересів”
135. Поняття держави за Ціцероном
136. Виникнення держави за Ціцероном
137. Мета держави за Ціцероном
138. Форми правління за концепцією Ціцерона
139. Головна причина виникнення держави за Ціцероном
140. Ідеальна держава за концепцією Ціцерона
141. Які із характерних рис теорії розподілу влади зафіксовані у концепції Ціцерона?
142. Розуміння справедливості Ціцероном
143. Кому із давньоримських мислителів належить це визначення: «Природний закон – це розумне становище, яке відповідає природі, розповсюджується на всіх людей, постійне, вічне, яке закликає до виконання обов'язку, наказуючи, забороняючи, від злочину відлякує, воно, однак, нічого, коли цього не потрібно, не наказує чесним людям... Пропонувати повну чи часткову відміну цього закону – святотатство; частково обмежувати його дію не дозволено; відмінити його повністю неможливо, і ми ні постановою сенату, ні рішенням народу звільнитися від цього закону не можемо»
144. Суть рівності за Ціцероном
145. Яким є співвідношення природного права і закону, встановленого людьми, у концепції Ціцерона?
146. Співвідношення влади правителя та закону за концепцією Ціцерона?
147. Що є критерієм справедливості за концепцією Ціцерона
148. Вимоги до закону, встановленого людьми, за Ціцероном
149. Хто із давньоримських мислителів першим запровадив до міжнародного права принцип *pacta sunt servanda*?
150. Поняття несправедливої війни за Ціцероном
151. Внесок Ціцерона у розвиток римської юриспруденції
152. Розуміння *ius gentium* Ціцероном
153. Обов'язковою складовою закону за Ціцероном є
154. Оцінка несправедливого закону Ціцероном?
155. Якою є основна ознака держави, без якої держава вже не є державою за Ціцероном?
156. Уявлення Ціцерона про вплив особи на долю держави.

157. Який спосіб виникнення держави згадується у праці Ціцерона „Про державу”
158. Характеристика правителя у концепції Сенеки
159. Свобода в уявленні давньоримського стоїка Епіктета
160. Кому із давньоримських мислителів належить це висловлювання: «Не бажай, щоб події відбувалися згідно з твоєю волею. А будь щасливий, якщо вони відбуваються так, як відбуваються, і досягнеш внутрішній спокій»
161. Кому із давньоримських мислителів належить висловлювання: «Все, що бачиш, підлягає зміні і врешті зникне. Завжди пам’ятай скількох змін ти був свідком. Світ – це зміна, життя – це уява.»
162. Якою є вимога до норми права, висловлена римськими юристами?
163. Що є протилежністю *ius strictum* в уявленнях римських юристів?
164. Яке значення *aequitas* в розумінні римських юристів?
165. Характеристика *ius civile* у концепції римських юристів
166. Зміст права у римській юриспруденції міститься у вислові ...
167. Кому належить відоме визначення римських юристів: *ius est ars boni et aequi*?
168. Визначення справедливості римським юристом Ульпіаном.
169. Джерело природничого права згідно з концепцією римських юристів
170. Що є основою природничого права за концепцією римських юристів?
171. Що є основою права народів за концепцією римських юристів?
172. Що є основою цивільного права за концепцією римських юристів?
173. Кому належить це визначення змісту права: Чесно жити, не шкодити нікому, віддавати кожному належне?
174. Чим обґрунтовували римські юристи тезу про те, що воля правителя є правом?
175. Кому із римських юристів належить ця теза: Закон це те, що народ наказує і встановлює?
176. Кому із римських юристів належить ця теза: Що до вподоби імператорові, те має силу закону?
177. Вплив християнства на правові та політичні вчення
178. Кому із давньоримських мислителів належить цей вислів: Абстрактне право “*ius strictum*” є найбільшою несправедливістю?
179. Мета покарання згідно із християнською доктриною
180. Кому належить це визначення сенсу права: Чесно жити, віддавати кожному належне, не шкодити іншому?
181. Кому належить ця настанова справедливості: Чого не хочеш аби сталося з тобою, не роби іншому
182. Уявлення про добродетельність у концепції авероїзму
183. Якими аргументами авероїсти обґрунтовували свою концепцію переваги загалу над окремою одиницею?
184. 183. Якими аргументами авероїсти обґрунтовували ідею невідчужуваності суверенних прав держави?

185. У чому суть персоналізму права
186. У чому суть правового традиціоналізму?
187. У чому суть територіального права
188. Уявлення про монарха у середньовічній правовій та політичній думці
189. Правові і політичні ідеї, запозичені із науки канонічного права.
190. Джерело суверенітету у концепціях середньовіччя XII ст.

191. Носій суверенітету у концепціях середньовіччя XII ст.
192. Хто може судити короля згідно з концепціями середньовіччя XII ст.?
193. Властивості, якими наділена вища влада у період середньовіччя
194. Уявлення про вищу владу, які сформувались під впливом рецепції Кодифікації імператора Юстиніана
195. Які з перелічених прерогатив входили до переліку *iura maiestatis*?
196. Кому належить *iura maiestatis*?
197. Що означає ідея дуалістичного устрою, характерна для європейської політичної думки XI-XIII ст.ст.?
198. Джерело державної влади згідно з концепцією папалістів
199. Реакція на несправедливі дії правителя згідно з концепцією папалістів
200. Походження державної влади і держави за концепцією Мейнгольда
201. Кому належить суверенітет за концепцією Мейнгольда?
202. Елементи, які впливали на розвиток вчення про монарха в період середньовіччя
203. Основні правові та політичні ідеї, притаманні думці середньовіччя періоду XI-XIII ст.ст.
204. Характеристика суспільних установ за концепцією Т. Аквінського
205. Уявлення про право, притаманне думці середньовіччя періоду XI-XIII ст.
206. Кому із мислителів пізнього середньовіччя (XII-XIII ст.ст.) належить цей вислів: Нема монарха там, де шириться безправ'я?
207. Джерела права згідно із концепцією легістів середньовіччя
208. Визначення юриспруденції згідно з концепцією професорів Болонського університету
209. Хто із юристів середньовіччя згрупував різні погляди стосовно розуміння природи права?
210. Поділ права у праці Граціана „Декрет Граціана”
211. Зміст „золотого правила”, викладений Граціаном як основний зміст природного права
212. Взаємозв'язок природного і волевстановленого права у доктрині каноністів
213. Взаємозв'язок звичаю і закону в правовій і політичній думці пізнього середньовіччя (XII-XIII ст.ст.)

214. Чи є під правом (*sub lege*) правитель у концепції англійського судді XIII ст.

Г. Бректона?

215. Основні засади природного порядку згідно з концепцією Т. Аквінського
216. Найкраща форма державного правління за концепцією Т. Аквінського
217. Чи пов'язаний правом правитель у концепції Т. Аквінського?
218. Т Аквінський про право опору правителів
219. Визначення тирана у концепції Т.Аквінського
220. Законодавча влада у праці М. Падуанського «Defensor pacis» належить...
221. Якими повноваженнями володіє абсолютна влада в концепції М. Падуанського?
222. Основна риса суверенітету за концепцією М. Падуанського
223. Співвідношення виконавчої і законодавчої гілок влади у М. Падуанського (Defensor pacis)
224. У чому полягає сила права у праці М. Падуанського Defensor pacis?
225. Чи пов'язаний правом правитель у праці М. Падуанського Defensor pacis?
226. Краща форма державного правління за працею М. Падуанського «Defensor pacis»
227. Чи підпорядкована народіві влада правителя у праці М. Падуанського «Defensor pacis»?
228. Як здійснює свої повноваження народ-суверен у концепції М. Падуанського?
229. Істотна ознака права у концепції М. Падуанського
230. Хто є носієм суверенітету у праці М. Падуанського «Defensor pacis»?
231. Хто є носієм суверенітету у концепції В. Окама?
232. Хто є джерелом влади у праці М. Падуанського «Defensor pacis»?
233. Хто є джерелом влади у концепції В. Окама?
234. Визначення тирана у концепціях XIV-XV ст.ст.
235. Обов'язок представника, який на нього покладался за аналогією з римським правом
236. Основна мета представництва, запозичена із римського права

237. Головні політичні проблеми, які розробляли коментатори на початку XIV ст.
238. Як визначає співвідношення влади світського правителя і церковної влади „Статут святого князя Володимира, що хрестив Руську землю, про церковні суди”?
239. Яким є співвідношення влади світського правителя і церковної влади у концепції Феодосія Печерського?
240. Яким є співвідношення влади світського правителя і церковної влади у концепції Іларіона?
241. Хто є автором твору „Слово про Закон і Благодать...”?
242. З якого твору наведена цитата: „Римляни полонили Єрусалим і зруйнували його до основ. Тоді іудейство дійшло до загибелі, а далі закон як вечірня зоря згас й іудеї розсіяні були серед язичників, щоб зло не перебувало все разом”?

243. У якому із творів української правової та політичної думки Середньовіччя закладено основи християнської рівності?
244. Яким є образ ідеального правителя у «Повчанні» Володимира Мономаха?
245. Мірило справедливості у «Повчанні» Володимира Мономаха
246. Яким є образ ідеального правителя у „Слові” Данила Заточника?
247. Центральна політична ідея „Слова” Данила Заточника
248. Причина злочинності у „Слові” Данила Заточника
249. Кому із українських мислителів належить цей вислів: „З добрим радником князь великої влади здобуде, а з недобрим і малого позбудеться”?
250. Одна із найважливіших проблем української правової і політичної думки періоду Середньовіччя відображена майже у всіх працях мислителів того часу.
251. Доктринальна основа політичних уявлень Платона
252. Основа ідеальної держави Платона
253. Розуміння справедливості Платоном
254. Критерії для класифікації форм держави у концепції Платона
255. Ідеальна форма правління за Платоном
256. Характерні риси правителя за Платоном
257. Елементи ідеальної держави у Платона
258. Мета закону за Платоном
259. Причини виникнення держави за Платоном
260. Поняття держави за Платоном
261. Два типи державного строю, які Платон зобразив у праці “Закони”
262. Кому із мислителів давнини належить ця теза: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиею-небудь владою. Там, де закон – владика над правителями, а вони – його раби я бачу порятунок держави і всі блага, які тільки можуть подарувати державам боги».
263. Гарантії законності у концепції Платона
264. Розуміння закону за Платоном.
265. Поняття громадянина за концепцією Арістотеля
266. Виникнення держави за Арістотелем
267. Яку теорію виникнення держави створив Арістотель
268. Які критерії для класифікації форм держави виділяє Арістотель
269. Які взаємовідносини між правителем та законом встановлені у монархії за Арістотелем
270. Що є предметом політичної науки у концепції Арістотеля
271. Основні засади світу за Арістотелем
272. Поняття держави за Арістотелем
273. Мета держави за Арістотелем
274. У чому суть справедливості за Арістотелем
275. Які елементи складають політичний устрій за Арістотелем

276. Найкраща форма правління за Арістотелем
277. Ознаки політії як найкращої форми правління за Арістотелем
278. Види справедливості за Арістотелем
279. Яке покарання має нести тиран за Арістотелем
280. Кому із мислителів давнини належить ця теза: «Право, яке є критерієм справедливості виступає регулюючою нормою політичного спілкування»
281. У яких відносинах, згідно з Арістотелем, відсутнє право
282. Кому належить цей вислів: «Природне право – те, яке всюди має однакове значення і не залежить від визнання чи невизнання його»
283. Види права за Арістотелем
284. Вимоги до закону за концепцією Арістотеля
285. Уявлення про природниче право за Арістотелем
286. Кому із давньогрецьких мислителів належить цей вислів: «Хто вимагає, щоби закон панував, вимагає щоб панувало божество і розум; а хто вимагає щоби панувала людина, вносить у свою вимогу свого роду тваринний елемент, бо пристрасність є щось тваринне, та і гнів зваблює з істинного шляху правителів, хоч би вони були і найкращими людьми; навпаки закон – урівноважений розумом».
287. Якою є модель ідеальної держави у християнській доктрині
288. Принципи, на яких базується ідеальна держава у християнській доктрині.
289. Походження держави згідно з християнською доктриною
290. Джерело права за християнською доктриною
291. Розуміння права згідно з християнською доктриною
292. Основне завдання правителя згідно з працею С. Оріховського-Роксолана “Настанови польському королю Сигізмунду Августу”
293. Що лежить в основі функціонування християнської держави за концепцією Ст. Оріховського Роксолана.
294. Яким є співвідношення церковної і світської влад у праці Ст. Оріховського-Роксолана “Польські діалоги політичні”.
295. Яким є внесок Ст. Оріховського-Роксолана у правову і політичну думку.
296. Що є джерелом влади і панування згідно концепції Ст. Оріховського-Роксолана.
297. У чому сила влади у концепції І. Вишенського.
298. Які риси притаманні Відродженню та Реформації, відображені у концепції І. Вишенського.
299. Розуміння держави у концепціях мислителів Нового часу
300. Яка теорія вважається втіленням юридичного світогляду?
301. Що є основним поєднуючим фактором суспільства згідно з концепціями Нового часу?
302. Яким вимогам повинно відповідати позитивне право згідно з концепцією періоду Нового часу?

303. Характеристика додержавного стану у концепціях мислителів Нового часу
304. Одна із ідей, притаманних концепціям мислителів Просвітництва.
305. Виникнення держави за концепціями мислителів Нового часу
306. Згідно із теорією суспільного договору Нового часу джерелом суверенітету є ...
307. Згідно із теорією суспільного договору Нового часу носієм суверенітету є
308. Хто із мислителів Нового часу вважав, що природному стану властиві недоліки
309. Хто із мислителів Нового часу вважав, що природний стан є досконалий і повний
310. Уявлення про державу в концепціях мислителів державницького напрямку Нового часу
311. Уявлення про державу представників ліберального напрямку Нового часу
312. Якими є засоби забезпечення свободи у концепції Жана Жака Руссо.
313. Який світогляд є панівним у Новий час
314. Кого із мислителів Нового часу називають “батьком школи природничого права”?
315. Кому належить цей вислів: «Природне право є настільки незмінним, що сам Бог не може його змінити, так як навіть Бог не може поправити щоб 2x2 не було 4»
316. Хто є носієм суверенітету у концепції Г.Гроція.
317. Підстави реалізації права опору у концепції Г.Гроція
318. Шляхи виникнення держави у концепції Г.Гроція
319. Хто з мислителів Нового часу є засновником новітньої теорії суб’єктивних прав
320. Розуміння природничого права одним із представників школи природничого права Х. Томазієм
321. Виникнення держави за концепцією Х. Томазія
322. Кому із представників школи природничого права Німеччини XVII-XVIII ст. належить розмежування права і моралі
323. Кому із мислителів належить цей вислів: «Не може бути добрим політиком той, хто не є насправді моральною особистістю»
324. Яким є співвідношення права і моралі у концепції Х. Томазія.
325. Виникнення держави за концепцією Х. Вольфа
326. Мета держави за концепцією Х. Вольфа
327. 326. Чим має бути обмежений правитель згідно з концепцією Х. Вольфа
328. Підстави опору правителів за концепцією Х. Вольфа
329. Функції держави згідно з концепцією Х. Вольфа
330. Підстави опору правителів у концепції пресвітеріан
331. Якою є ієрархія органів влади і закону у програмі індепендентів
332. Суб’єкт опору правителів-тирану у програмі індепендентів
333. Істотні елементи лібералізму у концепції індепендентів
334. Головні ідеї в концепції левелерів
335. Характеристика додержавного стану у концепції Т. Гобса

336. Характеристика додержавного стану у концепції Дж. Локка
337. Виникнення держави у концепції Т. Гобса
338. Визначення держави у концепції Т. Гобса
339. Якими аргументами Т. Гобс обґрунтовує абсолютизм влади
340. Ознаки вищої влади у концепції Т. Гобса
341. Походження права у концепції Т. Гобса
342. Співвідношення право-влада у програмі партії торі (XVII ст.)
343. Співвідношення право-влада у програмі партії вігів (XVII ст.)
344. Походження влади згідно з концепцією партії вігів
345. Кому з мислителів Нового часу належить цей вислів: «Суверен не був стороною суспільної угоди, ні з ким ні про що не домовлявся і ніхто не може бути звільнений від підданства з причин, що суверен не дотримався угоди»
346. Доктрина якого із мислителів Нового часу стала ідейним обґрунтуванням “Білю про права” (1689 р.)
347. Хто є автором праці “Два трактати про уряд”, яка вважається викладом буржуазного лібералізму
348. Які суб’єктивні права Дж. Лок окреслив збірним поняттям “власність” (property)
349. Кому належить вислів: оскільки всі є рівні і незалежні ніхто не може бути позбавлений власності і підданий владі іншого без своєї згоди.
350. З якою метою встановлюється держава у концепції Дж. Лока
351. Виникнення держави у концепції Дж. Лока
352. Функції держави у концепції Дж. Лока
353. Місце держави у політичній системі суспільства за концепцією Дж. Лока
354. У чому полягає роль народу-суверена у концепції Дж. Лока
355. Три гілки влади у теорії поділу влади Дж. Лока
356. Розуміння рівності у концепції Дж. Лока
357. Кому із мислителів Нового часу належить вислів: «Скільки існує правління - найвищою владою є законодавча»
358. Характерні ознаки лібералізму у концепції Дж. Лока
359. Риси абсолютизму, викладені у працях французького короля Людовика XIV
360. Риси, які характеризують вчення мислителів Просвітництва
361. Представники лібералізму у правових і політичних вченнях
362. Кому із мислителів Просвітництва належить цей вислів: «Судові формальності потрібні для свободи, але надмір формальностей порушив би саму межу права, бо процеси не мали би кінця»
363. Кому із мислителів просвітництва належить цей вислів: «Є три види урядів: республіка, монархія і деспотія. Природою республіки є суверенітет народу(демократія) або його частини (аристократія). Природою монархії є урядування однієї особи згідно з правом. Природою деспотії є урядування однієї особи без прав згідно з волею і бажаннями володаря. Її засадою є страх.»

364. Визначення свободи Ш. Монтеск'є
365. Кому із мислителів Просвітництва належить цей вислів: «Досвід вчить, що кожна людина, яка має владу схильна нею зловживати; заходить так далеко, що доходить до межі».
366. Що є межею влади у концепції Ш.Монтеск'є
367. Засоби забезпечення свободи у концепції Ш. Монтеск'є
368. Кому належить законодавча влада у концепції Ш. Монтеск'є
369. Характерні ознаки лібералізму, закладені у концепції Ш. Монтеск'є
370. Визначення свободи Вольтером
371. Кому з мислителів належить цей вислів: «Будь-яке самовільне урядування є злом не виключаючи урядування правителя доброго, справедливого, освіченого»
372. Визначення права у концепції І. Бентама.
373. Загальна воля у розумінні Ж-Ж Руссо.
374. Додержавний стан у концепції Ж.Ж. Руссо
375. У якого з мислителів договір про утворення держави складається з двох актів.
376. Особа суверена у концепції Ж.-Ж. Руссо
377. Особа суверена у концепції Г.Гобса
378. Характерна ознака суверенітету Ж.-Ж. Руссо.
379. Кому із мислителів належить цей вираз: «Суверен може бути представлений тільки через самого себе»
380. Основні повноваження суверена у концепції Ж.-Ж. Руссо
381. Кому із мислителів належить цей вираз: «Народ, який є підданий законові має бути його творцем»
382. Яким є розподіл повноважень влади у концепції Ж.-Ж. Руссо.
383. Які ідеї концепції Ж.-Ж. Руссо запозичені французькою Декларацією прав людини і громадянина 1789 р.
384. Які ідеї концепції Ж.-Ж. Руссо поповнили перелік ідей буржуазної демократії
385. Розподіл функцій влади у концепції Ж.-Ж. Руссо
386. Хто є носієм суверенітету у концепції Ж.-Ж. Руссо
387. Основні ідеологічні напрямки ХІХ ст.
388. Правові поняття у науці І.Канта, пов'язані із...
389. Кому із мислителів Нового часу належить цей вислів: «Обов'язок є необхідністю діяти, яка впливає з поваги до права»
390. У концепції якого з мислителів Нового часу закладена теоретична основа правового позитивізму ХІХ ст.
391. Визначення права у концепції І. Канта
392. Суть практичного імперативу І. Канта
393. Суть категоричного імперативу І. Канта
394. Суть теорії цивільного права І. Канта
395. Суть теорії кримінального права І. Канта

396. Мета покарання у теорії кримінального права І. Канта
397. Хто є носієм суверенітету у концепції Г.Гегеля
398. Визначення держави у концепції Г. Гегеля
399. Кому із філософів належить це висловлювання: «Все те, що властиве монарху, крім цього остаточного рішення, є щось індивідуальне чому не слід надавати уваги. Трапляється, що в державі виступають лише ці індивідуальні особливості, однак це означає, що держава ще не повністю розвинута чи недостатньо добре сконструйована. У добре влаштованій монархії об'єктивна сторона належить тільки законові, до якого монархові належить лише додати суб'єктивне “я хочу”»
400. Чим обмежений монарх у концепції Г.Гегеля
401. Яку із вимог розподілу влади заперечує у своїй концепції Г.Гегель
402. Якою є досконала форма правління у концепції Г.Гегеля
403. Засоби, які обмежують державну владу і тим самим убезпечують від абсолютизації державної влади, згідно з уявленнями представників ліберального напрямку у правовій і політичній думці.
404. Кому із мислителів належить таке твердження: «Влади мають бути розрізненні, але тільки як моменти поняття. Вони не повинні перебувати абстрактно одна від одної, бо зрозуміло, що дві самостійності не можуть створити єдності. Вони неодмінно породжують боротьбу, яка розхитує цілість. З такого становища є тільки два виходи: 1) або за допомогою насильства єдність буде відновлена, в результаті підпорядкування однієї влади іншою; 2) або держава розпадеться»
405. Яким є засіб забезпечення влади від свавілля у концепції Г. Гегеля
406. Основні риси концепції представників ліберального напрямку у правовій політичній думці
407. Основні риси концепції представників консервативного напрямку у правовій політичній думці
408. Кому із представників ліберального напрямку в правовій і політичній думці належить цей вислів: «Ціле існує заради блага окремих індивідів»
409. Який із напрямків у правовій і політичній думці може бути представлений такими словами: я захищав один принцип – свободу в усьому: в релігії, філософії, в літературі, в промисловості, в політиці, розуміючи під свободою переваги особи над владою, яка бажає керувати методом насильства, і над масами, які пред'являють з боку більшості право підпорядкування собі меншості»
410. Кому із мислителів належить цей вислів: «Політична влада кому б вона не належала – монархові чи народові – не може бути абсолютною»
411. Кому із мислителів належить цей вислів: «Таким чином, коли я бачу, що право робити все надається якійсь владі, народу чи королю, демократії чи аристократії, уряду монархічному чи республіканському, то я говорю: “там починається

зародження тиранії”»

412. Кому із мислителів належить цей вислів: «Суверенітет монарха і суверенітет народу мають поступитися верховенству права як безособовій верховній владі»
413. Кому із мислителів належить цей вислів: «Влада у правовій державі є безособовою, оскільки безособовою є воля держави, виражена у правових нормах. Саме безособовість є характерною ознакою влади в правовій чи конституційній державі»
414. Кому із мислителів належить цей вислів: «Ніякої влади, яка б нав'язувала іншим свою волю, ніякого панування людини над людиною»
415. Хто із мислителів Нового часу оцінює демократію як панування натовпу, при якому відбувається зрівняння людей
416. Хто із мислителів є автором твердження, що у разі зникнення держави на зміну їй не прийде хаос, а ще більш досконала установа, ніж держава переможе державу
417. Кому має належати влада згідно з концепціями Г. Москі та В. Парето
418. Які напрямки у правовій і політичній думці кінця XIX – XX ст. заперечують ефективність парламенту і парламентаризму загалом
419. Кому належить таке твердження: «Чиновник, хоч і реалізує державну владу, але верховними при легальному пануванні є “правила”, “безособові норми”, а не сваволя, чиясь милість чи привілеї»
420. Хто із мислителів представляє теорію еліт у правовій і політичній думці
421. Хто із мислителів заперечує ефективність парламенту і парламентаризму
422. На чому базується єдність правового порядку у концепції Г. Кельзена
423. За якою ознакою Г. Кельзен відрізняє національне право від міжнародного
424. Засновником позитивізму є ...
425. Метод дослідження права закладений Р. Єрінгом
426. Основна теза позитивізму
427. Основні ідеї позитивізму, викладені у концепції Р. Єрінга
428. Розуміння правової норми у концепції Р. Єрінга
429. Уявлення про “боротьбу за право” у концепції Р. Єрінга
430. Із протиставлення яких понять М. Оріу виводить межі правової держави
431. Поняття держави у концепції М. Оріу
432. Кому належить це визначення держави: «Держава – є централізація народу, з метою встановлення громадянського устрою, за допомогою зорганізування народу у корпораційну індивідуальність, під управлінням суверенної влади, під пануванням внутрішнього права і під домінуванням основного закону»
433. Мета держави згідно з концепцією М. Оріу
434. Як пояснює право у своїй концепції М. Оріу
435. Розуміння права у концепції Р. Паунда
436. Які аспекти у понятті права виділяє Р. Паунд

437. Назвіть представників соціологічної юриспруденції
438. Назвіть представників позитивізму
439. Назвіть один із основних напрямків правових і політичних учень XVII-XVIII ст.
440. Назвіть представників історичної школи права
441. Виникнення права згідно з концепцією представників історичної школи права
442. Хто є засновником історичної школи права
443. Джерело права згідно з концепцією Г.Гуго
444. Яка із праць належить Ф. Савіні
445. Поняття “право” у концепції Ф. Савіні
446. Якому філософові належить цей вислів: «Де тільки ми знаходимо достовірну історію там приватне право вже має свій певний характер, особливий для кожного народу, так як і його мова, звичай і державний устрій»
447. Назвіть елементи з яких складається право у концепції Ф. Савіні
448. Що є джерелом права згідно з концепцією Г. Пухти
449. Який напрямок у розвитку правових і політичних учень представляє це твердження: норми права можуть вилитися із народної правосвідомості двома способами: безпосередньо у формі звичаїв, і через законодавця
450. Основні риси характерні для ліберального напрямку у правових і політичних вченнях
451. Який із напрямків правової і політичної думки представляє така теза: «Найкращою є та держава, яка найменше урядує»
452. Який мислитель сформулював теократичну теорію, що стала основою релігійного світогляду
453. Основні ідеї, покладені в основу релігійного світогляду сформульовані у теологічній теорії Августина Аврелія
454. Мета права за концепцією Августина Аврелія
455. Співвідношення божественного і світського закону за Августином Аврелієм
456. Внесок Н. Макіавеллі у розвиток правових і політичних учень
457. Кому належить це визначення: «Політика є сукупністю засобів, які необхідні для того, щоб прийти до влади, втриматись при владі і використати її»
458. Хто з мислителів відокремив поняття “держава” і “суспільство”
459. Поняття “держава” за концепцією Н. Макіавеллі
460. Форми держави, яких не називає Н. Макіавеллі
461. Найкраща форма правління за Н. Макіавеллі
462. На чому базуються відносини між правителем і підданими у Н.Макіавеллі
463. Поняття право за Н. Макіавеллі
464. Співвідношення між релігією і державою у концепції Н. Макіавеллі
465. Співвідношення світської і духовної влади у концепції В. Окама
466. Кому належить ця теза: «Здійснення влади має бути виправдане загальним добром і відповідністю природній справедливості й здоровій моралі. Без такого

впровадження сила є деспотичною, а управління стає широкомасштабним розб'єм з великої дороги»

467. Основна ідея твору Іларіона “Слово про закон і Благодать”
468. Хто із українських мислителів Княжої доби представляє церковну доктрину династичного князювання
469. Хто із українських мислителів Княжої доби представляє уявлення про патронат князівської влади над Церквою
470. Характеристика правителів у концепції І. Вишенського
471. Панівний світогляд періоду Середньовіччя
472. Одна із характерних рис вчень епохи Відродження
473. Одна із головних рис європейської політичної традиції, яка виникає в епоху Відродження
474. Основні риси вчень епохи Відродження
475. Тенденції під впливом яких розвивалась правова і політична ідеологія періоду абсолютної монархії (сер. XVI- друга половина XVIII ст.)
476. Причини запозичень грецької філософської думки правовими і політичними концепціями мислителів Риму
477. Яким є розуміння держави у концепціях давньогрецьких мислителів
478. Розуміння права у концепціях давньоримських мислителів
479. Хто вважається засновником юриспруденції як самостійної галузі знань
480. У чому полягає відмінність грецької правової і політичної думки від вчень країн Давнього Сходу
481. Одна із ознак концепції Давнього Китаю
482. Який із підходів до підбору управлінських кадрів запропонував Конфуцій
483. Кому із давньокитайських мислителів належить ця теза: «Благородний чоловік виконує обов'язок і дотримується закону, простолюдин думає як би краще влаштуватись і одержати вигоду. Перший – вимогливий до себе, другий – до людей. Благородний чоловік боїться трьох речей: він боїться веління неба, великих людей і слів досконало мудрих. Низька людина не знає веління неба і не боїться його, з презирством ставиться до високих людей, що займають високе положення, залишає без уваги слова мудрої людини»
484. Засоби, які пропонує Мо-цзи для встановлення єдиного зразка справедливості у ідеальній державі
485. Кому із давньокитайських мислителів належить теза: «Мудрий творить закон, а дурень обмежений ними»
486. Розуміння закону Шан-яном
487. Складові елементи держави у Законах Ману
488. З якої пам'ятки права Давнини ця цитата: «Закон губить, якщо його порушують, охороняє, якщо його дотримуються»
489. Розуміння права у правовій культурі Давнього Єгипту

490. Специфічна риса правового світогляду Давнього Єгипту
491. У якій пам'ятці давньоєгипетської правової і політичної думки описано процес виникнення законного порядку із первинного хаосу
492. Розуміння права у концепціях мислителів Вавилону
493. У якій пам'ятці давнини міститься ця теза: «Не вбий, не вкради, не свідчи неправдиво, не твори сварки, не здійснюй насильства, не заглядай на заміжню, не суєслов, поважай батька і матір, старших братів і сестер»
494. Хто є автором “Виводу прав України”
495. Головні ідеї “Виводу прав України” П. Орлика
496. Якими аргументами обґрунтовує Юліан Бачинський суверенітет України у праці “Україна Irredenta”
497. Поділ на які три гілки влади передбачено у Конституції Пилипа Орлика 1710 року
498. Хто першим висловив ідеал політичної незалежності України – одну із провідних ідей Кирило-Мефодіївського товариства
499. Назвіть складові елементи національно-політичного світогляду М. Драгоманова
500. Кого із українських діячів культури називають “піонером національного відродження”
501. Хто є автором конституційного проекту “Вольний Союз” – “Вільна спілка”
502. Яким має бути статус України згідно із конституційним проектом “Вольний Союз” - “Вільна Спілка”
503. У якій праці було проголошено ідеал “одної єдиної, неподільної, вільної, самостійної України від гір Карпат аж до Кавказу”
504. Хто є автором політичної програми Кирило-Мефодіївського товариства викладеної у “Законі Божому” (Книзі буття українського народу)
505. Проект якого документу склав Г. Андрузький
506. Яку працю покладено в основу революційної Української партії (РУП)
507. Назвіть представника радикальної демократії в Україні кін. ХІХ – поч. ХХ ст.
508. Кому із українських мислителів належить теза: «Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації»
509. Політичний ідеал М. Міхновського, висловлений у праці “Самостійна Україна”
510. Кому із українських мислителів належить ця теза: «Догляд такої держави став би таким, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою»
511. Основні риси народницької концепції в українській політичній науці 20-х років ХХ ст.
512. Основні риси консервативної концепції в українській політичній науці 20-х

років ХХ ст.

513. Основні риси націонал-державницької концепції в українській політичній науці 20-х років ХХ ст.
514. Кому із представників націонал-державницького напрямку в українській політичній науці 20-30 рр. ХХ ст. належить ця теза: «Нація по своїй натурі мусить керувати свої зусилля на опанування державою: вона не тільки родиться разом з волею політичного самовизначення, але й перестає існувати як нація, коли тратить цю волю»
515. Які два типи держав виділяє у своїй концепції український правник Б. Кістяківський
516. Кому із представників націонал-державницького напрямку в українській правовій і політичній думці належить ця теза: «Барвистість, велич цілої історії, рухливість народних мас, напруженість конфліктів, свободна гра сил, величезна роль великих особистостей, примат права і логіки – на Заході. Однотонність, придавленість особистості, безбарвність історичних подій, величезний вплив незрізничкованої народної стихії, непропорціонально велика роль держави – в Росії»
517. Яким елементом доповнив Ю. Липа націонал-державницьку концепцію
518. Хто із українських мислителів є автором гасла ОУН: «Нація і держава понад класи й партії»
519. Теорія походження права
520. Теорія походження держави
521. Об'єкт Історії правових і політичних учень
522. Предмет Історії правових і політичних учень
523. Світоглядні основи періодизації вчень про право і державу
524. Коли виникла Історія правових і політичних учень як наукова дисципліна
525. Характеристика другого етапу розвитку науки історії правових і політичних учень
526. Критерії для класифікації правових і політичних учень
527. Назвіть парадигми науки історії правових і політичних учень
528. Ознаки природничої парадигми в історії правових і політичних учень
529. Ознаки теологічної парадигми в історії правових і політичних учень
530. Ознаки юридичної парадигми в історії правових і політичних учень
531. Кому із українських мислителів належить ця теза: «Загальне добро та стисла формула, в якій виражене завдання держави»
532. Поняття права у представників позитивістської школи права
533. Поняття права у представників соціологічної школи права
534. Поняття права у представників психологічної школи права
535. Нормативне уявлення про право
536. Розуміння права за концепціями представників солідаризму

537. Розуміння права за концепціями представників функціоналізму
538. Кому із мислителів Давнини належать ці слова: «Якби права встановлювалися веліннями народів, рішеннями людей, вироками суддів, то існувало би право розбійничати, право перелюбствувати, право пред'являти підставні заповіти – якщо б ці права могли одержувати схвалення голосуванням чи рішенням натовпу»
539. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «У державі, де суди утворені належним чином, де ті, котрі хочуть стати суддями, добре виховані і їх минуле підлягає детальній перевірці, там в більшості випадків надання суддям вирішувати яке покарання призначити винним чи яку пеню заплатити, буде справою правильною і прекрасною»
540. У якій пам'ятці права містяться ці слова: «Ні закони, ні сенатусконсульти не можуть бути написані так, щоб вони вхоплювали всі випадки, які коли-небудь стануться, але достатню, щоб вони розповсюджувались на те, що найчастіше трапляється»
541. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Добрий громадянин повинен вміти і бути здатним і підкорятися, і керувати, і чеснота громадянина полягає у вмінні керувати вільними людьми і бути підлеглим»
542. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Має бути встановлена не лише для магістрів міра їх влади, а й для громадян міра їх підпорядкування. Бо і той, котрий розумно керує і той хто покійно підкоряється, достойний того
543. щоб рано чи пізно почати повелівати»
544. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Порядок і є закон... Тому бажано, щоб керував закон, а не будь-хто із середовища громадян»
545. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Порядок у державі досягається трьома шляхами: законом, довір'ям, владою. Закон – це те, чого спільно дотримуються правителі і сановники. Довір'я – це те, що спільно встановлюють правителі і сановники. Влада – це те, чим розпоряджається лише сам правитель»
546. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Закони держави повинні відповідати єдиному загальному закону, всеуправляючому розуму. Народ повинен боротися за такий закон, як за свої стіни»
547. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Є два види державного устрою. Один – де над всім стоять правителі, другий – де і правителі підлягають законам»
548. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Бажано, щоб панував закон, а не хто-небудь із середовища громадян. А на зауваження, що закон не є в стані передбачити всі можливі випадки, можна заперечити, що і людина не було би в силах їх передбачити»
549. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Зрозуміло, що лише ті державні устрої, які мають на меті загальну користь, є, згідно із справедливістю,

правильними; ті, що мають на меті лише благо правлячих – всі помилкові і є відхиленнями від правильних: вони базуються на засадах панування, а держави є спілкуванням вільних людей»

550. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Закон є рішенням, яке відрізняє справедливе від несправедливого і виражене у відповідності з найдавнішою засадою всього існуючого – природничою, якій відповідають людські закони, що карають недобрих людей, захищають і оберігають чесних»
551. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Під дію закону повинні підпадати всі»
552. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Бажано, зрозуміло, і благо однієї особи, але прекраснішим і божественнішим є благо народу і держави»
553. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «У давнину, коли демагог ставав разом з тим восначальником, державний устрій переходив у тиранію; ледве чи не більша частина давніх тиранів походила із демагогів»
554. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Люди, збираються, щоб існувати спільно і надавати один одному допомогу: таке спільне поселення і одержує у нас назву держави»
555. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Будь-яка держава – продукт природного виникнення як і первинні спілкування воно є завершенням їх»
556. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Людина за своєю природою є істотою політичною, в силу чого... люди прагнуть до спільного життя»
557. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Зрозуміло, що тільки ті устрої, які мають на увазі загальну користь, є, згідно зі суворою справедливістю, правильними»
558. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Держава створюється не тільки заради того щоб жити, але переважно для того, щоб жити щасливо»
559. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Держава утворюється тоді коли виникає спілкування між сім'ями і родами заради доброго життя з метою досконалого існування»
560. Кому із мислителів Середньовіччя належить ця теза: «Абсолютна влада правителів не розповсюджується на закони Бога і природи... однак необхідно, щоб суверени не підпорядковувались розпорядженням інших людей і щоб вони могли давати закони підданам»
561. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Держава є досконале об'єднання вільних людей, утворене заради дотримання права і загальної користі»
562. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Верховною називається така влада, дії якої не підпорядковані жодній іншій владі і не можуть бути відмінені чужою владою на її розсуд»
563. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Першою причиною для

об'єднання людей є вроджена потреба жити разом»

564. Кому із мислителів Середньовіччя належить ця теза: «Держава або походить від сім'ї, яка поступово розростається, або зразу встановлюється за допомогою зібрання народу, або із колонії, що походить від іншої держави»
565. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Держава одержує владу встановлювати, яке покарання має накладатися за різні порушення, які здійснюють члени цього суспільства і які порушення цього заслуговують (це законодавча влада)»
566. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Оскільки люди є від природи вільними, рівними і незалежними, то ніхто не може бути виведений із цього стану і підпорядкований політичній владі іншої людини без своєї згоди»
567. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Те, що є початком будь-якого політичного об'єднання і фактично його складає, це згода вільних людей ... що і було початком кожного законного правління у світі»
568. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Про носія верховної влади можна говорити у загальному чи власному розумінні, так само як загальним носієм зору є тіло, а власник – око, загальним носієм верховної влади є держава, названа «досконалим об'єднанням»
569. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Підпорядкування волі всіх людей волі однієї людини або волі зборів відбувається тоді, коли кожен із них зобов'язаний відповідною угодою перед кожним із інших не опиратися волі тієї людини або тих зборів, яким вона підкорилася. Таке підпорядкування і називається єдністю»
570. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Держава це єдина особа, відповідальним за дії якої зробила себе шляхом взаємної домовленості між собою велика кількість людей, для того щоб ця особа могла використовувати силу і засоби всіх людей так як вважає за необхідне для їх миру і загального захисту»
571. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Наявність верховної влади (*imperium*) створює громадянський стан, сукупно тіло верховної влади називається державою (*civitas*). Люди, оскільки вони за громадянським правом користуються всіма вигодами держави називаються громадянами, а оскільки зобов'язані підпорядковуватися розпорядженням чи законам держави – підданими»
572. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Під державою я розумію не демократію чи будь-яку іншу форму правління, а незалежну спільноту, яку латиняни позначили словом «*civitas*»
573. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Держава (*civitas*) – це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам»
574. Кому із мислителів належить ця теза: «Держава – це відносно централізований

правопорядок»

575. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Під благом держави розуміємо вищий ступінь узгодженості державного устрою з правовими принципами, прагнути до якого зобов'язує нас розум через так званий категоричний імператив»
576. Кому із мислителів належить ця теза: «Влада є сила, обумовлена не волею пануючого, а усвідомленням залежності підданими»
577. Кому із мислителів належить ця теза: «Державна влада не може належати нікому окрім як за правовим уповноваженням»
578. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Держава і загалом суспільна влада не є ні волею і не силою, взагалі не є щось реальне, а емоційна фантасма»
579. Кому із мислителів належить ця теза: «Державна влада – це воля пануючих, яка базується на самостійній силі, спрямована на підпорядкування волі підвладних»
580. Кому із мислителів належить це визначення: «Держава, так як і політичні союзи, які історично їй передували, є відносинами панування людей над людьми, що базуються на легітимному насильстві як засобі»
581. Кому із мислителів належить ця теза: «Загальне правило: чим більшою є свобода підданих, тим більше можна стягувати з них податків; і чим більшим є рабство, тим більше доводиться знижувати їх сплату»
582. Кому із мислителів належить ця теза: «Загальна влада народу об'єдналася у суспільство, яке має постійно себе підтримувати і для цього підпорядковуватись внутрішній державній владі, щоби утримувати тих членів суспільства, які самі себе утримувати не можуть»
583. Кому із мислителів належить ця теза: «Правовою визнають сучасну державу з точки зору не цілей, а прийомів і форм її діяльності»
584. Кому із мислителів належить ця теза: «Ліберальна система стала забезпеченням свободи конкуренції у економічних відносинах та самовизначення особи у сфері духовної культури, ... невтручання державної влади у економічне чи духовне життя індивідів»
585. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Жодна війна не вважається справедливою, якщо вона не оголошена, не розпочата через невиконання вимог про відшкодування завданої шкоди»
586. Кому із мислителів давнини належить ця теза: «Хоч війна можливо ставить за мету спокій, але вона без сумніву є злом»
587. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Війну слід вести тільки з метою миру, щоб після її закінчення не було потреби застосовувати зброю»
588. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Право війни впливає із необхідності і суворої справедливості»
589. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Жоден мирний договір не може вважатися таким, якщо при його укладенні таємно зберігається основа

нової війни»

590. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Війна робить переможця глупим, а переможеного злобним ... вона варваризує людей і тим робить їх більш природними; для культури вона є порою зимової сплячки, людина виходить з неї більш сильною для добра і зла»
591. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Якщо правитель любить ритуал, ніхто не насмілиться бути нешанобливим; якщо правитель любить справедливість, ніхто не посміє бути непослушним, якщо правитель любить правду, ніхто не насмілиться бути нечесним»
592. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Якщо в державі багато законів і постанов, то кількість злочинців збільшиться»
593. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Той, хто хоче позбутися від людей, які проголошують промови про чесноти, повинен ввести закон про взаємне стеження»
594. З якої пам'ятки права ця теза: «Той правитель плану якого не знають інші люди, навіть всі разом, захоплює всю землю, навіть позбавлений скарбів»
595. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Якщо добре влаштована держава встановить непридатну владу над добре виписаними законами, то ці закони не принесуть жодної користі»
596. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Державна влада – це така влада в силу якої людина панує над людьми»
597. Кому із мислителів Давнини належить ця теза: «Не можливо добре управляти, не навчившись підпорядковуватись»
598. Кому із мислителів Середньовіччя належить ця теза: «Кожен правитель повинен прагнути до того, щоб його вважали милостивим, а не жорстоким»
599. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Оскільки диктаторська влада за характером подібна до царської, то зміна форми верховної влади на монархічну навіть на короткий час неможливо без великої небезпеки для республіки»
600. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Коли голоси подає народ, то голосування, без сумніву, має бути відкритим, і в цьому слід бачити один із основних законів демократії»
601. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «У справжній демократії магістратура – це не перевага, а обтяжливий обов'язок, який по справедливості не можна покласти на одну людину швидше, ніж на іншу»
602. Кому із мислителів належить ця теза: «Воля народу є одним із тих лозунгів, яким інтригани і деспоти всіх часів і народів найбільше зловживали»
603. Кому із мислителів належить ця теза: «Продажний і бездарний чиновник не буде діяти разом з іншим чиновником тільки тому, що той такий самий тупий і продажний. Вони не будуть разом працювати для процвітання корупції і

некомпетентності. Бо владолубство і махінації одного можуть привести до викриття іншого. У демократичних державах недоліки чиновників переважно індивідуальні»

604. Кому із мислителів належить ця теза: «Жодна несправедливість, яка випадає на долю людини, якою б великою вона не була ... не може зрівнятися з тою, яку здійснює встановлена Богом влада, коли вона сама порушує право»
605. Кому із мислителів належить ця теза: «Ті особи, за якими визнається право розпоряджатися владою, називаються органами державної влади»
606. Кому із мислителів належить ця теза: «Прямими державними органами є монарх, народні збори (віче), збори виборців для політичних виборів, парламент (чи Народне представництво). Непрямими державними органами називаються органи, які походять від прямих, ... всі службові особи і установи в державі крім прямих»
607. Кому із мислителів Давнини належить це висловлення: «Кожному державному устрою притаманне від природи відповідне перекинування: царству відповідає самодержавство, аристократії – олігархія, а демократії – необмежене панування сили»
608. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Тиранія та олігархія є лише різними назвами монархії та аристократії»
609. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Право, яке дефініюється могутністю народу, переважно називають верховною владою (imperium)»
610. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Абсолютна монархія, яку деякі вважають єдиною формою правління у світі, насправді несумісна з громадянським суспільством і, відтак, не може взагалі бути формою громадянського правління»
611. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Спосіб правління повинен відповідати природі людей, якими управляють»
612. Кому із мислителів Нового часу належить це висловлення: «У монархії закони охороняють державний устрій або пристосовуються до нього, так, що тут принцип правління стримує государя; у республіці ж громадянин, який заволодів надзвичайною владою, має набагато більше можливостей зловживати нею, оскільки не зустрічає жодної протидії з боку законів, які не передбачили цієї обставини»
613. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Той, хто створює Закон, знає краще за всіх, як цей Закон має бути приведений у виконання і тлумачення»
614. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Громадянський устрій кожної держави має бути республіканським... Будь-яка непередставницька форма правління є, по суті, псевдоформа, оскільки в одній особі не може виступати законодавець і виконавець власної волі»
615. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Розвиток держави у

конституційну монархію – справа нового світу, у якому субстанційна ідея набула безкінечну форму»

616. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «У жодній країні демократія не змогла створити інших знарядь управління, крім свого представництва, яке всюди, де достатньо розвинулось, виявило прагнення до узурпації народної влади у руках нової свого роду «аристократії» професійних політиканів»
617. Кому із мислителів давнини належить ця теза: «Надмірна свобода і для окремої людини і для держави обертається не чим іншим як надзвичайним рабством. Тиранія виникає з демократії; інакше кажучи, із крайньої свободи виникає жорстоке рабство»
618. Кому із мислителів Середньовіччя належить ця думка: «... для суспільства нерозбещеного не шкідливий ніякий безпорядок; але для суспільства розбещеного не мають користі навіть найкращі закони, якщо ними не керує рішуча людина, яка виправляє все суспільство»
619. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Суверен, який є колективною істотою може бути представлений тільки самим собою»
620. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Закон – це проголошення загальної волі»
621. Кому із мислителів Нового часу належить ця думка: «Якщо ми не зможемо поступово ввести і укріпити демократичні інститути і якщо ми відмовимося від думки про необхідність прищепити всім громадянам ідеї і почуття, які підготують їх до свободи, а потім дозволять нею користуватися, то ніхто не буде вільним. Всі однаково підпадуть під гноблення тиранії»
622. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Демократія – завжди є роздоріжжям ..., системою відкритих дверей, доріг, які ведуть у невідомі напрямки ... система свободи і вільної гри життєвих інтересів і сил, система відкритих дверей і невизначених можливостей втомила людей і більше їх не задовольняє»
623. Кому із мислителів належить ця теза: «Країна, позбавлена необхідних передумов для здорової творчої демократії, не повинна вводити в себе цей режим, доки ці основні передумови не будуть створені»
624. Кому із мислителів належить ця теза: «Суспільство, у якому індивіди вимушені приймати особисті рішення – є відкритим суспільством»
625. Кому із мислителів належить ця теза: «Справжня демократія ... визначається перш за все через свободу для народу і для кожної частини народу. Свобода ... передбачає певний рівень життя, певну загальну освіту, певну національну рівність, певну політичну рівновагу»
626. Кому із мислителів належить ця теза: «Тільки у державі існує загальна міра чеснот і вад»
627. Кому із мислителів належить ця теза: «Закон не є простим проявом сили; речі, за

своєю природою байдужі, не входять в коло його компетенції»

628. Кому із мислителів належить ця теза: «Державні закони не можуть розповсюджуватись на переконання, бо в сфері морального Я є для себе самого і насильство тут не має змісту»
629. Кому із мислителів належить ця теза: «Розмежування моралі і права формулюється дуже просто: мораль дає оцінку інтересів, право – їх розмежування»
630. Кому із мислителів належить ця теза: «Мораль і право у їх взаємних відносинах можна порівняти з двома колами, які перетинаються: у них є, з одного боку, - спільна сфера – сфера перетинання, у якій зміст їх приписів співпадає, і разом з тим дві окремі області, у яких їх вимоги не співпадають, іноді навіть прямо суперечать одні одним»
631. Кому із мислителів належить ця теза: «Зв'язок права і моралі полягає перш за все у єдності їх походження і цілей»
632. Кому із мислителів належить ця теза: «Різницю між правом і мораллю треба шукати не в тому, що ці соціальні порядки приписують чи забороняють, а лише в тому як вони приписують чи забороняють певну поведінку»
633. Кому із мислителів належить ця теза: «Природний закон не є згодою людей, а веління розуму стосовно того, що належить і чого не належить робити заради тривалішого збереження життя і тілесного здоров'я»
634. Кому із мислителів належить ця теза: «Право є природною свободою, не встановлена законами, а застережена у них. І якщо усунути закони свобода збережеться, і спочатку її обмежують природничий і божественний закони, пізніше обмежують громадянські закони, а те, що не врегульовано загальнодержавним законом може бути обмежене постановами міст і общин. Таким чином, існує велика різниця між законом і правом, бо закон – це пута, право ж є свободою, і вони суперечать одне одному»
635. Кому із мислителів належить ця теза: «Природниче право кожної людини визначається не здоровим глуздом, а бажанням і могутністю ... Людина має настільки права, наскільки має могутності»
636. Кому із мислителів належить ця теза: «Той, хто вирішив підпорядковуватися всім наказам держави – чи тому, що боїться її могутності, чи тому, що цінує свій спокій, - той, звичайно, вчиняє згідно зі своєю безпекою і користю»
637. Кому із мислителів належить ця теза: «Там, де припиняється влада законів і сила захисників їх, там не може бути ні для кого ні безпеки, ні свободи»
638. Кому із мислителів належить ця теза: «... справедливість стосується тільки суду совісті (*forum poli*), а кожне правове питання має вирішуватися за громадським правом (*forum soli*)»
639. Кому із мислителів належить ця теза: «Право – є свобода як ідея»
640. Кому із мислителів належить ця теза: «Вперше право створюється не

державою... Початок права є поза державою, до того ж мається на увазі не лише природне його походження – шляхом Божих заповідей, але також і природне – шляхом національної волі. Ця воля не є волею народу, як складової частини держави, але народу як природного союзу, який є фундаментом держави»

641. Кому із мислителів належить ця теза: «Право – не просто думка, а жива сила. Тому богиня правосуддя, яка має в одній руці вагу, на якій вона зважує право, у другій тримає меч, яким вона його відстоює. Меч без ваги є голе насильство, вага без меча – безсилля права. І той і той атрибути доповнюють один одного і справжнє правове становище існує тільки там, де сила, з якою правосуддя тримає меч, не поступається мистецтву, з яким воно застосовує вагу»
642. Кому із мислителів належить ця теза: «Все, що видано як закон особою чи особами, за якими визнана влада творити закони, є законом»
643. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Право може виникнути тільки у державі. Те, що повинна робити держава, те справедливо, але ніколи не може бути справедливим те, чого держава не може робити»
644. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Примус дає чіткий критерій, який виділяє право серед інших соціальних порядків, оскільки примус – це фактор надзвичайно важливий для пізнання соціальних відносин і є характерним для соціальних порядків, які позначені словом “право”»
645. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Право є сукупністю норм, які з одного боку надають, а з другого боку обмежують, зовнішню свободу осіб у їх взаємних відносинах»
646. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Право – це ті норми поведінки, які взяті під захист державною владою і в силу її авторитету претендують на панування над членами суспільства незалежно від їх бажання підпорядковуватися цим велінням»
647. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Всі наші уявлення про зміст справедливих норм, доки вони не одержали санкції верховної влади, не є правом»
648. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Увазі дослідника має підлягати тільки те право, яке діє, але не те право, яке мало б діяти. Цим обмеженням запобігається при визначенні поняття небезпека змішування права з правовим ідеалом, зі справедливістю»
649. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Природниче право має бути визнане як моральна основа будь-якого людського авторитету і законодавства і як той моральний ідеал, який повинен визначати розвиток права ... вчення природничої школи містить у собі великий і цінний елемент істини»
650. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Природниче право ... вносить необхідний у суспільних науках момент мети (теологічний), згідно з яким відбувається оцінка явищ»

651. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Особливості юридичного погляду на суть права мають свої корені саме у факті юридичного захисту ... юридичний (організаційний) захист є основною ознакою, яка відрізняє право, він своїм існуванням обумовлює інші його характерні властивості»
652. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Взаємні відносини між сферою моралі і сферою права є одним із важливих питань практичної філософії»
653. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Належить відрізнити два різновиди етичних емоцій і відповідно два види етичних емоційно-інтелектуальних поєднань і їх проекцій: обов'язків і норм»
654. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Римські юристи часто розглядали природниче право і справедливість *ius naturale* і *aequitas* як джерела цивільно-правових норм і як такі, що впливають на тлумачення цивільно-правових норм»
655. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Основне завдання позитивного права полягає у тому, щоб увібрати в себе зміст природничого права, розгорнути його у вигляді ряду правил зовнішньої поведінки ...»
656. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Те, що називається декларативним законом, якщо він відрізняється і від примусового, і від непримусового закону, власне кажучи законом не є»
657. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Сучасні кримінальні кодекси, на відміну від Десяти заповідей, переважно не містять норми, які забороняють вбивство, перелюб та інші злочини вони обмежуються тим, що пов'язують з відповідними фактичними складами кримінально-правові санкції»
658. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Наказ юридичної норми може бути або позитивним, або негативним, або власне наказом, або заборонаю»
659. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Дозвіл і наказ є основними функціями всіх юридичних норм; відтак, помилкою є вважати, що норми дозвільні і наказові творять два самостійні види юридичних норм»
660. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Гіпотеза може бути виражена або у загальній, абстрактній формі, або в окремій, конкретній, казуїстичній... Гіпотези юридичних норм розрізняють за ступенем визначеності їх вираження і поділяють на безумовно визначені, невизначені і відносно визначені»
661. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «За ступенем визначеності формулювання розрізняють диспозиції безумовно визначені, невизначені та відносно визначені»
662. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «За силою своєї дії норми права поділяють на: 1) уповноважуючі; 2) диспозитивні; 3) примусові»
663. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Різні форми, у яких

виражається право, називаються джерелами права. Цей термін видається, однак, не дуже придатним через свою багатозначність. Під цим ім'ям розуміють: а) сили, які творять право, наприклад, коли кажуть, що джерелом права належить вважати волю Бога, волю народну, правосвідомість, ідею справедливості, державну владу; в) матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства, наприклад, коли кажуть, що римське право стало джерелом для німецького цивільного кодексу...; с) історичні пам'ятки, які колись мали значення діючого права, наприклад, коли говорять про роботу по джерелах, наприклад, по *Corpus iuris civilis*, по Руській Правді і т.п.; d) засоби пізнання діючого права, наприклад, коли кажуть, що право можна дізнатися із закону»

664. Види джерел права, запропоновані у праці Л. Петражицького “Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності”
665. Кому із мислителів належить ця теза: «Згідно з пануючою тепер думкою, відносини між звичаєвим правом і законом полягають не в субординації, підпорядкуванні першого другому, а в координації, у рівності сили в самостійному та незалежному існуванні і дії»
666. Кому із мислителів належить ця теза: «У силу такого підпорядкування указів законам указ не може ні відмінити, ні призупинити дію закону (суспензація), ні звільнити будь-кого від підпорядкування законові (диспензація). Якщо у конституції прямо постановлено, що по цьому питанню юридичні норми мають бути встановлені законом, укази цих питань стосуватися вже не можуть»
667. Види джерел права, запропоновані Г. Пухтою у праці “Енциклопедія права”
668. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Дія не стає злочином, якщо закон виданий після її вчинення»
669. Кому із мислителів належить ця теза: «Місцем покарання є місце злочину, оскільки там і тільки там, а не в будь-якому іншому місці люди вимушені образити індивіда, щоб попередити образу всього суспільства»
670. Кому із мислителів належить ця думка: «На практиці, застосування територіального начала у праві підлягає деяким обмеженням, які впливають із вимог міжнародного спілкування»
671. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Крім просторової і часової, можна також виділити сферу дії норми по колу осіб і змістовну (або матеріальну) сферу дії»
672. Кому із мислителів Нового часу належить цей вислів: «Закони не повинні вимагати більше того, чого вимагає благо громадян і держави»
673. Кому із мислителів Нового часу належить цей вислів: «Важливо, щоб той хто править державою, не захоплювався іноземними порядками; вони менш придатні, ніж ті, які вже вкоренилися у країні»
674. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Устрій держави стає насправді міцним і довговічним, коли звичаїв, які у ньому склалися,

дотримуються настільки, що звичайні відносини і закони завжди співпадають і закони тільки підкріплюють звичаї, виправляють їх»

675. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Законодавчий орган не має права передовіряти свою законодавчу владу і передавати її в інші руки»
676. Кому із мислителів Нового часу належить ця теза: «Якщо тлумачення законів зло, то їх темнота, що примушує застосовувати тлумачення, не менше зло»
677. Кому із мислителів належить ця теза: «Не слід турбуватися про надмірну математичну пропорційність і робити закони надто дрібничковими, складними і темними. Є вища цінність закону – лаконічність і простота»
678. Кому із мислителів належить ця теза: «Верства юристів, володіючи спеціальним знанням законів, вважає часто це знання своєю монополією і вважає, що тому, хто не належить до їх верстви, не належить втручатися у їх справи»
679. Кому із мислителів належить ця теза: «Саме тільки знання позитивного права, правильне знання його, - не гарантує ще наявності нормальної правосвідомості»
680. Кому із мислителів належить ця теза: «Демократичні закони переважно прагнуть забезпечити благо більшості. Оскільки виходять від більшості громадян, які можуть помилятися, але не можуть виражати інтересів протилежних своїм власним»
681. Кому із мислителів належить ця теза: «Все ширше розповсюджується думка, згідно з якою, для того щоб чогось досягти, треба розв'язати руки виконавчій владі, усунувши тягар демократичної процедури»
682. Який світогляд переважав в Голландії та Англії в період ранніх буржуазних революцій?
683. Чи теологічний світогляд був повністю витіснений у період ранніх буржуазних революцій в Голландії та Англії?
684. Методологічною основою юридичного світогляду у період ранніх буржуазних революцій в Голландії та Англії був:
685. Що лягло в основу побудови суспільства і держави у період ранніх буржуазних революцій в Голландії та Англії?
686. Які антифеодальні гасла молоді буржуазії проголошувалися у Англії та Голландії в період ранніх буржуазних революцій?
687. Чи ідея природного права і договірної походження суспільства і держави проголошувалась в період нової буржуазної держави в Голландії та Англії?
688. У XVII ст. теорія природного права в Англії та Голландії в період ранніх буржуазних революцій висунула:
689. Хто із названих представників висунув першу спробу систематичного викладу теорії природного права у Англії та Голландії в період ранніх буржуазних революцій?
690. Гуго Гроцій належав до:

691. Кому належить авторство трактату „Три книги про право війни і миру”?
692. Трактат „Три книги про право війни і миру” пронизується ідеєю:
693. Гроцій поділив право на:
694. Волевстановлене право Гроцій поділив на:
695. Гуго Гроцій виводив закони держави із:
696. Вчення про державний суверенітет у Гуго Гроція
697. Загальним носієм верховної влади Гуго Гроцій вважав:
698. Хто із названих мислителів розрізняв володіння владою на правах повної власності і на правах узурфрукта:
699. Найбільшу увагу у своєму трактаті „Три книги про право війни і миру” Гуго Гроцій відводив:
700. На які види Гроцій у своїй праці „Про право війни і миру” поділив війни?
701. Держава, за визначенням Герберта Спенсера це:
702. „Акціонерне товариство для спільного захисту і взаємодопомоги” це за Гербетом Спенсером:
703. В чому полягає суть закону „виживання найбільш придатних” за вченням Спенсера?
704. Згідно із Спенсером „неприспособлені гинуть і поступаються місцем сильнішим особам, здатним до адаптації” це є суть закону:
705. В якій із вказаних відповідей названо один із типів держави за вченням Спенсера?
706. В якій відповіді названо один із типів держави за вченням Спенсера?
707. Що призводить до заміни військового типу держави промисловим за Спенсером?
708. За вченням Спенсера державна влада – це:
709. Що є головним заняттям примітивної форми держави за Спенсером?
710. За Спенсером війна – це головне заняття:
711. Що є засобом для досягнення влади за Ф. Ніцше?
712. В чому полягає ідея вічного повернення Ф. Ніцше?
713. Які типи державності розрізняв Ніцше?
714. В якій відповіді правильно вказано тип державності за Ніцше?
715. За вченням Ф. Ніцше право є результатом:
716. В якій із вказаних нижче відповідей неправильно вказано, що лежить в основі права за вченням Ф. Ніцше?
717. „Те, що вже раз було в минулому можливе і в майбутньому” це згідно з Ф. Ніцше:
718. Хто був автором „ідеї вічного перетворення”?
719. Яку теорію використовували французькі матеріалісти XVIII ст. для пояснення походження держави?
720. Хто з названих мислителів належить до французьких матеріалістів XVIII ст.?
721. Який суспільний лад на думку французького матеріаліста XVIII ст. Клода-

Адріана Гельвеція був ідеальним?

722. Прихильником якої форми правління був французький матеріаліст XVIII ст. Гельвецій
723. Що на думку французького матеріаліста XVIII ст. Гольбаха є основним завданням правителя, за невиконання якого народ має право не коритися йому?
724. Яке співвідношення між природними і людськими законами у вченні діяча французького Просвітництва Гольбаха?
725. Як визначали початковий стан людської історії європейські соціалісти XVIII ст.?
726. Як визначали початковий стан людської історії французькі просвітники?
727. Що французький соціаліст Ж.Мельє вважав найбільшим нещастям тогочасного соціального порядку?
728. Яке з природних прав людини не визнавали європейські соціалісти XVIII ст.?
729. В чому полягає суть держави відповідно до концепції Ж. Мельє?
730. Яку назву має теорія, розвинута у творах соціаліста Мореллі, відповідно до якої діяльність людини визначається її прагненнями до самозбереження і до можливого кращого життя?
731. Що на думку соціаліста Мореллі є основною причиною розриву суспільних та особистих інтересів, виникнення лихих пристрастей?
732. Яку назву має ідеологія соціалістів, яка передбачала грубу зрівнялівку, аскетизм, детальну регламентацію законом життя кожного члена суспільства?
733. Як соціалісти XVIII ст. називали природний стан людей?
734. Назвіть відомого представника психологічної теорії права XIX-XX ст..?
735. Яка норма виникає в результаті психічного переживання ?
736. Що, на думку Л.Петражицького, лежить в основі всякого права?
737. Який був поділ права за психологічною теорією Л. Петражицького?
738. Що, на думку Л.Петражицького, є основним методом правового мислення?
739. Що, на думку Л.Петражицького, є позитивним правом?
740. До чого призвело розширення поняття права у XIX-XX ст..?
741. В якій країні не почали проповідувати ідею вільного права XIX-XX ст..?
742. Хто був першим ініціатором вільно – правового руху XIX-XX ст..?
743. Проти чого різко виступав Євген Ерліх?
744. Яка монографія належить Є. Ерліху?
745. Що на думку Ерліха є внутрішнім порядком людських союзів?
746. Що на думку Ерліха є правилом людської поведінки?
747. На яких два види Ерліх поділяв законне право?
748. Хто є автором даних слів: „Держава не шукає права, вона може тільки наказувати”?
749. У пошуках чого Ерліх відводив найбільшу роль суддівської та позасуддівської діяльності?
750. Хто є автором п’ятитомної „Юриспруденції”?

751. Чию теорію розвивав Р. Паунд?
752. Назвіть реалістів, прихильників соціологічного напрямку юриспруденції XIX-XX ст..?
753. Чия філософія справила вирішальний вплив на формування поглядів Б. Спінози?
754. Вихідним у вченні Б. Спінози про державу і право є поняття :
755. Б. Спіноза був прихильником :
756. За концепцією Б. Спінози право видавати закони, їх тлумачити належить
757. Якби кожному було б дозволено в державі діяти на власний розсуд у справах, які торкалися держави в цілому, то це призвело б до : (за вченням Спінози)
758. Кінцева мета держави за Б. Спінозою :
759. Чому має коритися людина, за вченням Б. Спінози, щоб бути вільною, активною?
760. Спіноза розрізняв такі основні форми правління : (як і Арістотель)
761. За вченням Спінози держава, яка найбільш природна і найбільше наближається до свободи, яку природа відпускає кожному – це ...
762. Якої теорії виникнення і сутності держави притримувався Фільмер (Англія XVII ст.) ?
763. Як називали в Англії після революції XVII ст. табір опозиції режиму, що об'єднував нове дворянство та буржуазію?
764. Назвіть три головні течії, що остаточно визначилися в таборі пуритан під час революції в Англії XVII ст. :
765. Чією опорою були представники старого феодалного дворянства та англіканського духовенства в перебігу революції XVII ст.?
766. Джеймс Гаррінгтон, один з англійських революціонерів, розвинув тезу про детермінацію державних форм характером розподілу власності в суспільстві у своєму творі ... :
767. Хто з цих мислителів та громадських діячів немає відношення до англійської революції XVII ст.?
768. Якій формі правління Спіноза надавав цілковиту перевагу?
769. Який вид права Спіноза охарактеризував як «могутність усієї природи» ?
770. Який вид права Спіноза охарактеризував як « право всіх на все, право всього народу володіти всім, що перебуває в межах країни » ?
771. Який з цих творів не належить Бенедикту (Баруху) Спінозі ?
772. Відповідно до якого закону кожна річ прагне утвердити себе у своєму бутті, зберегти його (за Спінозою) ?
773. У якій відповіді неправильно вказано стадію всієї історії людського суспільства, за Сен-Сімоном :
774. Суспільство, на думку Сен-Сімона, поділяється на :
775. Кому повинна належати світська влада, на думку Сен-Сімона?
776. У якій відповіді неправильно вказано знання, яке Шарль Фур'є вважав

неправдивим?

777. У якій відповіді неправильно вказано ідеолога соціалізму 19 ст. ?
778. Яка система тісно пов'язана з господарською у виробничо-споживчих, за вченням Ш. Фур'є ?
779. Який із мислителів висунув ідею прийняття гуманного фабричного законодавства?
780. Кому належить вислів : «Світ насичений багатством, а скрізь панують злидні»?
781. Що є джерелом ворожнечі, обману, шахрайства, проституції, бідності, злочинів, на думку Р. Оуена ?
782. Послідовники якого з мислителів вперше ввели в ужиток термін : «соціалізм»?
783. За яким критерієм розподілилися функції громадян в ідеальній громаді Оуена?
784. Як називалася конституція громади, за Оуеном ?
785. За концепцією Оуена, кінцевою метою, ідеалом була :
786. Основним завданням уряду, який став на шлях соціальних реформ, Оуен вважав:
787. Кому належить дана цитата: « Хоч би якою мірою були сучасні системи безумними, їх не можна руйнувати руками людей некомпетентних і грубих»?
788. На думку Гумбольдта, найбільшою небезпекою для індивіда і нації держава стає тоді, коли перебирає ... :
789. Ідею якої держави обстоював Л. Штейн :
790. Яку форму правління Л. Штейн вважав найкращою?
791. Яку форму правління Л. Штейн особливо критикував?
792. У котрій відповіді правильно вказано представника німецького лібералізму?
793. Який з творів Монтеस्क'є приніс йому світову славу?
794. Як Монтеस्क'є зображав природний додержаний стан співіснування людей?
795. Яка ідея лежить в основі згоди народу з правителем за Монтеस्क'є ?
796. За природою правління Монтеस्क'є поділяв держави на :
797. Монтеस्क'є вважав, що принцип правління стосується :
798. Принцип деспотії за Монтеस्क'є :
799. Мета вчення Монтеस्क'є полягала в тому, щоб ...
800. Право робити все, що дозволено законами за Монтеस्क'є, це –
801. Хто з мислителів створив концепцію поділу влади?
802. Хто є автором вислову: «Все загинуло б, якби в одній особі чи установі було поєднано всі три гілки влади» ?
803. Як Руссо змалював природній стан співіснування людей?
804. Продовж цитату Ж.-Ж. Руссо : «Перша людина, яка відгородила шматок землі і надумала сказати «це моє» стала справжнім засновником ... »
805. Продовж цитату Ж.-Ж. Руссо : « Там де немає власності... »
806. На думку Руссо держава виникла як результат :
807. Принцип деспотії за Руссо:
808. Які чинники лежать в основі суспільства за марксистським вченням?

809. Які головні завдання держави і права за марксистською теорією?
810. Які є суспільно-історичні формації (періоди) розвитку людства за марксистською теорією?
811. Які питання посідають значне місце в працях Маркса та Енгельса?
812. Що є основою для встановлення диктатури пролетаріату за марксистською теорією?
813. Хто є представником такої течії анархізму як прудонізм?
814. Хто є представником такої течії анархізму як бакунізм?
815. Що прихильники анархізму вважали абсолютним злом, яке необхідно негайно усунути?
816. Яка теза послужила головним аргументом на користь анархії за Штірнером?
817. Що, на думку Штірнера, перешкоджає розвитку єдиної та неповторної особи, зв'язує її внутрішній світ?
818. Що є необхідною передумовою реалізації особи свого «Я» за Штірнером?
819. Що є джерелом економічної нерівності та поділу суспільства на класи?
820. Що протиставляв Штірнер існуючій державі?
821. Яке походження держави за Прудоном?
822. Яка найвища міра відповідальності передбачена за порушення загального
823. Яка мета укладення загального договору за теорією Прудона?
824. Що є наслідком виникнення держави за Прудоном?
825. Яка роль особи за теорією Штірнера?
826. Що, на думку Прудона, веде до перетворення суспільства?
827. Що пропонував Прудон для збереження і захисту порядку?
828. Засновником позитивізму був :
829. Огюст Конт був засновником:
830. В якій з відповідей неправильно вказано стадію розвитку людського мислення за О. Контом?
831. В якій з відповідей правильно вказано найвищу стадію розвитку людського мислення за О. Контом?
832. Який світогляд панує на теологічній стадії розвитку людського мислення за О. Контом?
833. Що є причиною виникнення держави і права на теологічній стадії розвитку людського мислення за О. Контом?
834. Чим зумовлена поява класів у суспільстві за О. Контом?
835. Яка з форм організації суспільства, на думку О. Конта, виникне з утвердженням позитивізму?
836. На якій стадії розвитку людського мислення за О. Контом виникне соціократія?
837. Кому належить дане твердження : «Люди народжуються з обов'язками і з обов'язками проводять усе своє життя»?
838. Чим обумовлена необхідність держави за О. Контом?

839. Хто повинен клопотатися суспільним перетворенням за О. Контом?
840. Що є ідеалом суспільно-політичного устрою за О. Контом?
841. Основний закон соціократії О. Конт виразив у такій формулі:
842. Що є джерелом знань згідно з позитивізмом?
843. Що об'єднує людей в суспільстві за О. Контом?
844. Згідно з позитивізмом досвід є джерелом :
845. Видатним просвітителем періоду французької революції кінця XVIII ст. був:
846. Які права в Декларації прав людини і громадянина 1789 року називають природними:
847. Яка думка Вольтера втілена в Декларації прав людини і громадянина 1789 року:
848. Джерелом суверенітету відповідно до Декларації прав людини і громадянина 1789 року є:
849. У Декларації прав людини і громадянина 1789 року закон розглядається як вільний вираз:
850. Який із принципів кримінальної політики був сформульований у Декларації прав людини і громадянина 1789 року:
851. В чому полягає природа суду присяжних за Максиміліаном Робесп'єром:
852. “Неупереджений захисник інтересів суспільства, захисник слабості й невинності” – за Робесп'єром:
853. Яка з наведених відповідей є правильною? Робесп'єр був переконаний у тому, що для суспільного спокою необхідне:
854. У чому суть волюнтаристичної версії правового теїзму?
855. Розуміння щастя у концепціях періоду Відродження
856. Одна із характерних рис, що притаманні концепціям Відродження
857. Визначення тирана Мартіном Лютером
858. Ієрархія законів у концепції М. Лютера
859. Характеристика християнського правителя у концепції М. Лютера
860. Характеристика влади правителя у концепції Жана Кальвіна
861. У чому сила права за концепцією Ж. Кальвіна?
862. Хто може чинити опір правителю у праці Ю. Брута „Право проти тиранів”?
863. Підстави, які дають право на опір владі у праці Теодора Бевза „Про права уряду”
864. Політичний ідеал Н.Макіавелі
865. У якій праці Ж. Бодена викладено вчення про суверенітет державної влади?
866. Поняття держави у концепції Ж. Бодена
867. Визначення суверенітету у концепції Ж. Бодена
868. Характерні риси суверенної влади у концепції Ж. Бодена
869. Одна із найважливіших прерогатив суверенної влади за концепцією Ж. Бодена
870. У чому сила права за концепцією Ж. Бодена?
871. Співвідношення влади правителя та закону у концепції Ж. Бодена?
872. Визначення права у концепції Ж. Бодена

873. Співвідношення природного і позитивного права у концепції Ж. Бодена
874. Яким є покарання правителя, що порушує вище право за концепцією Ж. Бодена?
875. На чому базуються відносини панування-підпорядкування у концепції Ж. Бодена?
876. Визначення тирана у концепції Ж. Бодена
877. Підстава опору тиранові за концепцією Ж. Бодена
878. Яка ознака відрізняє державну владу у концепції Ж. Бодена?
879. Яких питань не врегульовує державна влада у концепції Ж. Бодена?
880. Чим пов'язане суспільство у концепції Ст. Оріховського-Роксолана?
881. Доба Просвітництва у Європі припадає на:
882. Що прагнули утвердити на землі діячі Просвітництва?
883. Вольтер був видатним діячем
884. В чому полягає свобода відповідно до вчення Вольтера?
885. Чим доповнюється свобода, відповідно до вчення Вольтера
886. Вольтер був прихильником:
887. Що було в основі прогресу на думку Вольтера та інших просвітників.
888. За вилучення із законодавства яких злочинів виступали просвітників Франції?
889. Який вид покарання Вольтер піддавав різкій критиці:
890. Яку мету покарання злочинця бачив Вольтер?
891. Яку галузь права вивчав Вольтер?
892. Хто є автором таких слів: «Найщасливіше суспільство людей – де цар – філософ. Добрий правитель є найкращим подарунком, який небо може дати землі»
893. Один із представників англійського лібералізму ХІХ ст.
894. Одна із ознак добре організованої та правильно функціонуючої держави у концепції Дж.-С. Міля
895. На що повинна бути спрямована воля людини, коли вона прагне щастя у концепції Дж.-С. Міля.
896. Найкраща форма держави, за допомогою якої можна примирити суперечливі класові інтереси в концепції Дж.-С. Міля
897. За концепцією французьких лібералів ХІХ ст. суспільство без право або суспільство з неповноцінним ізольованим правом, яке служить самій лише владі є:
898. Свобода сучасного європейця, яка полягає у відносній незалежності від політичної влади і криє в собі низку особистих прав за теорією французького ліберала Б. Констана – це ...
899. Вивчати демократію, на прикладі якої країни, пропонував французький ліберал А. де Токвіль
900. Назвіть характерні ознаки вчень представників юридичної парадигми